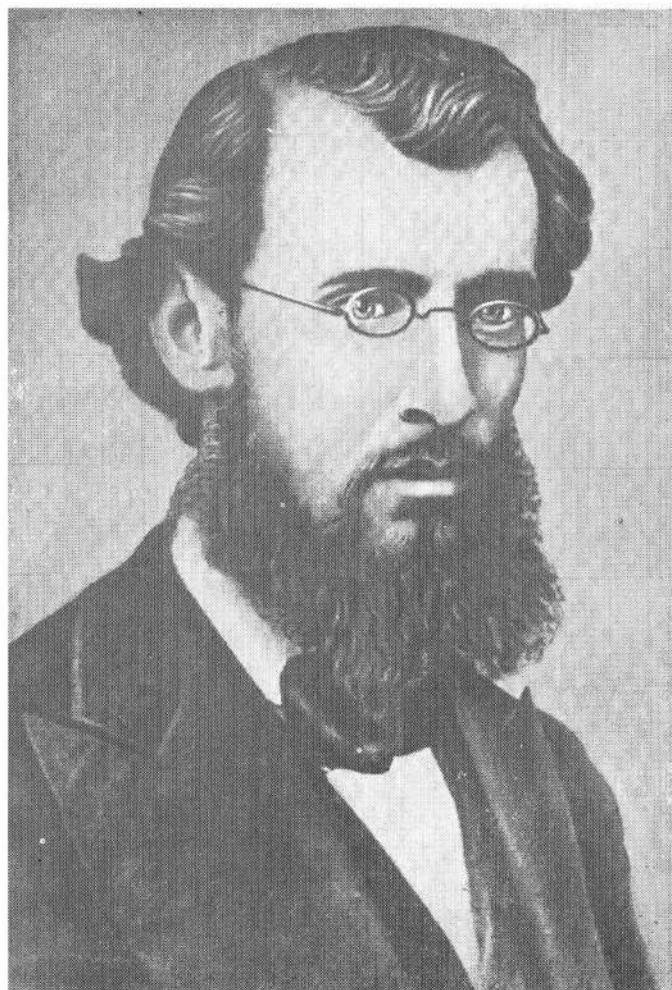

ИВАН АС
МИРНИЙ
ВИБРАНЕ

УЖГОР О. 1 1952

ПАНАС
МИРНИЙ

ВИБРАНЕ

КНИЖКОВО-ЖУРНАЛЬНЕ ВИДАВНИЦТВО
УЖГОРОД 1952

КАЗКА ПРО ПРАВДУ ТА КРИВДУ

Ми, малі діти, страх як любили казки! Зимньої пори, як насуне та довга та предовга ніч, заберемося на пічу тепле просо або жито! — з одного боку гріє й з другого парить, гарно так, — і раді слухати бабусю хоч до самого білого світу... А вона, стара та древня, голови на в'язах не здержить, — так вона в неї на всі боки і розхитується, — як розпустить бувало свої кази та перекази, й не переслухаєш ніяк!

От одного разу зібралися ми коло неї: я, Івась білоголовий, Пріся мишаста та Грицько меткий, напалися раптом: кажіть та й кажіть, бабусю, казки!.. Бабуся була недужа, їй і дихати, може, не хотілося, не то казок казати, а ми одно — намоглися.

Довго вона стогнала та крєктала, поки підвелася. Підперла плечима комин, угородила в теплу пашню свої коряві руки й задумалася... Ми так і напали! Одно кричить: «Про Івана Царевича та Сірого Вовка!» Друге не хоче Івана Царевича, а кажи йому «Оха»; Пріся просить «Кози-дерези».

— Бабусю, — обіззався Грицько меткий, — ви хвалилися колись нову розказати. Кажіть нову. Якось ви її називали...

Бабуся важко зітхнула, аж у грудях у неї запищало й прокашлявшись, промовила:

— Якої ж вам? Про Правду та Кривду хіба?

— Про Правду та Кривду! Про Правду та Кривду! Бабусю! Голубонько! Кажіть про неї! — загукали всі.

— Цсс... — утишила вона нас. — Застряла вам у зуби та Правда та Кривда! — промовила й, подумавши, почала...

Не в нашій стороні, не за нашої пам'яті й не за пам'яті наших дідів та бабів, а давно-давно... за царя Гороха та за солом'яного бога, та за князя Хмеля, коли людей було жменя... або ще й людей тоді не було, — як появилися на світ двое дівчаток-близняток.

Земля тоді була пустельна. Ні билиночки на ній не росло, ані травиночка не красила її чорної кори, ніяка звірина не оставляла свого сліду на ній, ніяка птиця не оголошувала своїм співом та криком німого повітря. Ніщо тоді на ній не жило, не родило, й сама вона — холодна та слизька — каменюкою була... Сірі тумани снували по ній, темні та непроглядні хмари огортали й крили від ясного сонця; дрібні дощі полосували її і вдовж, і вшир, і впоперек.

Тоді саме вони родилися. Зачало їх Ясне Сонечко, поливали й ростили дощові води, напували свіжії роси, буйні вітри гойдали їх на своїх легесеньких крилах, а блідолиций місяць і зорі ясноокі доглядали їх тихого спокою...

І вирости вони всьому світові на диво. Стрункі та гонкі, як тії тополі, — гнучкі, мов лози над водою, — білолиці, як в садку лілеї, — ясноокі, мов зорі на небі; заговорять — увесь світ усміхнеться, наче тая скрипюнька заграє.

Увесь світ любив тих дівчаток-близняток. Вони не знали, що то таке ворожнеча й згода, — що добро, що лихо, — що моє, що твоє; бо все було їх — не ділене, не шматоване. Не маючи чоловічої облуди, як ті янголята, носилися вони понад землею, поринали в темних хмарах, хапали блискавиці руками й, граючись, кидали одна на одну... Або спускалися на темну землю, ховалися в густих туманах, перелітали з скелі на скелю й перегукувалися через яри одна до одної. Коли їм обридало плескатися на дощі, лазити по слизьких скелях, вони знову вилітали за хмари і, обгорнувшись веселкою, сушилися на ясному сонці, виспівуючи голосні пісні... Увесь світ заслухувався їх пісень: вітри затихали, ясні зірочки підтягували їм, а блакитне небо раз у раз одкидало від себе голосну луну, котра, неначе в бубон, бухкотіла в його синій намет... Красне Сонечко стояло серед неба і, усміхаючись, прискало на них золотими іскорками. Вони

хапали ті іскорки в жмені й розсівали їх по всьому світу... Так іноді невеличкі діти пересипаються жовтим пісочком. То була весела забавка, весела й всьогосвітня, бо весь світ, дивуючись на них, бавився їх іграшками.

II

Минуло чимало часу; багато літ уплило, віків чимало минуло, а їм було й не в примітку. Веселі та безжурні носились вони по всьому світу, не знаючи лиха та ворогування ні між собою, ні між ким другим.

Аж ось одного разу Ясне Сонечко, натовившись світити за цілий день, пливло до спокою.

— Надобраніч, мої голуб'ята, — сказало воно, — стеліться мерщій; пора спати.

— Надобраніч, мамо, — одказали вони. Спочивайте собі, нам і татусь Місяченько посвітить.

— О, я знаю, чого йому любо так рано висвічувати! — буркнуло Сонце. — Стеліться мерщій; я сьогодні його не пущу від себе, нікому вам буде світити. Хай лишень одну нічку та всьогосвітня повія попоникає, дожидаючи старого перелесника!

Дівчатка глянули на матір гнівну, червону; переглянулися між собою й усміхнулися.

— Що це мати плеще таке, і не розберемо нічого, — промовили одна до одної.

— Мамо! Мамо! Що то ви таке казали? — спитали в Сонця.

— Зостарієтесь швидко, як усе будете знати, — сердито відказало воно й прикрикнуло на них: — стеліться, кажу, мерщій!

Дівчаточка розлетілися в різні сторони, ухопили за краї чорну хмару й, скрикнувши: — Ану, пора слатися! — струснули її, мов ту перину.

Надулася, заклуботала чорна хмара, посипалися з неї огненні блискавиці, загув, заторохтів грім, а град так і пороснув на землю.

— Ого! Скільки його набралось! — скрикнули дівчатка. — Добре, що догадалися струснути, а то воно муляло б у боки... — І, ще раз струснувши, підлетіли вгору й спустилися якраз посеред хмари.

— Бач, як пухко та м'яко тепер, — обізвались, пурнувши аж на саме дно.

— Уже, мамо, послалися. Надобраніч вам! — скрикнули далі, потягаючись.

Сонце скося глянуло на них, позіхнуло й закрило на-томлені очі. Зразу непроглядна темнота обняла весь світ; небо потемніло...

— Ану, сестриці! Де ви забарились? — гукнула Вечірня Зірка, вискакуючи перша на краї неба. — Нам час настав, пора погуляти! — І весела та ясна, вона округулась кругом себе, немов обдивлялася, чи до лица то їй її убори.

А убори були дорогі та пишні: з золотої парчі плахта, оксамитова червона свита, а на голові віночок з самоцвітного каміння.

За нею, немов хто торбину розв'язав з горохом і сипнув ним по небу, посунули зорі. Ось Віз заскрипів і покотився геть-геть; вибігла Квочка з своїми дітьми... «Кво-кво!» й розпустила їх кругом себе. Поважно вплив Павич, розгортаючи хвоста на всі боки; Хрест засвітив, засіяв; а там ще та ще... одна по одній — і не потовпляться.

— А що, чи всі зібралися, сестриці? — спитала Вечірня Зоря...

— Усі! усі! — одказали зірочки.

— Ану, за іграшки! — сказала, — й почала:

— Лягло сонце спати.
Час нам погуляти.
Годі, не баріться
Та мерщій зберіться,
Подруги, на раду!
— Нехай сонце спить-дрімає,
А ми погуляєм! —

скрикнули в один голос зорі, аж небо загуло.

Ось місяць помалу
До нашого стану
Пливе-впливає...
Кожний по віночку
Та на голівочку
Несе наш коханий! —

почала знову Вечірня Зоря.

— Місяцю ясний,
Місяцю красний,
Місяцю Маю!
Тебе виглядаю.
Де ти волочився,
Що так забарився?
Впливай скоріше,
Поспішай хутчіше
До нашої ради;
А ми тебе, брате,
Любо привітаєм,
Пісні заспіваєм! —

заспівали зорі. Вечірня Зоря вдарила в долшки й окрутнулася. Її сестриці, побравшись у боки, пішли кругом неї. Немов вітер зимою серед степу закрутив веремія, так заходили зірочки кругом Вечірньої, вимахуючи руками та притупуючи ногами... Були такі, що пустилися й навприсідки — небо аж гуло та бухкотіло: такого вони віддирали гопака...

III

Дівчаточка-близняточка не спали. Вони загадалися над тими чудними словами, які сьогодні їм Сонце-мати сказало. Що воно то за слова такі? Вперше зроду їм доводиться їх чути, вперше зроду доводиться бачити матір якусь чудну та дивну. Що з нею сталося?.. Дарма про ті іграшки, що завели зорі, байдуже про їх співи, танці. Їм було важко... А це зразу вони почули — об серце щось стукнуло.

— Що там таке? — разом скрикнули вони й запримітили невеличкого черв'ячка, завбільшки з шашіль, що, підкравшись, ущипнув їх злегенька.

— Ти хто такий? Відкіля? — спитали його.

— Я? — прогугнявив черв'ячок, піднімаючи вгору свою непримітну голівку, й хижо зареготався слизьким ротом. — Я?.. А ось я зараз скажу, хто я такий! — І, це кажучи, звернувся свердликом і, уп'явшись у серце, почав його точити.

Дівчаточка несамовито скрикнули, так їм стало боляче та трудно.

— Ага, дізналися! — зареготався знову черв'ячок і почав розказувати: — Я — Сум, мій батько — Гнів, а мати — Темнота. Ми — Світові вороги. Колись ми з ним у миру жили, поки ваша мати — Сонце — нас не зрадила. Видюща — вона задалася завислива та ненажерлива, хотіла над усіма старшинувати... Все їй, та їй, а другим нічого. Чи обносимося ми, убір дідусь панотець, що заправляли нами, почнуть справляти — вона вибирає собі щонайкраще та найясніше; чи їсти сядемо — хапає шматки найласіші. Ніхто другий і слова не каже, а вона так і присне вгору, так і зіб'є бучу! Кому-кому найбільше діставалося від неї — моїй матері. Вони собі зроду підсліпі вдалися; треба дуже близько до чого підійти, щоб побачили. От Сонце й глузує з того. Вхопить оце смачненький шматочок, усе з його ласе та сите висмокче, а недоїдок та обгризок у руки їм тиче. Мати візьмуть та до рота, а вона як зареочеться! А за нею й другі. Довго терпіли батько такий глум, а то раз і не витерпіли. Дуже вже розходилося їх серце. То вони як запалили його навідліг рукою, аж перевернулося сердешне Сонце... Та як схопиться, як наробить репегу, та до панотця... Так і так: з тими сліпородами мені життя немає! Клепало-клепало, наклепало завбільшки з гору. Кликнули панотець батька. — Як це, — кажуть, — ти таке вчинив? — Батько правуватися та й тут не здержалися, почали дужче, ніж абияк балакати. А панотець як скрикнув: — Цить, — кажуть, — горлатий! Ти ще й на мене руки здіймеш? Прикувати його зараз до стовпа, та так, щоб він і не ворухнувся! — От зразу де не взявся Огневик, що огнем заправляє, — він одного поля ягода з Сонцем; обое на наш рід іродом дишуть, — тягне кузню з собою; пута в сто пуд, молотки в тисячу... Як махне, як вдарить по ковадлу — так іскри й сиплються!.. А його спідручні вже батькові й руки скрутили, до стовпа привели...

Мати як почувла, що батька мають кувати, та до Огневіка, так йому в пику й впилася! А він тільки що вийняв з горен пута гарячі, аж білі — як махне ними та матір по обличчю — тільки зашкварчало та мати нестямно скрикнули! Аж до панотця в горниці той крик досяг! Вибігли панотець на крик... А тут таке лихо скоїлося: в матері очей як не було, тільки один попільець посипався! Годі панотець дуже-дуже розгнівалися. Зараз Огневіка

за те, що випік матері очі, навіки під землю запроторили; там він у тяжкій неволі й досі конає. Нас з Сонцем поділили: йому дали володіти світом вдень, а нам уночі. Тобто щоб ми ніколи не стрівалися... Здається, чого б більше? Ніт же, таке задалося лукаве. Коли літечко тепле настане, все оживе й зрадіє, тоді воно як почне гріти, як почне світити та ту сердешну нічку переведе до того, що вона коротша заячого хвоста стане. А зимою, не бійсь, як настане віхола та мороз лютий, що аж очі видавлює, тоді воно заховається собі та й ругить... Уже півдню треба б бути, а воно задає такого хропака, аж небо гуде. Йому добре: спить собі, а ти ходи кругом світу, стережи його по холоду та завірюсі. Вже задалося! Та й це б ще нічого. Ніт же, ненажерливе, йому й цього ще мало. Випрохало в панотця собі в пару нашого-таки парубійка — Місяця. Що то був за козак бравий, поки не знався з тією ягою, — білолиций та чорнобривий, а голова кучерява-кучерява!.. Ніт же, як почало його золити, як почало волосину по волосині смикати та висмикало так — зовсім дідом став: голова, як те коліно!.. А що була за пара нашій Вечірній Зорі! Він і тепер все за нею жалкує. Та й вона його любить. Мати такі іноді й зведуть їх до купи. Як збіжаться, то вже не наговоряться й не налюбуються: одно одному як у вічі не вскочить! Ну, а ті осоружні зайці-брехунці, що нашим і вашим слугують, — Волосожари паскудні! — взяли та й набрежали Сонцеві, що вони всяку нічку збігаються до купи та судять його; що то буцім мати їх зводить... Ото воно й розпалилось сьогодні, немов його дрік укусив. Дістанеться тепер бідному Місяцеві! Бач, який час, а його й досі не видно... В трьох окропах визолить його, змочить!

— Так ба-а... що воно! — тільки й промовили здивовані дівчатка, як Сум зразу так і зник; не вгледіли, де й дівся.

IV

Час був вже пізній. Дівчаточка глянули на небо. Стоять зорі, виморені та витомлені, тільки сонними очима лупають; інші, повившись невеличкими хмарками, й прикорхнули. Одна нещасна Вечірня Зоря не спить: перейшла аж на другий край неба. Стоїть сумна-невесела,

заглядає за гору. — Немає, не видно! — промовляє так гірко, як не плаче... Горе безталанній Зіронці! А лукаві Волосожари вискочили з-за гори та зиркнуть на неї, зарегочуться та й знову сховаються за гору. Бідна Зіронька за смутком нічого того не бачить; ухопилась за обличчя біленькими рученьками та голосить-голосить!

Коли це зачервоніло, зажевріло з-за гори... Не йде — летить Місяченько та прямо до Вечірньої.

— Зіронько моя!..

Та стрепенулася.

— Місяцю мій! Ясний мій!..

І обнялися. Від радощів одно одному слова не скаже.

— Ох, як ти мене вимучив! Ох, як ти мене виморив!
— почала Вечірня Зоря, схилившись до нього на плече голівкою. — Всі очі продивилася, тебе виглядаючи, попала на серце слізюньками, тебе дожидаючи! Де ж ти так, мій голубе, барився? Чи не гріх же тобі з мене, нещасної, отак знущатися?

— Життя моє — лихо моє! — зітхнув важко Місяць.
— Нема мені добра на світі й не діждуся його ніколи... Дізналася стара гаргара, що ми з тобою кохаємося... Оце все біля себе держала. Було мені та й всім дісталося! Темноту кастить, на чім світ стоїть... — То все, каже, та сліпорода зводні зводить! — Мене перелесником лає, тебе — повією...

— Нехай як хоче лає, — мовила Зірочка. — Що ж, коли я люблю тебе, коли ж не переможу себе — тебе не любити! — й зовсім припала до нього.

— Безталанна моя! — прогук Місяць, пригорнувши міцно до себе, й гаряче поцілував у ясні очиці...

— Ага-а? Так ось ті тихі та смирні та богобоязливі! Так ось як вони порпляться та голубляться! — почувся несамопитий крик ззаду них.

Озиралися... аж біля них стоїть Сонце, червоне та сердите, очима іскри так і сипле.

Безталанна Зірочка зразу як та стіна стала — біла-біла, вся тремтить: злякалася.

— Геть, повійще! — желіпнуло на весь рот Сонце і, вхопивши Зорю в руки, наче м'яч той, швиргнуло за гору.

Від того гуку й другі зірочки прокинулись. Глянули — Вечірньої немає, а над горою палає Сонце... Як сипнуть, та врозтіч, та навтьоки! Зразу де й ділися!

— А ти, стара, лиса собако! — гукнуло знову Сонце.
— Ти ж божився, ти ж присягався, що, крім мене, в тебе другої немає!

Місяць тоді й голову опутив.

— Так оце той тихий, оце той незамутний!.. Ось же тобі!

І, вихопивши з-за себе здоровенного меча, з усього маху вдарило його по голові... Аж небо охнуло! Кров так і бризнула, розлилася по ньому... Червоно-червоно стало... Більша половина місяцевої голови плюснула за гору, а невеличкий серпок, перекотившись через усе небо, завис на другому краї.

V

Такого дива ще світ ніколи не бачив. Увесь він затремтів і отетерів... Отетеріли й дівчаточка-близняточка. Їм вже давно б пора встати, раною росаю вмитися, надобридень матері казати, а вони й не рушали. Їм було страшно своєї матері — така вона сердита та люта їм здалася...

Припавши до хмари, вони боялися й глянути на неї.

А тимчасом і вона повилася хмарами. З усього світу понастягувала зайвих і обгорнулася ними. Соромно, видно, було їй після того на світ білий дивитись. Цілий день носився над світом брат Темноти — Морок, а Сум плазав за ним та точив Світові серце. Темнота перед тим ходила важкою і якраз на той час породила дівчинку — болісну та плакучу; Гнів-батько назвав її Сльозою. Вона зразу заповонила весь світ... Плаче дитина, заливається кривавими сльозами, а за нею й світ увесь плаче. Такого лементу та цолосіння ще не було ніколи!

Дійшов той лемент і до дівчаток-близняток... Запала якось світова Сльоза до однієї в серце, запала — й наче огнем запекла. Скрикнула нестямно дівчинка і вхопилася за серце рукою. Аж там вже щось живе ворухиться.

— Це ти знову приблудився до мене? — скрикнула дівчинка, думаючи, що то Сум.

— Ні, це я, — одказує хтось невідомий таким плакучим голосом, що аж в душі в дівчинки похолонуло.

— Хто ж ти?

— Я — Журба.

— Чого ж тобі від мене треба? Я не хочу тебе!

— Еге, не хочу!.. Чи хоч, чи не хоч, — я тепер твоя, а ти моя. Всьогосвітня Сльоза мене в твоїй крові зародила. Я не піду від тебе.

Бідна дівчинка так і звилася...

— Чого ти, сестрице? — спитала її друга, дивуючись.

— Як чого? — відказала за неї Журба з серця. — Хіба ти не знаєш? Хіба ти не бачиш? Хіба тобі повилазило, чого наробило оте Сонце?

— Ну, то що? — спокійно допитується сестра.

— Як що? Зроду-віку такого не було! Зроду-віку не чувано, не бачено такої всесвітньої неправди.

— Що ти мелеш? — одно допитується друга. — Я й не розберу нічого.

— Не розбереш? Прикидаєшся дурочкою? Хіба ти не бачила, що то Сонце зробило Місяцеві?

— Ну, то що?

— Як що? Хіба так можна?

— А Місяцеві можна було зрадити матір?

— Зрадити?.. Хіба він її спершу любив? Він її ніколи не любив. Він Вечірню любив, а йому наказано з Сонцем братися.

— Як так наказано — не переступай наказу. На те й наказ, щоб його слухати. Коли б було інше, всі розлізлися б, як руді миші!

А перша дівчинка як скрикнує:

— Так оце така правда? Оце така правда? Його серце до неї не лежало, він її не любив, не любив! — Та як схопитися за голову, як заголосить!

За сльозами не побачила, як і Сонце виплило з-за хмари. А воно вже стояло біля них і, гірко-гірко скривившись, ще гірше вимовило:

— До чого я дожилася, до чого? Своя кров устає проти рідної матері й, як чужу, судить! Будьте ж ви, — каже, — мої діточки, прокляті од цього часу й довіку! Хай не буде між вами ні миру, ні ладу ніколи. Ото вам внизу земля чорніє — йдіть на неї й володійте нею. Ти, — каже на першу, котра на неї так нарікала, — за правду кричиш, і зовися ти Правдою; а ти — повернулася до другої, — за те, що посміла з сестрою про мене базікати, зовися Кривдою!

І, це кажучи, як стрепене хмару, так ті дівчаточка, неначе груші, й впали на землю.

VI

От як скинуло Сонце Правду та Кривду на землю, то й стали вони володіти нею. Та нема між ними ніякої згоди: щоденна сварка та лайка, щоденні шкоди та перешкоди. Не рідні сестри то, а вороги люті! А найбільш всього та Кривда. Оце Правда почне чим-небудь забавлятися, що-небудь задумає зробити, то Кривда прикрадеться та й поруйнує.

От раз і каже Правда до Кривди:

— Сестро, — каже, — чого ти така ненависна та немилосердна до мене? Я ж тобі ніколи нічого, а ти до мене так і сучишся, так і в'язнеш!

А Кривда їй одказує:

— А згадай лишень, сестро, через кого я в цю неволю попала?

— Нехай і через мене, — каже Правда, — нехай, — я не таюся. Та чи вже ж нам отак цілий вік сперечатись та ворогувати?

— І цілий вік отак буду. Я ніколи тобі цього не забуду!

Правда тільки важко зітхнула.

— Знаєш що, сестро? — каже далі.

— А що?

— Щоб нам не сперечатись та не шкодити одна одній, давай ми поділимося всім, що є на землі. Тоді, як ми нарізно будемо жити, то між нами й лад буде.

— Давай! — каже Кривда. — Як же ми будемо ділитись?

— А так: вибирай собі, що найлюбіше, та й володій ним.

— Добре! — одказує Кривда. — От мені люба вода. Я водою володітиму.

— Володій, сестро, ти водою, а я землею.

— Ну, добре. А тим, що над землею? — питає Кривда.

— Над землею? — спитала Правда й задумалася. — Що ж над землею? — Хмари, вітер, повітря... — почала вищитувати.

— Чого ти хмари туди приплела? — каже Кривда
— І тумани, і хмари з води; вода моя — тумани й хмари мої. Зараз мені викинь їх з поділу!

— Нехай, — каже Правда, — буде по-твоєму. Хай хмари твої.

— І вітри я собі беру, — каже Кривда.

— Добре, а я повітря.

— Ого! Чи не ласо лишень буде? Де ж мені з вітрами діватись? На прив'язі, скажеш, держати?

— Чого на прив'язі? В тебе ж води більше, ніж в мене землі, — пускай їх на воду гуляти.

— Спасибі тобі за раду! — заколивши губу, мовила Кривда. — Все на воді та на воді. Воно ж, може, й обридне на воді, може, де забажається й одпочити. До того ж замочись — треба десь і висушитись... Не хочу я так, не хочу! А коли хоч, то ось як: вода моя, тумани й хмари мої, вітри мої. І маю право їх повсякчас на повітря випускати гуляти.

— То так ми, сестро, ніколи не дійдемо до згоди! — каже Правда.

— Ну, хай буде так, як і було!

Подумала Правда, погадала... Вже ж вона буде одному повітрю шкодити, а все ж землі легше.

— Хай, — каже, — все буде по-твоєму.

Поділилися.

VII

От і стали вони володіти: Правда — землею, Кривда — водою. Правда — повітрям, а Кривда — туманами сивими, хмарами чорними, вітрами буйними.

Сумно Правді одній серед землі пустельної; яри та гори та камінь німий — більше нічого. Сиротою носить-ся вона понад тими бескетами, гукає з туги, а повітря підхопить її гук і розстилає голосною луною поміж скелями.

Бавиться Правда луною, мов мала дитина іграшкою, а все їй сумно та нудно. Здійметься вона вгору, прозорим повітрям полине, думка то — з високості обдивитися своє володарство... Тут де не візьметься Кривда... Сірі тумани пускає на яри глибокі, чорними хмарами огортає гори високі, буйні вітри випускає на повітря тихе й поч-

не його метати та шарпати, струшує Правду на землю, опускає її додолу.

Побачила Правда, якої шкоди собі наробила, давши Кривді повітрям володіти, побачила, та пізно. Почати знову паювання — Кривда тоді докорами й просвітку не дасть! Бач, скаже, оце та смирна та тиха! Сама ділила, а тепер уже й назад.

Мовчить Правда, по землі сновігає, не хоче й на повітря здійматись. А Кривда радіє, гуляє... Оце розпустить вітри по морю, горами хвилю здіймає; сама поверх хвилі гойдається... Або злетить на хмару чорну, мчитьсь по повітрю прозорому, а другу навпроти себе пускає. Стрінуться ті хмари — одна проти другої преться, кожна кожному побороти хоче... Силяться, напинаються, поки яка не видержить, лусне, — а там і пішла ломитись. Гук та гуркіт на весь світ гукає; огненні блискавиці крешуть... Правда тільки на землі важко та тяжко дише.

От раз з туги та з суму почала вона собі будівлю будувати. Вибрала між горами долину таку — з трьох боків гори зубцями аж під небо здіймаються, а четвертим боком та долина в синє море упирається... Море коло неї стиха грає. Вибрала ото місцину тиху та затишну й розпочала на ній будівлю. З гір каміння ламає — отакими бабами вороча, одну на одну складає та виводить стіни!. Вивела, стелю розпочала. Вже й стелю замикає, круглу та дивну, — от як на церкві. На тому місці, де баня, посадила завбільшки з шапку самоцвітний камінь... Горить той камінь, сяє: і всередині світить і зокола.

Радіє Правда, що таку собі домівку збудувала... «Тепер, — дума, — Кривдо, не страшні мені твої каверзи — дощі холодні й вітри буйні. Лий і дми, скільки хоч, а я в своєму захисті сидітиму, тебе не боятимуся. Ні одна краплина на мене не крапне, не замочить, ні тихе зітхання твоїх вітрів не дійде до мене, не прохолодить. І весело Правда співає пісню в своєму будинку. Пісня та стелеться по стінах, дереться вгору до стелі й, окрутившись, знову по стінах на долівку осідає, неначе дивна та чудовна скрипонька грає.

А Кривда почула, підпливла до берега.

— Здорова, сестро! — гукає.

— Здорова.

— Поздоровляю тебе з новою оселею. Бач, яка добра: сама новосілля справляєш, а мене й не кличеш!

— Іди, я тоді не забороняю, — каже Правда, виходячи на поріг.

— Отак! Іди, коли сама набилася... Спасибі тобі за ласку! — регоче. — Тісно мені в твоїй оселі й душно. Я ось краще на морі погуляю. — Та це кажучи, як скрикну: — Вітри-Нечоси! за мною... — Та як пурне-нирне, до самого дна сідає, з самого дна воду вивертає, хвилі горами здіймає, а вітри як підхоплять ці хвилі, як помчать на берег, котять долиною аж до самого будинку, як стугонуть у стіни — так ті стіни ходором і заходили.

Правда тільки кигикнула, наче та чайка, й полетіла геть собі, щоб не сперечатись з сестрою. Вона думала — коли не буде перед очима в Кривди, то, може, та й вгамується, не стане руйнувати її домівку.

А Кривда як угледіла, як зарегоче! В долошки плеще та одно вергає хвилі-гори на долину. Підмила одну стіну — так та стіна й гепнулася, на самі невеличкі шматочки побилася, аж пил угору знявся... А там і друга, третя... Через годину й не знати стало, що там була будівля, тільки здоровенна кучугура піску та щебню валяється. Кривда й тим не вдовольнилася — наслала вітри на ту кучугуру, почали той пісок та щебень пересівати, до півночі всю долину вкрили пилом та кіптягою.

Як прилетіла на ранок Правда довідатися, що їй нашкодила Кривда, то замість будівлі побачила тільки один сірий пісок по долині. Гірко стало Правді, важко; Сум у серце впився; Журба душу опанувала; зронила вона не одну, не дві сльози — всю долину, мов дрібним дощем, своїми сльозами змочила... Голосить Правда та плаче, а того й не бачить, що де сльоза впаде, там трава росте, де крапелька осідає, там квіточка розцвітає.

VIII

З того часу почала по землі трава рости: всі долини вкрила. Пишні та зелені лежать вони поміж скелями, своїми квіточками пишаються — і білими й рожевими, і жовтими й блакитними, синіми, аж темними, червоними, огненогарячими... Наче хто килим шовковий розіслав по землі.

Угледіло Ясне Сонечко, і йому так те подобалося, що воно часто спускалося на ті долини спочити, покачатися.

розправити на шовковій траві свої кісточки натомлені, надихатися пахощами запашних квіточок.

Угледіла те Кривда, і зло її схопило за серце. Вона мала шкоди тій Правді наробити, а вийшло з того он що! Взяла вона, звела до купи всі тумани сиві, хмари чорні, непроглядні, пустила дощем на гори. Дошова вода, мов з відра, котить з гір течіями бистрими, реве долинами, річками глибокими, мне та нехтує травцю зелену, заносить її мулом чорним, невеличкими та гострими камінцями, мов серпами, під корінь рубає, несе в море глибоке і серед моря синього потопляє.

Та нічого не вдіє Кривда злая. Вигляне Ясне Сонечко, розірве, розшарпає хмари чорні, розпарює землю сирую, земля випиває річки бистрі, і з-під теплого мулу знову вилазить, аж лущить, травця зелена, розцвітають на ній квіточки пишні.

Розсердилася, розгнівалася Кривда злая. Рве на собі коси шовкові, кусає руки білі, аж до крові кусає, та все пригадає, що б тій Правді заподіяти, щоб виконати їй травцю зелену.

І от пригадала... Як запливло Сонечко в інші краї світ оглядати, збирала до купи вітри холодні, студить ними повітря вільне, гнітить його хмарами зеленими... Дубіє повітря, застигає; з ранньої роси іній кує, дошові води в сніг обертає, снігом білим, наче пухом, усю землю устилає, морозом лютим огортає... Пожовтіли від того зелені листочки, опали, почорніли пишні квіточки, мов на огні погоріли... Там по тих долинах зелених, де колись Ясне Сонечко грало, тепер дідусь Морозенко гуляє, сивою бородою слід мете, льодом дише, снігом подихає, снігові баби з місця на місце перевертає, а поверх них вітер, мов серед кладовища дикий звір, завиває.

Вилетіла тоді Правда на скелю високу, зложила від жалю руки білі, замолилася до Сонця Красного. — Мати, — каже, — рідна наша мати! Вернись, подивися, яку Кривда вчинила неправду. Поділилися ми з нею землею пустельною: вона взяла воду, я — землю; вона — вітри буйні, я — повітря прозоре. Щесь, здається, в миру жити, кожна кожній шкоди не робити, свого щора глядіти-доглядати... Ніт же! Злая Кривда, все мені наперекір іде: чи задумаю я що зробити, — вона осміє, а чи зроблю що — поспе, просвітку не дає. Збудувала я собі хаточку тиху — вона розвалила, кам'яні стіни потрещіла-поло-

мила, по всій землі пилом пустила. Посіяла я на тому пилові сльози гіркії — вродилася травиця зелена, квіточки пишні її уквітчали, неначе килимом, тихі долини за-слали. Ви, мамо, не раз по тих долинах самі гуляли, по травиці зеленій качались-спочивали... Тепер вона ті квіточки морозом лютим попалила, зелені листочки травиці побила, снігами глибокими всю долину покрила!

Гляне Сонце, спогляне — аж справді: по долинах сніги лежать, а по горах вітри ходять, по землі мороз гуляє, льодом землю куте, снігом огортає... От воно як припече!

— Душно, душно, — закричали вітри холодні та чимдуж давай навтьоки!

— Еге! — мовив Морозенко та й розсівся, схилився на скелю та й заснув. А Сонце по ньому стрибає, з нього білу одежу здирає, водою по долинах розпускає... Аж гляне Правда — по таких місцях уже й травиця з-під води зеленіє-проростає.

ІХ

Як не шкодила Кривда Правді, що не робила, а бачить — нічого не вдіє. Правда розвела по землі таку буйну рослину — всі долини покрила травою зеленою, заквітчала квіточками запашними, всі гори заслала лісами темними, борами непрохідними; по деяких тільки місцях покидала лисинки гострі, щоб на них рано й пізно вилітати землю оглядати.

Заздрість люта щипає Кривду за серце, поїдом їсть, спокою не дає. Хочеться їй усе те, що Правда поробила, виколонити, та силоміць нічого не вдіє. От і почала вона до неї хитрощами підходити.

— Сестро! — каже, — як у тебе все гарно на землі — тихо та любо: є де спочити, є на чому очі звеселити, — не то, що в мене. Одно — бовтається та бісова калюжа: і вдень не гуляє, і вночі не спочиває.

— То виходь, — каже Правда, — сестро, до мене. Я не бороню тобі гуляти, тільки не роби шкоди.

От вийшла Кривда на землю, а Правда така рада!

Взяла сестру за руку, водить її по всіх усюдах, показує місця красні. У Кривди й очі розбігаються.

Обдивилася Кривда все і назад вертає.

— Гарно, — каже Правді, — гарно в тебе, як у раю тому! От тільки чого тобі нестає: нема з тебе ні-

чого живого. Я б на твоєму місці польотушок різних розвела, побігунців всяких наплодила, щоб повсякчас славили вони твою працю!

— Я б, — каже Правда, — й зробила те. Як же його зробити?

— Еге! А хочеш — навчу?

— Навчи, сестрице! Навчи, голубко! — аж пада коло неї Правда.

А Кривда й каже:

— Знаєш, — каже, — сестро, що колись нам розказував Сум про дядька Огневіка?

— Пам'ятаю.

— За три-дев'ятьма глибинами та за три-десятьма днами живе він, сердешний, в тяжкій неволі конає. Сам огняний — огнем і живе: огонь і їсть, огонь п'є, огнем і дише... Колись я гуляла по глибинах безодніх, опускалася аж на саме дно. І чую — під самим дном тим щось гуркоче-стукоче, аж дно вгинається-двигоче. От я припала до дна ухом, слухаю — що воно? А там шкварчить, шипить та гамселить; я візьми — постукай та й гукни: «Легшенько, — кажу, — легшенько! Чи бач, — кажу, — як розходилися — покою нікому немає!» — «А ти хто такий?» — звідтіля глухо доходить до мене. «Хто б я, — кажу, — не була, а ви чого там такий гармидер підняли? Глядіть, — кажу, — як доберусь до вас — знатимете, хто я!» — «Ану, — каже, — доберись, доберись. Як то ти доберешся?..» Знаєш, дратує мене. «Не дратуйте мене, — одказую їм, — бо я Чорторієві як накажу — зразу він до вас докрутиться. А як добереться, то глядіть, щоб, бува, й душами не наложили!» — «Накажи, — регоче, — накажи. Ми ще йому звідсіля й помічі дамо...» — Взяло мене, знаєш, зло. Прикликала я Чорторія: «Крути дно!» А він зразу беркиць догори ногами! Угородив свої роги в землю та як поверне, так і забулькотіло навкруги. «А що, — питає звідти, — вже почали?» — «Почали, — одказую, — починайте й ви!» Коли це як загуде, як бухне — кругом усе так і затремтіло... Раз! Удруге! Утретє! Дно так ходором і ходить, устояти не дає. А Чорторій з цього боку одно крутить, одно крутить, аж вода піниться — булькоче. А це — як скрикне Чорторій, як ухопить мене щось, як підніме вгору, так я і опинилась поверх води. Дивлюся — мій Чорторій у хвилях головою мотає та кричить-кричить!

А так гін з трое від мене, серед пінявого моря, десь узялася гора висока-страшенна; на самому шпилі дірка, і звідти щось дише. Дише-дише, аж вода кругом кипить, а воно не перестає... Вергає піском, камінням, слинить шевською смолою, вонючою паром дух забиває... Коли це — вилазить з дірки страшенна вогняна голова, показує довгого-довгого язика й регоче-регоче... «А що, — каже, — злякалась? Та й мене налякала, нехай тобі всячина... Ачхи-и!» — і як чихоне, так димом та попелом і покрилася. «Оце, — каже, — видно, трохи води в ніс набрав, що так закрутило. А давно вже я з водою знався, давно і світа бачив. Іч, який став! Ану, вище підсунуся та погляну». Та й почав вилазити. Кругом огонь так і паше, а він лізе. «Оце, — каже, — яка мала дірка. Ану — роздайся!» Та стук у боки гори ліктями!.. Так гора ходором і заходила: лущить, роздається, а він лізе-лізе... Виліз, сів, ноги звішав, з ніг гаряча смола ллється. «Отак, — каже, — саме добре. Що-то давно світа не бачив — як радісно серце забилося! А тут тепер перемін-перемін... Що то таке?» — показує на землю. «Земля», — кажу. «Чого ж вона, — питає, — така зелена та пишна?» — «Так і так, — розказую йому все, — як жили колись, як тепер живемо». — «То ти, значить, мені й родичка», — далі каже. «Я, — каже, — Огневик, рідний брат твоєї матері; ти, значить, мені племінницею доводишся». — «Може, — одказую, — й так». — «Еге, — каже, — так, так... Спасибі тобі, що ти хоч нехотя допомогла мені, старому, світа побачити; я вже думав — сконаю в тій глухій неволі. Я тобі, — каже, — поки й мого віку дякувати за це буду. Я б тобі й тепер оддячив, та не знаю чим». — «Он, — кажу йому, — сестра моя на землі яких собі іграшок наробила, а мені, — кажу, — ні з чого». — «Ні з чого? — питає. — А візьми лиш грудку глею. — Я взяла. — Ліпи з неї, що хочеш». — А я розплескала-розплескала ту грудку та й кажу: «Вже!» — думаю — що то воно буде? «Уже, — питає. — А ке сюди... Держи — каже, — в руках, я дихну». Та й дихнув на ту грудку. А та грудка як затріпається та плюсь із рук у воду... Дивлюсь — невеличка рибонька у воді грає, срібна луска, золоті пірця... Так і біга біля мене, так і ходить; я за нею, а вона від мене; я від неї, вона за мною... Плещемося у воді, граємося, а дядько регоче. «Оце, — каже, — тобі й іграшка. Схочеш, — каже, — ще чого,

«скажи мені: зараз буде. А тепер, — каже, — прощай, бо довго не бувши на свіжому повітрі, чогось мені могорошно стало». Та й посунувся вниз і дірку шевською смолою зверху заліпив, щоб то до нього те свіже повітря не доходило...

— То у тебе, — пита Правда, — й рибонька є? А покажи мені, яка вона?

— Добре, — каже, — сестро, ходімо до берега.

Пішли. Правда стала на бережку, а Кривда плюснула у воду та як заплаче в долоньки, як скрикне:

Рибонько, рибонько,
Срібная лусочко,
Золоті перя,
Плинь до мене, моє серце!

А рибонька з глибу й виплила. Сама невеличка, очиці червоненькі; срібна луска на ній так і грає, золотими пірцями водицю перебиває.

Угледіла Правда та й не стямилася... Все їй своє — зелені долини, пишні квіти, ліси буйні — все те сразу померкло, спротивіло; все це рибонька собою заслонила, від любого й дорогого очі одвернула. Скрикнула тоді Правда, до Кривди повертаючись:

— Сестро! — каже, — що хоч бери, тільки намнож мені життя на землі!

А Кривда їй і одказує:

— Нічого мені, сестро, не треба. Дозволь тільки мені купно з тобою тим, що намножимо, володіти, над усім живим і своєю волю мати.

— Добре, — каже Правда, — хай буде так, як ти хочеш.

От згодилися, ото й почали вони з землі всяку всячину ліпити. Правда ліпить метеликів цвітних, бджілок та комашок всяких, а Кривда — пташок-польотушок, звірів-гризунів, зайчиків-лапанчиків, бобрів-стрибунів, кротів-вертунів.

Наліпили їх цілий ворох. Правда, не довго думавши, понесла їх до дядька Огневіка, і той удмухнув кожному життя.

Зразу все те і розтеклося по всій землі... Правдині ж сотворіння нікому нічого: метелики тільки літають по квіточках та набираються краси з них, різні комашки лазять по травиці та п'ють свіжу росу, а Кривдине сотво-

ріння накинuloся на луги зелені, квіти пишні, ліси буйні: лист гризуть, корінь січуть, стовбур точать... Наробили такого бешкету на землі, що страх! Усе звівчили, усе попсували. Дійшлося до того, що ї їсти вже стало нічого. Нараяла Кривда одно одного їсти. І от кинулися пташки ловити метеликів та дзьобати козявок всяких, а звірі пташок. Розпочалася між усім живим війна страшенна; одно одного підсідає, стереже, де б його краще згарбати. Наплодилися всякі бойовики: котики-братіки, лисиці-сестриці, вовки-сіроманці, ведмеді-небрєді... Почалося таке, що вже й не розбереш, хто правий, а хто винуватий. Той правий, хто кого здолав, а той винуватий, що подався.

Тоді Правда побачила, як її Кривда обійшла, та так гірко засмутилася, а Кривда рада-рада!

Х

Отоді саме знайшовся й Чоловік. Правда, як угледіла, так і кинулася до нього.

— Тепер, — каже, — лукава сестро, все тобі віддаю, припоручаю все, одного тільки його не віддам. Виховаю його та вигляджу, напою його серце чаром-любов'ю, натопчу його голову розумом добрим, натхну в його душу правду святую і настановлю царем на землі. Хай усім заправляє, над усім володіє! От і почав Чоловік порядкувати на землі. Зараз зробив такий наказ: щоб ніхто нікого не зобижав, щоб всі в миру жили.

Коли на другий день доводять Чоловікові, що ніхто його наказу не хоче слухати.

— Як не хоче слухати? Хто не хоче слухати? — скрикнув Чоловік.

— Так і так, — кажуть йому. — Ведмідь коня розірвав, вовк вівцю задрав, собаки зайця розметали, лисиця курей поїла, кури траву поклювали... — Всяке чим-небудь переступило його наказ.

— Ведіть мені злочинців на суд! — скрикнув Чоловік.

Нагнали винуватих з усякого роду й плоду, — всяке чим-небудь провинилось, закон переступило.

— Як ви сміли, сякі-такі, не послухатися мого наказу? — питає грізно Чоловік.

— Царю наш, розпоряднику наш! — повинилися перед ним злочинці, — винуваті ми, ніде правди діти. Тіль-

ки ж і ти нас розсуди по правді, по закону: як нам жити, чим годуватися? Ми ж усі з голоду помремо, а як нам з голоду помирати, то краще повели нам голови поодтинати.

От і почав Чоловік думати та гадати, як тих винуватих розсудити.

Правда на одно ухо йому шепче: — Суди! Карай! Як вони сміли таке вчинити, других зобижати, другим життя коротити. Хіба вони те життя давали їм?

А Кривда з другого боку в друге ухо нашіптує: — Ану — суди! ану — карай! Кого ж ти будеш судити? Кого карати? Усіх повинно судить — всі винуваті... Всіх виполоми до ноги, до коліна!.. Яке ж ти маєш право їх виполовувати? Хіба ти їм життя давав?.. А жити їм як? Годуватися чим? Хіба вони винні, що такими вродилися?.. Ну — перероди їх, перероби!

Подумав-погадав Чоловік, розкинув думками і сяк і так: і покарати б, щоб не робили злочинства... та чим же вони винуваті, що такими вродилися?.. Махнув рукою та й звелів всіх випустити і не сказав нікому нічого.

XI

На одно тільки здався перший Чоловік. Більше винуватив тих хижаків, що одно другого їли, ніж тих, що травною годувалися. Ті життя другим коротили, а ці їли, що сира земля ростила. І взяв він всіх гризунів та щипунів під свій призор, до свого догляду, боронив од хижаків, намвожив черед всяких, сам став пастухом.

Зажив перший Чоловік, на всю губу зажив. Перегавяє череди з долини на долину, з одного випасу на другий, скотину множить і сам множитья. Діждав він багато синів і дочок, онуків і правнуків, дожив до старості — старий та древній!

І от, чим більше він жив та старівся, тим більше почали клопотати його думки: «Що буде, як його не стане? Як те життя свого коліна впорядкувати, щоб не було між ними сварки та бранки та лихого розладдя?.. Поділити? — думав він, — розійдуться вони по всій землі широкій, розтечуться по країнах далеких, позабувають, якого роду й плоду, і, стрінувшись, почнуть ворогувати... Не ділити, zostавити вкупи? На кого ж їх zostавити, на кого припо-

ручити? Припоручити на якого сина — другі будуть ремствувати, а на всіх разом — не помиряться».

Пристали до нього Правда та Кривда, кожна своє доводить. Кривда радить: поділи!.. Правда рає: не діли... Не знає Чоловік, що йому робити; так і вмер, не зробивши нічого.

Як умер та поховали його, то зараз усі сини й зійшлися на раду: — Що робити, як їм бути?

От самий старший і каже їм: — Брати мої милі! Вмер наш батько, не зоставивши нам розпорядку ніякого... Як тепер будемо жити?

— Як жити? — питають другі. — Ну, кажи!

— По-моєму, — каже старший, — як жили, так і жити вкупі.

Мовчать менші, тільки голови посхиляли.

— Укупі? — замовив підстарший. — А хто ж буде старшинувати та розпорядок давати?

— Та вже ж хто старший, то не менший, — каже найстарший брат.

— То цебто ти? — спитався підстарший. — Що ж ти за цяця така, що нами будеш верховодити? — скрикнув він.

— А ось яка я цяця: раніше родився від тебе.

— То що, що ти раніше родився!.. А в нас хіба не один батько був? Не одна мати родила?.. Чого ж ми будемо тобі коритися?

Другі собі гудуть: — Справді, справді! Одного батька однакові діти. Чого ж одному все, а другому нічого.

Почали змагатись.

— Ну, як хочете, так і робить, — каже старший брат.

— А як, — кажуть, — робить? Ось як зробить: ділиться — всіх по рівному ділить, щоб нікому не було завидно.

Почали ділитись. Лічать, ділять, дивись — одно зостається лишне, або кому одного не дістає. Як ти поділиш, як ти помириш? Усяк кричить: — Мое! — або: — Мені нестало!

Знову почали змагатись. Спершу змагались на словах, а далі дійшло діло й до бійки. Устав рід на рід, коліно на коліно, розпочали січу душогубну, згубу самосічну; вибили народу чимало, вигубили цілі роди, виполонили цілі коліна. Зосталося небагато нащадків, що розтаскали начисто добро батьківське й порозтікались

мерщій одно від одного в різні краї, несучи в своєму серці ненависть люту та ворожнечу тяжку на тих, від кого одрізнялися...

Так та Кривда знайшла ярміс приступити й до Чоловіка і через нього вже опанувала всім світом.

XII

З того часу пройшло багато літ, минуло чимало віків; розкорінилися люди, вкрили всю землю собою, мов та мурав'я, наробили царств і царів, панств і панів, та Правди не залучили до себе. Чим далі, то все та Кривда розкоріняється та шириться, старшинує та панує на землі, а Правда голодна та холодна сновигає по світу, горем сита, сльозами полита... Ніхто її знати не хоче. Часом тільки старі сліпці, божі люди, згадують її в своїх важких піснях:

Та вже ж тії Правди не зіськати,
Бо стала та Кривда тепер панувати...

* * *

— Бабусю! а настане коли такий час, що Правда подоліє Кривду й почне на землі панувати? — спитався бабусі білолиций Івась.

Усі діти уп'яли очі в бабине обличчя, дожидаючи, що та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько схилила голову, і та стара голова її на тонких в'язах чогось дуже хиталася...

Л О В И

I

— Чи чули: Костенко жениться?

— На кім?

— На Гирівні.

— На Гирівні?

— На вій.

— Що ви? Коло неї ж його старший брат падав.

— То біля старшої, а цей на меншій.

— Що ви плетете? На якій меншій? Одна ж тільки й є, чорнява, круглолиця, мов місяць уповні.

— Знаю, знаю. Не на цій; є друга, менша. Білява, невеличка, пичка гостренька, як у лисички, сама бігуча, як живе срібло.

— Та що ж це я її не знаю?

— І повинні не знати, — її не було дома, в інституті вчилася.

— Як же це так: менший перебіг дорогу старшому?

А що ж? щоб рід не розходився!

— Та ви жартуете?

— Добрі жарти, як в неділю вінчання. У генерала карети прохали молодих до церкви везти. Сам, кажуть, обіцяв бути... пішли наші вгору!

Отак розмовляли городяни великого міста П. по всіх хатах, вулицях і майданах, дивуючись тому несподіваному весіллю. Про те весілля гомоніло й старе й мале, й убоге й заможне; всякому те весілля чогось застряло в зуби, всяке судило про нього по-своєму.

Одні казали: великого, бач, щастя запобігла — пристава з часті! І вдень не їж, і вночі не спи, та все ганяй, як скажена собака, виваливши язика.

— А вона, вона що за цяця? — гуділи другі, — дивіться, велика пані! Що в інституті була, то й велике цабе? А що є за нею? Що бере він в придане? Злидні ж невилазні; тільки й того, що личенько красне!

— Та все ж вона йому не рівня: вона значного, хоч і зубожілого роду, інститутка, а він попенко, десь під школою тинявся, був попихачем, був і в сторожах, у москалі ходив і там не погодився; ніде дітись — у поліцію... Та й там вплив через те, що одній барині на цегельні робочих усмиряв. Оце не віддасть бариня плати, піднімуть гвалт робочі: як же це та через віщо це? Зараз за Костенком у часть. А той старається і аж із шкури лізе та барині догоджає. Зате сама в губернатора лазила, місця прохала. Знаємо ми!

— Та що ви знаєте? — гарячилися його заступники. — Ви знаєте, що якби не він, то й справді бунт би був? Знаєте, хто такі між робочими були? Які «цидулки» по городу розпускали, збори збирали та книжки читали? Отож він все вислідив та видививсь! Одного схопив, другого спіймав, — ого! — зразу відбив повадку тим злочинцям на цегельню встрявати, робочих на все лихе навчати... Тепер, не бійсь, і бариня не жаліється, і робочим добре... Ви знаєте, що він перший у поліцмейстра «на щоту»? Жандарм ним не нахвалиться, прокурор всякі таємні діла йому припоручає. Та що казати? А перша жінка хіба не інститутка була?

— Та звідтіля ж, з інституту... Багато щастя зазнала в його батька на селі, коровам виносячи та овець доючи! — аякже, знаємо! Знаємо, як і безпам'ятну в «чахотці» сюди привезли та замість ліків лист вексельного паперу підсунули. Знаємо, як після смерті й домик продався. Не чого ж то ми так і вгору тепер скачемо, що жінчині грошики в кишені ще бряжчать! Тисяч з п'ять таки перепало... не багато тільки зосталося?..

II

Молоді не чули того гомону та й не дослухалися: вони були такі щасливі обое! Йому двадцять сім літ, а їй всього сімнадцятий пішов. Другий місяць пішов, як він овдовів, не нажившись, а намучившись за першою жінкою, слухаючи її щоденні бухи та двлячись на її страждан-

ня. Як йому тепер не задивитися на пишну вроду, що наче квітка ражева на зорі, розпускалася? Намучене серце шукало другого, де б відігрітися, натруджена душа бажала тихого щастя та затишного спочинку... Не дивно, що вона зразу запала йому в око, коли він її углядив.

А їй всього другий місяць минав, як з інституту, де в глухих німих стінах самотня думка малювала їй срібні брязкучі шпори. До того в нього й брови чорні, й усмішки невеличкі, й личко молоде та веселе, усмішка не спливає з його червоних уст, жарти так і сипляться з рота, і танцюристий, — не взяв його кат! Чи й заспіває, все то веселі та жартівливі пісні!

Не вітер-бура в темному лузі хилить тополю: веселе слово вабить, чарує дівоче серце! Не зоря ясна темної ночі в небі грає, дівоча врода пестить та гріє похмуру душу!

— Серце Орисю! — шепоче він стиха, заглядаючи в її очі, — ганяючи за злодіями, висліджуючи злочинців, мені приходилося в такі темні ночі блукати, руку перед собою наставши — не бачиш! Та що та темнота, як порівняти її до твоїх зрачків? — день білий, світ ясный!.. У твоїх очах тільки нічого невидно, серед їх темноти я б заблудився.

— Заблудився б? — лукаво щурячись, питає вона, — та, не бійся, не куди — до мого серця приблуdivся! — і; червоніючи, як та квітка, схиляє свою голівоньку на його плече.

Він нестямно кинувся. Гарячий поцілунок перервав їх розмову. Спалахнули її чорні очі, і, обвиваючись білими руками кругом його шиї, вона шептала:

— Грицю! Я бачила тебе раз на пожежі, як ти там порядкував... Тепер знов пожежа: горить мое серденько трудне, горить-палає. Наложі свою руку на його, затопчи огонь той палючий.

Він слухняний припав до неї і, мліючи в її обіймах, думав: «Інституточка! Інституточка! Чиста та неповинна, як та дитина!»

В неділю вони побралися. Орлом сизокрилим стояв він на шлюбі й думав: «Ще за всю мою службу не довелось такого злочинця піймати, як це біля мене... Дер-

жіться ж тепер, глупої ночі, діти! Не сховаєтесь від мене й під землю — й звідти вас видеру й виведу на світ просторий: такого звіра заповонивши, всіх вас полоню!»

А вона? Що вона думала? Як та голубочка полохлива, вона стояла біля нього й тільки коли-не-коли скоса стріляла очима на високого та бравого офіцера-артилериста.

III

Минув тиждень — тиждень солодких поцілунків, палких обіймів, нестямного весільного щастя. Вони жили в часті й за той тиждень не раз його відривали від неї задля якихось таємних діл, тихого шушукання та заговорів.

— Що там у тебе за діла такі? — питає вона.

— Діла, серце, таємні діла. Треба знати, що й під землею робиться.

— Невже й про те треба?

— Треба. Коли ми у людську душу залазимо, у людському серці читаємо...

— Та невже ви такі всевидущі? — перебила вона його.

— Такі.

— Знаєш, що і в моєму серці заводиться?

— Знаю, Орисю. В твоєму серці живе один чоловік, що незабаром поліцейстром буде. Швидко тебе, моя горличко, одну покину.

— Мене? Надовго? — злякано спитала вона.

— Ні, доле. Може, з тиждень сама поживеш, посумуєш, поки я вернуся. А там... а там?!

— Тиждень! — як не плаче вона, — що я робитиму той тиждень? Я й умру з туги!

— Не вмирай, моє щастя, поліцейстершою будеш, — знаєш, поліцейстершою?

— Куди ж ти поїдеш?

Він задумався.

— Одного злочинця ловити — великого злочинця, що за ним от вже цілий рік усі ганяють та не спіймають. А я вислідив, я спіймаю!

— Коли ж так, то й я поїду. Поїду до подруги на село. Вона мене скільки разів вже закликала, та я все

не зберуся. А тепер поїду. По чавунці недалеко тут, всього друга станція буде.

— І гаразд, серце. Я тебе на вокзал проведу, а звідти й сам махну.

— Я недовго буду: день-другий погуляю та й назад вернуся. А ти мені все розкажеш, що ми будемо робити? — жартівливо запитала вона.

— Я й так знаю, що ви будете робити.

— А що?

— Ось що! — він кинувся до неї й загородив її уста гарячими поцілунками.

— Не правда, не правда твоя! — весело гукала вона, лукаво посвічуючи очима.

IV

Пообідали, полягали спочивати, бо ні їй, ні йому не доведеться цілу ніч спати. Їй треба до подруги їхати, а йому на лови збиратися. Вона тільки на хвилину в свою хату побігла, щось написала, кудись послала й мерщій лягла спати.

«В дорогу збирається», — думав він, лежачи на ліжку з закритими очима. Дрімота його стиха колихала, — тиха, спокійна дрімота недавнього сім'янина, щаслива дрімота молодого. «Хай збирається, провітриться, погуляє. А я тим часом своє діло справляю... Добре, що не допитується, куди їду, чого їду? Нащо їй те знати? Молода та жаліслива, вона, певно, пройметься жалем до тих, на кого ми тенета розставляємо, почне заступатися, прохати... як перед нею вистояти? Краще, що не допитується!.. Хай не знає її добре серце, як нам приходиться дітей від сім'ї відривати. Ох, гірка та невесела ти, наша доле! На сльозах людських заснована, на щасті других збудована!.. Гм... Чого ж це я кисну? Он прокурор хвалився, як цих двох спіймаю, буде губернатора прохати, щоб зробив поліцейстером... І депешу мені припоручив... Ось вона тут у кишені... Сьогодні вони повинні бути. На сьогодні всім гостинишникам наказано зараз дати знати, хто й чого приїхав... Не втечете, голубчики, моїх рук, не втечете... Ось тут будете у мене. Нічого мені далеко за вами забиватися, хоч я й похвалився їй, що поїду. Хіба не можна збрехати? Як вернеться, ото здивується,

що я дома!.. А як вона здивується, коли... От коли б!.. Тоді буде зовсім інша річ. Не буде моя Орисенька пішки ходити, свої ніжки бити... будуть її пожежарні коні, як ті змії, носити. Пожежарні коні... а на них моя квіточка скаче!..»

Він, усміхнувшись, заснув. А вона, крізь сон почувши, що посланець вернувся, тихо знялася й мерщій вискочила до нього в другу хату. Незабаром вона вернулася з невеличким шматочком рожевого паперу, прочитала на ньому вголос: «Буду»; приложила до уст, гаряче поцілувала те «буду», згорнула папірець, ткнула його під серце і, стиха положившись на ліжко, міцно заснула.

V

Увечері він провів її на чавунку.

— Як-то ти будеш сама їхати, серце?

— Чого сама? А то людей мало? — спитала вона, очима обводячи прохожих.

— Та все чужі та незнайомі.

— От ще вигадай — чужі! Не з'їдять же вони мене? Треба до всього привикати!

Йому так легко стало на душі... «Треба до всього привикати, треба», — кублилося в його голові, як він виводив її до вагону. Проїжджі задивилися на неї. Він чув, як вони шепталися: — Хто то така? Та й вродлива ж! — Він, радий, гордо вивів її й прилюдно розцілувався, — знайте, мов, чия: моя — й більш нікого!

Він вернувся в часть не голубоньком тихим-буркотливим, як видавав себе біля неї, а круком хижим. Туди піти! Те зробити! Того привести! Тому на засаду стати! Так і сипав він наказами й приказами.

Всі, тіпаючись, бігли побіля нього, слухали його наказів. А він всміхався сам собі, дивлячись на ту біганину. «Щасливий і могутній!» — думалось йому.

Зробивши розпорядки, він сів біля паперів. Багато набралось їх за той тиждень, що прогуляв він. — Ого! — мовив він стиха й почав купу ворушити. Пись!.. черк!.. Перо його гарчало, мов сердилося, папери летіли набік.

Довго він возився з ними. Скінчивши, встав, розправив натруджену спину, взявся в боки руками і мов той

комедіянщик, повертався на всі боки; потім глянув на годинник.

— Дванадцять. Ого-о! Ще година й поїзд прибуде, а з ним і моє щастя приїде, — мовив він і позіхнув. «Лягти поки що прикорхнути», — подумав і ліг.

Перед його закритими очима заходили легкі та щасливі думки. Вона там з веселою подругою щебече, а він тут з приїжджими возькається... Милії гості! Несподівано ждані! Пожалуйте! Пожалуйте!.. Несіть мені мій почот і славу...

VI

— Ваше благородіє! — роздалося над його вухом. Він кинувся; перед ним, мов верства, витягся десятник.

— Від Хвольсона посланець прибіг... Каже-говорить: два пасажири якісь приїхали, заперлись і не хочуть себе назвати.

Його очі загорілися... Слава богу!

— Хто там? — Всі за мною, — гукнув він, — побігти до жандармського ад'ютанта!

Через півгодини вони були в гостиниці в Хвольсона.

— Де? В якому номері? — гукає він, брязкаючи шпорами.

— В осьмому, — відказує номерний.

Підійшли до номера. Він стукнув.

— Одчиніть!

— Хто там? — почувся голос з-за дверей.

— Одчиніть!

— Йди до чорта!

— Одчиніть, а то буде гірше.

— Не одчиню.

— Бий двері! — розсердився він.

Чорний, як циган, десятник примчав з дровітні дубову довбню, підійшов і, замахнувши, гепнув у двері... Загуло, наче грім по коридору, посипалася глина, вапно.

— Бий дужче! — гукає він.

— Раз! — знову гепнув десятник. Затріщали пази в дверях, одна дошка вгнулася в середину.

— Два! — скрикнув він удруге... Полетіли тріски в хату.

— Три! — двері розскачилися.

В хаті було темно, тільки крізь шибки вікон виднілося чорне небо з блискучими зорями та по улицах ліхтарні миготіли.

— Світла! — першим стрибнувши в номер, скрикнув Костенко.

Принесли свічку й за нею повходили всі. Посеред хати стояв високий та бравий чоловік в офіцерській одежі, а біля нього, наче лебедонька біла, Оріся.

Жандармський ад'ютант глянув на Орісю, мугикнув і промовив:

— Ну, с такими преступниками мне нечего делать. — вручаю их вам... До свиданія!

— Бач, який! Дурив мене: казав — з города поїду, та й збрехав! — граючи очима, промовила до нього Оріся.

А він, як стояв, так і посунувся! Якби не піддержав його десятник ззаду, певно розбив би собі об долівку голову.

На другий день по всьому городу, наче в барабан били, гомоніли люди про ті лови. Одні насміхалися, другі жалкували. А ввечері в городському саду стояв такий гармидер, що й музики не чутно.

Аж ось між купою людей, на стежці до двірця, показався Костенко під руку з своєю Орісею. Він був чогось трохи блідий, а вона, склонившись на його плече, обводила приязно всіх очима.

— Та й збрехали ж знатно! — промовив хтось і всі витріщилися.

— Ну, кому б таке плести? — дивувалися городяни, любуючись, як вони в парі не пішли — попливли під двірць.

— То все ті злочинці... Доїде ж він їх тепер, доїде! — хвалилися його заступники. Та не вгадали: від того часу Костенко більше не ходив на лови... Незабаром його зробили поліцейстром...

1883

МОРОЗЕНКО

I

— Спи, Пилипку, спи! Он чуєш, яке надворі схопилося! Гуркоче, гуде та виє... Розгулявся Морозенко! Нема впину старому дідузі: аж пищить усе, а він, немилосердний, давить... Знаєш Оленчиного Андрійка? Вкусив бідного за пальчик, аж ногтик побілів, пучка опухла. Тепер мати його й вовтузиться з ним: не знає, сердешна, яку йому пораду дати. Почне одтирати — Андрійко плаче: пальчик болить; давай хукати, одігрівати, а хлоп'я ще дужче займається... А все через те, що не слухав матері. Мати казала йому: не ходи, синку, надвір — Морозенко лютує! А він не послухав, пішов. От і вкусив його Морозенко за пальчик. А тепер обом лихо: Андрійкові лихо — пальчик болить, а матері друге — Андрійко нездужа!

Так звечора на Меланки казала Катря Зайчиха своєму семилітньому синові Пилипкові, забившись з ним від страшного холоду аж за комин, у самий теплий куточок печі.

Було ще не пізно — тільки починало смеркати, а Катря вже зовсім на піч забралася, не знати від кого й задля чого сінешні двері закрутила, хатні заціпнула, зняла невеличкий каганчик з полиці, засвітила й мерщій побралася з сином на піч, захопивши й світло з собою.

Череп'яний каганчик, що вилупила його Катря з розбитого кашника, з каплею рижієвої олії на дні, ледве блимав у темному кутку своєю сизою горошиною на кінці гнога; пузатий комин заслоняв той підсліпий світ від хатнього мороку; на печі хоч сякий-такій світ борюкався з темнотою; зате хату окривали непроглядні померки... Видно, світ неохочий заглядати в темні пристановища,

де ховаються злидні від холоду! Та й що там було освічувати? Хатні голі стіни — полупані, мороз повиступав на них сизим інеєм; чорні двері розмалював він білими візерунками, а на шибках повимуровував цілі барані криги; тала та крига помаху й пускалася по стінах аж до долівки чорними потьокани.

В кутку під божницею замість стола стояла узесенька примостка на чотирьох паколах, убитих у землю. Не лежало на тій примостці, як у добрих людей буває, ні хліба шматка, ні солі дрібочка: на двох голих дошках тієї примостки чорніли тільки дірки, де були колись сучки, що повигнивали та повипадали. А вгорі з кутка виглядав невеличкий образ — не знать святого, чи святої, бо на ньому малюнок потемнів, позлущувався, одні тільки чорні очі сумно визирали з пожовклого обличчя, немов скаржилися на холод та голод, що доводилося терпіти хазяїнам хати... А насупроти столу, між череватою пічкою й другою стіною, притулився піл з чотирьох тоненьких дранчок, таких хистких, що вони хиталися та вгиналися й тоді, як хто до них підходив, немов перестерігали не накладувати на них нічого, щоб, бува, не проломилися. Та на них і не лежало нічого — пустісінькі та голісінькі, як і та гола та дебела жердка, що висіла в кутку над полом. І навіщо її там привішено? Удень, правда, та ній бовталосся лихе ряденце, а на ніч вона зоставалася голою дровенякою, причепленою наче на те, що, коли кому заманеться, було б де повіситись. І диво дивне: як це Катрі ніколи не западала така лиха думка, коли кругом неї було таке убожество непроглядне, нужда та нестача безмірні, холодні та голодні злидні!

Одначе, то б було ще дивніше, якби в Катриній голові заклонулась така чорна думка вночі на Меланки, якраз перед Василем! Всякому звісно, що в ту ніч старий рік кінчається, а новий починається. Навіки-вічні старий зникає, занесе з собою і добре й лихе, поховає пережите й перемучене і стражданням закручене; а коли що й зоставить у людській схованці-споминці, то все ж то буде не кипуче життя-страждання, а тільки спогадка про нього, не живе в'їдливе лихо, а тільки його холодна облуда.

Натомість новий рік прийде, нові надії принесе з собою, а за ними, може, хоч невелику крихітку щастя. Та багатому багато його треба, а бідному й то гаразд, коли

буде що на завтра кусати, буде чим забезпечитись від холоду!

У Катрі всі ті запаси якраз на Меланки вийшли. Ще з осені вона з ними тяглася та держалася, — скупилася і хлібом, і толивом, думала перехопитись через зиму. Та ба! Об різдві вона побачила, що не тільки через зиму, а хоч би через святки перехопитись...

«Тільки б через святки! — дума. — А там робоча пора настане. У багатих людей назбирається немало чорної одежі, поношеного білля, треба його попрали. Піду до кого або хто покличе — може, хоч на хліб перепадє! А може, в кого трісочок або кізячків випрошу, буде чим у хаті прокурити. Так і перетягну через зиму, — аби через свята!»

І от сьогодні вдень Катря послідню мисочку борошненця витрусила, щоб спекти сяку-таку перепечайку, послідне полінце спалила, щоб спекти її, послідній бурячок у борщ покришила, послідню пучку солі в нього вкинула... «Очистилася! Зовсім очистилася. На завтра хоч і в рай святий, то чиста!» — думала Катря, пораючись біля печі.

Поки серед череня лежало трухле полінце, дожидаючи підпалу, Катря була ніби покійна. Правда, чорні думки й тоді вже снували по її обличчю, нерадісно світили карими очима. А як вона запалила останнє полінце, як огненні язика охопили його кругом, то їй здалося, буцімто її серце горить-палає. А як почав борщ укипати, то в її серці такі кип'ятки піднялися, що як вона не крипилася, а не видержала...

— Пилипку! синочку мій! Що ми будемо завтра їсти! — скрикнула вона, і гарячою течією гірких сліз полилися ті кип'ятки з очей додола...

Пилипко підскочив до матері, припав до її обличчя й тихо промовив:

— Цить, мамо, цить! Завтра, мамочко, новий год... Я завтра піду до хрещеного батька посипати... Дасть мені батько сороківку грошей, а дядина велику паляницю, ще й ковбасу на придачу... От і буде нам що їсти. А на гроші топлива купимо... багато-багато, щоб на всю зиму стало!

Катря втихомирилася. Та як же було їй не втихомиритися, коли син обіцяє такі багаті приносити?

А Пилипко, як тільки знову заклопоталася мати, вже її з хати махнув.

— Куди ти, розхристаний та неодягнений? Мороз надворі лютий! — крикнула вона йому навздогінці.

— Я на хвилиночку, мамо... Я зараз і вернуся.

Справді, Пилипко не забарився. Вскочив у хату, як пуп, сніг, зубами цокоче.

— А що, не я тобі казала: не йди! І куди ти ходив?

— Я за пашнею, мамочко, бігав.

— За чим?

— За пашнею. Сусідній хлопець обіцявся пашні на посипання дати. Я до нього бігав. Ось вона, так з рукавичкою й оддав, — хвалиться син, показуючи матері рукавичку. — Та тут, мамо, не тільки пашня — і горох є, і квасоля, всього насипав Федір.

— І куди ти, сину, підеш по такому холоду?

— Як куди? Кажу ж: до хрещеного батька.

— Господь з ним, дитино моя! Хіба близький світ до нього тьопатися? Як через ліс, то три, а шляхом — п'ять верстов буде... Ще змерзнеш у дорозі!

— Я змерзну?... Та я літом було на одній нозі до нього дострибаю!

— То літом, сину, а це зимою. Шляху немає, сніги глибокі, загрузнеш де-небудь та й не вилізеш. Не ходи, мій голубе! Хай, як потепліє, тоді підеш.

— А що ж ми завтра будемо їсти! Чим хату натопимо? — спитався син, зазираючи матері в очі.

Вона аж стріпнулася, мов хто колючу голку встромив у її серце. «Боже мій, у такі літа та чим свою голівоньку він клопоче?!» — подумала вона, ледве здержуючи сльози. І, пригорнувши сина до себе, почала йому умовляти:

— Не клопочи, сину, про завтрашнє — господь милосердний об нас поклопоче. Ти в мене малий, одна в мене втіха й надія. Не доведи боже, лучиться що з тобою недобре, навіщо тоді й мені на білому світоньку жити? Не ходи, синку!.. Не ходи, моя дитино рідна!

— Я б, мамо, і не пішов, та як же Федорові рукавичку назад вертати? Ти, — скаже, — не ходив; ще сміятися буде.

— Ми пашню висиплемо, а рукавичку оддамо. Не ходи, мій голубчику! Ти ж у мене слухняний, послухайся мене: не ходи!

І почала голубити Пилипка.

— Ну, добре, не піду вже, тільки не вбивайтеся так, мамочко! — упрохував уже Пилипко матір, цілуючи її в лоб і в щоки.

Катря наче заспокоїлась, а проте неймовірна думка не кидала її голови, клопотала її. Вона знала свого Пилипка, який він вразливий до чужого горя. То ж до чужого, — а до свого? Хіба він не чув, яким вона несамо-вним голосом заволатала, останні запаси витрушуючи на сьогодні? Хіба він не бачив по її заплаканих очах, яка різуча мука на стократ крає її серце? Хіба вона не знає, як ті сльози й та мука боляче впливають в його жалісливе серце? Та він на що хоч піде, аби його мати не плакала. Він і обдурити — обдурить, аби її заспокоїти.

Вона не помилилася. Пилипко, вмовляючи матір, тільки заспокоював її. В його малій голівоньці гвіздком стриміла думка: от хоч би що, а піти посипати! І торік він ходив, ще меншим. Хрещений батько дав йому сороківку грошей. Шагів з п'ять він випосипав по селу. То ж торік було, тоді він був малим, а тепер... Тепер він дядині скаже, що в них нічого їсти. Дядина — добра людина, надає йому і хліба, і ковбас. Ото він звеселить матір, як нанесе додому подарунків! Мати страшає, що я замерзну. І чого б я замерз? Та я як чкурну, аж закурить. Мені аби з хати вибратись, щоб не запримітила мати, а там...

— Ти б, сянку, сьогодні віддав Федорові рукавичку, — грохи згодом почала Катря. — Ну, я сама спорожню та й віднесу назад. Скажу: у нас своя є... Дай сюди рукавичку!

— Так я, мамо, похвалився Федорові, що в нас рукавички немає. Хай я завтра в обід сам йому віддам, а то в брехунах зостануся.

— Ну, добре. Хай і по-твоєму буде! — одказала, зітхнувши, Катря й почала в хаті поратись.

Пилипко собі буцім загрався, а тимчасом пригадував, куди б його заховати рукавичку, щоб мати не побачила. Він тепер каювся, що похвалився матері про неї. Не похвалився — мати б нічого не знали, не клопоталися, а тепер не одстане, одно товктиме: не ходи та не ходи.

Тільки що мати вийшла чогось надвір, він зразу схопився, метнув очима по хаті, побачив непримітне місце між піччю і паколом від полу й мерщій ткнув туди рукавичку.

— Сиди там та не писни! — скрикнув на неї й посваривсь невеличким пальчиком, мов на кого живого.

Рукавичка виставила до нього напалька, наче, глузуючи, дражнила: отже, візьму та й похвалюся! От тільки мати на поріг, а я зараз їй на очі.

— Бач, яка осоружна: я її прошу, а вона мов нарошне виставляється!.. Подожди ж ти!

І він побрався аж під піл, щоб переховати рукавичку.

Катря, вернувшись з надвору, здивувалася — де це Пилипко, куди йому дітися? Чи не на печі? — подумала і, не сподіваючись нічого, підійшла до полу, зазираючи на піч.

— Сину! де ти? — спитала.

— Гаррр... — загаркав Пилипко з-під полу, вдряпнувши матір за чобіт. Катря з жаху одскочила аж на серед хати.

— Ненечко! Матінко! Злякалися? — вискочивши з-під полу, скрикнув Пилипко й повис у неї на руках.

Він усміхався до неї і рожевим своїм личеньком, і ясними оченятами, і білими, мов жерновки, зубенятами.

— Нехай тобі, сину, добре сниться, як ти злякав мене! — промовила вона, піднімаючи його вгору, і пригорнула до себе.

Пилипко вчепився за материнну шию руками, припав до неї головою й так утішно на всю хату залився! Не маючи з ким погратися, він пустував тепер хоч із матір'ю.

Мати собі раділа. Хай дитина краще бавиться, ніж буде сушити себе важкими думками! Поцілувавши сина в лоб і в розхристану голу душу, аж тричі міцно поцілувавши, вона доцесла його до полу і, положивши на тонкі дранички, ще раз поцілувала. Не знать, де й ділась недавня туга, сум та журба гірка.

— Моя дитиночко рідна! Мій синочку коханий!.. — Краще так забавлятися, ніж підеш куди не знать за чим! — нагадала знову Катря.

— Та я ж вам казав уже, мамо, що не піду! Які-бо ви неймовірні! — обізвався він з докором.

— Чую, чую, моя дитино! Я знаю — ти слухняний, ти послухаєшся своєї матері! — палко шептала Катря, а проте думка про синові заміри не кидала її голови.

Вона зійшла до неї й тоді, як Катря послалася й лягла з сином спати. Через те вона й надобраніч загомоніла з сином: щоб одвернути його від заміру йти по-сипати, стала лякати Морозенком, що вкусив Оленчиного Андрійка за пальчик.

— Та я, мамо, не боюся Морозенка. — одказав Пилипко, — не страшний він мені! Андрійко малий, не знав, що робити, то він його і вкусив за пальчик, а я не боюся його!.. Якби він став мене кусати, то я б його по зубах, по зубах!

— Ні, сину, і ти бійся його, хай йому всячина! Може б, і Андрійко оборонився, якби знав, коли він нападеться, а то він завжди підходить крадькома. Вкусить та й подався далі!

— То як же від нього, мамо, і встерегтися, коли він такий? Ми оце тут поснемо, а він підкрадеться та й покусє.

— Тут не покусє, сину, бо тут тепло. І зуби в нього розтануть, як він підкрадеться до нас.

— А де ж він живе, де його хата? — спитався Пилипко.

— Надворі, сину, де віхало найстрашніше та холод найлютіший, там його й хата...

— Як же він не змерзне, мамо? Ти кажеш, що він старий, а от не боїться холоду.

— Чого ж йому боятися, коли він й є сам холод.

Пилипко задумався. Дивно йому й чудно йому. Він знає, що таке холод, він бачив не раз і віхало. Непривітне все те, дошкуляє. Отже, щоб то було старе або молоде, він не знає, щоб-мало обличчя, не бачив, а от мати дідуганом Морозенка взиває. Він знає й діда старого, горбатого, з білою бородою й запалими підсліпуватими очима. Отже, то дід добрий — нічого не зашкодить, а от Морозенко, каже мати, — кусається.

— Мамо! А бачив хто Морозенка, який він?

— Не знаю, моя дитино. Я не бачила, то й не знаю. А люди кажуть, що він старий-старий та кремезний... Голова з гору, замість волосся вкрита снігом, а борода сплетена з довгих-предовгих вістряків, що намерзають у ясний день під стріхами. А ніщо так у нього, як зуби! Наче голочки, гострі, тонкі, непримітні; він як кусє ними, то впускає в тіло. Через те воно так і болить та трудить, як він вгородить у нього свої зуби!

— І очі є в нього, мамо!

— Є, сину! Кажуть, очі в нього з криги, білі та блискучі, от як тонкі скалочки з льоду бувають, тільки замість чоловіків у їх холодні огники світять. Страшні такі очі, крий господи! Як наведе він ними на кого, так наскрізь холодом і прониже!

— А ноги він має? і руки?

— Є ноги й руки. Ноги в землі, не видно, а руки — довжелезні хапала, він ними завжди махає. Холодом дихне, а руками махне, так по всьому світу снігом та холодом і стеле. А як розсердиться чого, то ще дужче руками замахає — тоді вже ціле віхало здійсмає.

— Нехай йому всячина, який він страшний, мамо! — глибоко зітхнувши, мовив Пилипко.

— Страшний, сину... А найстрашніший малим діткам. Він їх любить кусати, а часом і зовсім собі забирає.

— Я ж, мамо, не малий, мені його нічого боятися.

— Бійся й ти, синку! Ти великий на те, щоб тебе вгору підняти або матері на руки, а Морозенкові ти саме впору. Таких, як ти, він найбільш долюблює. Часом буває ви вискочите надвір, то він зараз і почне з вами загравати: за пальчики кусає або за носа ловить, а то на щоці вліпе такого холодного поцілунка, що від його аж шкура побіліє, а потім гегь злуциться. То ж коли він вас у селі недалеко від домівки застукає; а як — не доведи боже! — де в голому полі або в лісі заскоче, то там вже й душу витягне.

Пилипко замовк, притаївши духа; мовчала й Катря. Завдавши синові такого страху, вона була певна, що він побоїться піти посипати. Йй тільки того й треба, щоб він не зірвався в такий холод у таку далеку путь! Йй самій, привичній до всякої лихої години, і то часом аж плач бере, як вискочить надвір. А тож-то йому, малому — без одержі теплої, без чобіт добрих. Хай трохи попомліє душею від страху, а як засне — переспить. Страх минеться, забудуться ті страховища, що душу лякали, сон своїм спокоем все те заснує, а все ж зостанеться споминка про ту страховину, і та споминка одсахне сина від лихого заміру.

Вона глянула на нього. Пилипко не спав, лежав тихо; широко розкриті очі направилися в куток печі, він ними й не змильне, так дивиться прикро. Куди він дивиться, що він там баче? Він нікуди не дивиться. Погляд його

го ганяється за таємною думкою, що стоїть перед ним нерозгаданою марою, як той нерозгаданий страх, що опанував його душу й серце. Що воно, відкіля воно — не питаєте! Чутко тільки, як оте страховище пронизує його мале серце, як воно кидається в кожній жилочці, озивається в кожному суставі. Отже, назвати його не підбереш слів, піймати й розглядіти не натрапиш часу. Так пробігає блискавиця через наше тіло; незчуєшся, звідки світне, пониже й не знаєш куди зникне.

— Синочку! — Пізно вже... ти спав би. Ну, я тебе перехрещу, щоб ніщо лихе до тебе не приставало, — мовила Катря, дивлячись на замислене личенько Пилипкове, і почала його хрестити, а перехрестивши, здавила злегенька за носик. Пилипко усміхнувся, повернувся боком до матері. Тиха дрімота почала його колихати, злегка закриваючи очі. Незабаром після того він заснув.

II

Приславши сина, зосталася Катря одна із своїми думками самотніми. Невеселі вони були в неї. Та й кому зійде на думку радість, коли на завтра нічого їсти, нічим у хаті прокурити в люті морози.

Як не забивай собі баки іншими гадками, а думка про щоденні потреби скаредного життя верне тебе до нього, почне крутити та вертати коло нього, от як крутяться голуби над пожежею. Дарма їм, що посмаляться крила; байдуже, що незабаром огонь пожре їй захист, оселю: несподіване страховище вабить їх, тягне до себе. Кругом чорний морок, димище та курище розіп'ялося, а під ними так видно та ясно! Доки сили стає, шугають вони, сполохані з гнізд своїх, над широким полум'ям, у диму та курищі, в гарячій від палу повітрі, поки не посмаляться. Тоді від знемоги опукою падають у жарке вогнище.

Чоловік — не птиця, Катря — не голубка. Хоч кругом неї вихорілась пожежа злиденного життя, душила димом та чадом її знеможену душу, хоч у тому чорному диму й крутились та вертілись її самотні гіркі думи, та не падали вони на вогнище, не смалились і не горіли, а ще більше розпросторювались і гуляли собі по волі — не на безкраїм просторі, а в холодній хатині, б'ючись об сирі стіни, заглядаючи в голі кутки, прислухаючися до

пекучих перебоїв серця. То їй вчувалася своя голодна печія, то синів безпомічний викрик:

— Мамочко, їсти хочу! — Мамочко, папки! Мамочко, змерз — холодно!

Ну що, справді, дасть вона завтра синові їсти? Чим прокурить черевату піч, щоб обігріти його, малого? Піти в кого позичити? Хто ж їй позичить?

Чи, може, христа ради руку простягти? Хто ж на те зверне увагу? Гладка, скажуть, не хоче робити та в старці пошилася! Ну, та, може, хто й зглянеться, зарятує на день або на другий. А там же? Адалі? Коли б вона була сама, то байдуже їй журитися. Хіба мало високого дерева в лісі, глибоких ополонки на річці? Тільки б, може, нагнулася довга гілка над тілом або зашуміла вода попід льодом, сердячись, що хтось незвичайний зрушив її сонний покій. А от біля боку лежить її втіха й надія, спочиває її крихітка серця, що вона з таким болем одірвала від свого й пустила на світ окремим життям. Все на світі переживеться й минеться, все замовкне; які і ми самі замовкаємо: все зникне, як тінь та, коли ми очі закриємо, одно зостанеться — воно, наша частка, що зв'язує мертвого з живим, нагадує живому про помершого, та нитка, що тягнеться без перериву через сотні, тисячі віків. Не дай господи, вона перерветься!

Через те Катря більше боліла за сина, ніж за себе. Та й чого їй за себе боліти, коли все, що було доброго та живого в душі, так перетрухло та перемліло, такою корою покритися, що нічому вже проломити її.

Чого тільки вона не пережила на своїм віку, не звідала? Десяти літ вона зосталася сиротою, без батька, без матері, в панському дворі. Не на те примостила її доля там, щоб на волі рости, як билина в полі, а щоб підставити свою спину під нагальну працю, томити свою сирітську голову чужими клопотами, вислухувати докори та нарікання, скуштувати стусана й духопелика від кожного, в кого засверблять руки. Батька її ще замолоду в москалі віддали, щоб знав, як треба коритися кріпацькій долі, а мати сохла та скліла, поки зовсім не зоскліла, покинувши на білому світі одинадцятилітню сироту. Зосталася вона одним одна із Зайцевого роду. Були, правда, дядьки та тітки з матернього боку, та ті за двором жили, а туди заходили тільки вряди-годи, щоб часом поманити її сухарем з остюками. Була ще в неї хре-

щена мати, що коли-не-коли мила й чесала її, та були панські індічата, що вона пасла малою, а більше нікого близького не було. Індічата їй найближчі були. Вона з ними росла, ними втішалася. Оце набере за пазуху невеличких індічат та й майне з ними по степу. Старі індіки корлюкають, женуться за нею. А вона, наче вітер, степом гуляє, заливається реготом, бо індічата, підскакуючи в пазушині, лоскочуть її попід боками. А як побільшають індічата, почнуть добиратися ростом до старих індіків, то вона почне на них гукати, свистати — і знову регоче, коли вони до неї, наче москалі на муштрі, всі разом забелькочуть. Дурниця, дитячі забавки та витребеньки, за які не раз птичниця чесала руки об її спину. Сількісь! Коли та дурниця забавляє нас, тішить, то чом же й не потішитись нею? Хіба не так само бавляться люди, ганяючись за достатком, почотом, славою? Та сама дурниця, тільки іншої пори, інших літ... Одно тільки: невеличка Катруся, бавлячись з індічатами, сама себе забавляла і від її іграшок не було нікому ніякої втрати, хоч птичниця, засилаючи духопелика, і гукала щосили: «Ти ж, сучко, напелехавши повну пазуху індічат, поладиш їх!»

А ми, ганяючись за достатком, почотом та славою, так часом бавимось з людьми, що від наших забавок буває їм дуже солоно!.. Нам байдуже про те, як було байдуже й Катрі, чи краще індічатам по степу біля старих індіків бігати, чи в її пазушині пишати. Вона знала одно: це її забавляло, вона й бавилася. Маленька, дурненька! Та й тепер, видно, вона не порозумнішала, бо, пригадавши давнє, трохи не скрикнула: «І чому я довіку не зосталася невеличкою дівчинкою з невеличкими індічатами?!»

Так думала Катря, та не так судила їй мачуха-доля.

Минуло їй п'ятнадцять літ. Вона тільки-тільки що стала розпускатися, як та рожева квітка вранці на зорі, стигнути й наливатися, як червонобокі яблука об спаса. Ясне сонце та запашне степове повітря допомагали роботі дівочьких літ. Висока Катря та брова, на лиці, як калина, чорне волосся, наче хміль, кучерями обвиває її голову, карі очі так утішно виглядають з-під довгих вій, загара на обличчі доводить, ще не буряковий квас, а гаряча кров дзюрить у її жилах.

Раз її вглядів пан — і... Катря від індічат пішла в горничні. Вона не скаже, щоб там їй жилося погано: було їй удоволь і пити, і їсти, і в чому походити; одно тільки — не було їй волі! Їй хотілося, як тому вітрові, по степу ганяти, надихатись польового повітря, щоб аж у грудях займалось, нажаритись на сонці палючому, що як не займеться... А вона мусила сидіти в чотирьох стінах та хіба коли-не-коли по садку походити, по холодку та в тіні, куди тільки крізь густе гілля пробивається ясне сонячне проміння. Польова билина, вона не привичаєна до густої садової тіні. Чорна загара геть спала з її повного виду — білий він у неї та свіжий, мов пелюсточка з рожевої квітки; волосся від пахучої масті та щоденного вичісування вирівнялось та витонилось — не стирчить на голові кучерявим хмелем, а гладенько причесане, рівно облягає кругом її білого чола, сама вона ще піднялась, вирівнялась, налилася, немов обточена стала: очей не одірвеш від неї... То все було зокола. А що було на душі в Катрі, що заводилось у її серці! Вона нікому не казала, та її ніхто й не питав.

— Яке несподіване щастя випало Катрі! — гомоніли дворові. — Що було з неї, а чим тепер стала? Сказано — не родись вродливим, а родись щасливим! «Брехня! — думала Катря, — через ту вроду не маю я щастя зроду!»

Незабаром після того вийшла воля. Все зашуміло кругом, прорвалася гребля людській сподіванці на краще життя. Цілі довгі віки мостили та гатили її, держали в запруді ту велику воду, а це вона зразу прорвала ту міцну греблю й понеслася широкою течією по селах, хуторах. Надивовіжу всім дворовим, винесла та течія й панську горничну Катрю з двору на волю! Кріпаки за те трохи її на руках не носили. Сказано: своя кістка, своя кров! не обросте вона жиром у розкошах — до свого рідно обізветься! Були, правда, і такі, що казали:

— Дурна, дурна Катря та нерозумна! І що б там з нею сталося, якби вона зосталася в дворі? Ні, заманулося свого хліба, волі! Побачить, яка то воля, як не раз не два голодна й холодна посидять!

Отже Катря не потурала на те: їй притьмом захотілося волі — і вона попливла тією бурливою течією, що, знявшись з дворів, понесла по всьому широкому краї, вигукуючи та викрикуючи: хоч гірше, аби інше! Буде на-

шим ворогам чужим потом умиватися, нашою кров'ю впиватися!

Пішла Катря в село до дядька та дядини, та недовго була в родичів. Не їй, молодій та дізнавшій розкоші, було миритися з тим мозоляним хліборобським життям, до якого прикрутила доля її родичів. Ще поки стояла весна красна з теплом привітним, з цвітом розкішним, із запашними лугами та степами, вона по них швендяла, пригадуючи свої дитячі забавки.

А як настали жнива, з довгими палючими днями, невеличкими короткими ночами, з важкою похопливою роботою, то їй стало не вміч: удень немилосердно сонце пече, стерня в руки й ноги коле, нагальна праця з ніг валяє, а нічка прийде, хвоста того заячого коротша — ні виспатися, ні одпочити як треба!.. Насилу Катря одбула жнива та й подалася з села в город, де стільки галасу та гомону, дива та чуда всякого. Село, риючись у своїй чорноземлі, серед підметів та городів, гаразд не зрозуміє городського життя. Байдуже кротові, що поверх його узенької нори привітно сяє ясне сонечко, а в прозорому повітрі літають і радісно шебечуть усякі пташки! Дарма й сонцеві, що в глухих нетрях землі риеється якесь сліпороде звір'я: хай собі риеється та підпушує землю, на котрій тепло, поєднавшись з світом, зародить таку чуйну рослину! Сількісь і пташкам — відкіля береться їх живність: куди оком не скинь, де не приткнись, всюди її багато; а коли хто зжене з одного стебла, то недалеко й друге — тільки знятись та перелетіти! Всякому своя доля: один, рук не покладаючи, працює, а другий його працю без клопоту поїдає!

Катрі спершу подобалось городське життя: хатня робота не важка, зайвого часу чимало і дива всякого багато. А до того ще, вродлива та при здоров'ї, Катря кидається кожному в очі. Витріщаються підсліпі очі, уздрівши перед собою польову квітку — загра, затіпається порожнє серце, як заманячить перед ним брова дівоча постать. Не дивно, що Катря не мала одбою од улесливих речей та здивованих очей. І москаль серед муштри до неї бровами моргає, і шевчик або кравчик посилає їй навздогінці такі солодкомовні привіти, що в неї аж дух спирає в грудях, і блідолиці паничі, стрінувшись з нею, оживають, прояснюються й геть-геть проводять її своїми очима. А Катря землі під собою не чує!.. Ой, стережися,

польова пташко, знизу блискучих котячих очей, а згоря бистрих пазурів хижих шулік! То вони біля тебе ворожать: одні крадькома, попідтинню, а другі звисока, ширяючи в безкраїм просторі синього неба. Кожному хочеться жити, кожному треба житись!

Не вбереглася пташка шуліки, як не вбереглася й Катря своєї недолі. В сусідньому дворі такий хороший панич і такими солодкими медяниками годує! Наїлася Катря тих солодких медяників, аж тепер їй нудно, як про те згадає. Медяників швидко не стало — панич оженився на панночці, де вона служила за горничну, а їй ткнув у жменю дві червоних бумажки; аж у неї у віччі від них почервоніло. Спасибі і за те! Все-таки не з порожніми руками прийдеться в село вертатись.

Незабаром Катря вернулася до вдови-дядини, що під той час, поховавши чоловіка, одним одна на старості літ зосталася. Спасибі дядині — не прогнала Катрі і, взявши в неї гроші до схову, обіцяла навіть після смерті оддати їй свою хату з городом. Хоч та хата й валилася, а города того жменя, а все ж таки свій захист, своє при-становище. І птиця собі гніздечко звиває.

Оселилася Катря в селі. Пішов кругом гомін про неї; чутно смішки та пересмішки: корисна в городі з'їжа, он які гладкі відтіля вертаються! Слухала те Катря та мовчала, навернула лихо важким гнітом горя та душею мліла. Все, що було в її серці живого, закам'яніло, все, що було в душі доброго, зотліло! Зосталися горе та сльози та... Пилипко з'явивсь на втіху!

Пилипко її справді втішив. Не було тих любих назов, щоб вона йому не прикладала, не було тих утішних слів, котрими б вона його не звивала! Вночі не спить, його доглядає, вдень серцем за нього мліє, коли робота одірве від нього на яку хвилину. Нема для неї щастя й спокою, як біля нього. Хай собі довгі язики що хочуть говорять: ротів людям не позамазуєш і слухати — не переслухаєш. А воно, мале немовлятко, одна в світі втіха й надія!

Полюбила й тітка мале внуча. Тихе та втішне, воно стало забавкою старій бабусі. Наперебій одна перед другою хапали вони його на руки, носилися з ним; його забавляючи, самі бавилися.

Ото під таким доглядом і ріс Пилипко, піднімався на ноги й став мазуном своїм і чужим.

Уздівши його, чоловік зостановиться, гляне на те пишне панське личенько, ясні блакитні очиці та біле й м'яке, наче льон, волоссячко. «Гарний городський гостинчик, нічого казати!» — подума собі. А жінки аби не спіймали Пилипка, то й з рук не пускають: та вхопить, а друга й свої руки підставляє, щоб перехопити.

Зовсім би добре жилося Пилипкові, коли б було чого вволю їсти. А то не вряди-годи приходилось одним сухарем давитись. Ще поки стара бабуся жила, і сяк і так жилося. Катря піде на роботу — тітка з Пилипком дома. Один бог знає, де вона видирала задля Пилипка шматок м'яса, палянички або крайочок булки! А як стара на той світ переставилась, погіршало на цім і Пилипкові й Катрі. Він сам собі дома голодний сумує, а вона на чужій роботі серцем за нього мліє.

Отак не забарилася Катря перебігти прудкою думкою довгу й родючу ниву свого безталання й опинилася знову в холодній хаті, в тісному куточку на печі, рядом із своїм Пилипком, що на завтра збирався йти до хрещеного батька посипати, щоб принести їй і паляницю, і ковбасу, і грошей.

«Куди йому йти та й у чому його йти по такому лютому холоду?» — подумала Катря. А як же їй справді на завтра бути? Що вона дасть йому попоїсти? Чим вона в хаті прокурить? Чи то свята земля давніше запасів більше родила, що їх вистачало? Чи менше їх утрачалося? Чи, може, вона тоді молодша була, щиріше робила, більше заробляла?

І знову невсипуща журба захопила її в свої цупкі обіймища, занудила та затрудила материне гаряче серце, заскреблася червоточиною в попеченій від горя душі, важким гнітом навернула ясний розум. Ні, немає розгадки, просвіту не видно!

«Хоч би продати!..» І вона позирнула кругом себе. Підсліпий каганчик ледве присвічує з комина, допомагає підсліпим від сліз очам оглядати злиденне добро. Он дірява ряднина чорніє, простяглася під Пилипком замість постелі. Кому вона й на що годиться? Он невеличка подушечка піддержує його кучеряву головоньку. Вона була колись велика, з пуху, та через кілька літ зносилася, що й не пізнати. Пуху в ній, правда, ще багато: якби розскубити та розбити, і на велику б стало. Замість пуху напірник можна соломною або сінцем набити — і на солом-

ці шасливному добре сниться. От, якби продати! Та кому ж його? Коли? Он ще кожушина вовною вгору, мов вівця, простяглася. Колись за неї двадцять рублів давали. Ще й тепер можна рублів із п'ять зачепити. Та як його без кожушинки по такому холоду на роботу бігати! Хоч би потеплішало швидше, в свитці б можна. Застарчила б кожушину. П'ять рублів — гроші: на них би місяців зо два протягти можна, а там потепліє. Хіба однести шинкареві в заставу! А може, там ще що знайдеться? Каганець почав примеркати: останнє світло в ньому вигоряло. По кутках печі стовпились морок та чорна темнота. Катря провела рукою по черені, чи не налалає бува ще чого, про віщо вона, може, забула. Мозоляна рука черкнулась об суху глину й загарчала. «Ні, не забула, не помилилась, нічого більше немає!» — подумала вона й глянула на Пилипка. Сонна дитина тихо лежала перед нею розхристана, розкидана. Катря витягла з-під себе другий край ряднини і вкрила нею сина, поцілувавши його в заплющені очі. Нагорілий гніт блиснув, зашкварчав, сиза іскорка стрільнула вгору, і згасла... В хаті зробилося темно, як у домовині.

Катря підвелася, стала й почала спускатися з печі на під, з полу додолу. Ось вона босими ногами почовпала по холодній долівці прямо до стола. Вхопившись руками за край його, вона звела очі в темний куток. Там нічого гісінько не видно. Сількісь: вона знає, що там стоїть образ. Перепочивши край стола, вона одступила ступнів зе два назад і почала хреститись. Міцно зцупивши пучку, вона ще міцніше почала накладати нею то на лоб, то на груди, то на плечі. Чутно було глухе постукування серед темноти, а більше нічого. Аж ось почулось важке зітхання, наче дух виправся з тіла.

— Господи, боже мій! — роздався глухий голос у темноті, мов виривався з-під землі.

Ще трохи згодом щось посунулось, наче впало. То Катря опустилась навколішки й замолилася вголос.

— Господи! Я не вчена тобі молитись, я не зугарна тебе святим словом просити... Я не за себе... Не на мене ти зглянься — зглянься на нього... Дай мені пораду в моїм горі... Пошли мені розум добути, чого нестae нам! А ти, мати божа, царице небесна! Заступнице наша! Напути його на все добре, захисти його від усього лихого:

від холоду й від голоду, від хвороби та болісті, від наглої смерті!..

Далі вона, припавши головою до холодної долівки, замовкла. Вся постать у неї тремтіла, голова трусилася, сльози рясно-рясно посипались із закритих очей.

Хоч зарані заходилася Катря висипати ними на новий рік своє щастя, а все-таки трохи полегшало на душі, як вона нешвидко підвелася з землі. Хоч туга серце наче в жмені давила, та не різала його своїми гострими острогами! Поточуючись, наче чмелена, почовпала Катря назад до полу й подралася з полу на піч. Помацки наладавши сина, вона обережно перехрестила його і на край подушки рядом з його кучерявою головонькою схилила свою задурену голову.

Чорна непроглядна темнота стояла кругом. Надворі ревля сердита буря, стугоніла в стіни, стрибала по оселі, вила в димарі, гуркотіла у вікна. Катря не дослухалася. Натомлена важкими думками голова не здужала з дослуханням справлятися, натруджене болістю серце забажало спочинку. Незабаром обгорнуло Катрю німе забуття, захитала дрімота, а міцний сон прикрив її своїм спокоєм.

III

Бралось далеко за північ. Позасипали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом: знемігся вітер, утомилось й віхало, затихло. Не сплять тільки зорі в далекому небі та не спить той старий дідуган Морозенко, яким Катря лякала свого Пилипка. Білим інеєм чіпляється він за дерево, гладенькою кригою вистилає собі слід по снігу, дише в повітрі таким холодом, що аж кипить усе кругом нього. Розходився, сердитий, немилосердно давить, колеться від його натовпу чорна земля, тріскається на ній снігова кора, ділиться на шматки товста крига над водою. Глухий бренькіт від нього йде понад землею, розпросторюється в холодному та густому повітрі, а дійшовши до лісу — стукається об кожну деревину. Там, у його темній гушавині, виють вовки-сіроманці. Сумно всюди, холодно й страшно. Кругом висить морок та мла непроглядна буяє, тільки сніги виблискують трохи та глупіють зорі у високому небі...

Аж ось вплив з-за гори Волосожар і почав виблискувати своїми зірочками, немов танцював перед світом.

У той саме час злегенька скрипнули сінешні двері в Катриній хаті й замовкли. Трохи згодом рипнули й подвірні, випускаючи Пилипка надвір. Загорнений у довгу материну свитку, закутаний її чорним платком, у шкарбунах на босу ногу, з рукавичкою в руках, він, мов заєць вискочив із сіней та й полинув прямо з села на ліс... Серце його, як у невеличкої пташки, стукало, билось, дух затинався в грудях; а малі ноженята байдуже про непомірні чоботи, своє робили: він ними швидко чекрижив усе вперед та вперед.

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він устав, узувся, одягся й вийшов. От, якби йому так і вернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє надворі, білуваті смуги пробиваються крізь намерзлі шибки в хату. Він вдає, що спить, а мати вже проснулась.

— Синочку! пора вставати, — шепче вона йому тихо.

А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть-то розіспався.

— Бач, як міцно заснув, — дивується мати. — Поспи, синку, поспи ще трохи, поки я приберусь, — каже вона, злізаючи з печі. — А то де взялось?! — скрикнула мати, вгледівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комина та давай реготати.

— А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?! Що, злякався? — І він миттю плигнув з печі на піл, з полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула до себе.

«От якби-то так сталося!» — запобігає вперед думкою Пилипко та знай цалягає на ноги, поспішаючи до лісу.

Ось він вибіг уже й за село, на широке роздолля. Перед його очима манячить ліс, притрушений інеєм зверху та прикритий снігом, наче страшенна біла гора, бовваніє він здалека... Подихнуло на Пилипка вільним холодним повітрям, ущипнуло за ніс: аж покотилися сльози з очей, і невеличкі крижинки зразу на віях зависли.

— Та ну, не страши: не боюсь я тебе! — промовив Пилипко, струшуючи рукою крижинки з очей. — То тільки мати лякала. — І він не пішов, а побіг підтюпцем.

Ось він добіг уже до лісу. Не сніговою горою тепер він здавався Пилипкові, темним страшидлом з чорними корявими ногами, білими лапатими руками та величезною закутавою снігом головою... Скільки в того страховища ніг та рук? І не перелічити!.. Ось воно одну ногу підставило під Пилипкові шкарбуни, мов перечепити збирається. Пилипко ухильнувся, обминув. Ось другу знову засилає, третя з снігу вилазить. Ось лапата рука зачепила його за голову і зразу обтрусило всього снігом. Він, як обпечений, одскочив. Щось десь луснуло, посипало наче горохом. Он друга рука наставляється, третя здалека на нього киває, мов перестерігає: не ходи далі!.. Пилипкові зробилося страшно: чорні кружала заходили перед очима, на голові піднялося волосся вгору, наче джмелі, загуло у вухах. Серце як не вискочить, б'ється, дух затинається в грудях. Він зостановився.

— Морозе, Морозеночку, — замолився він тихо. — Пусти мене до хрещеного батька. Я тільки до нього одного піду посипати і, що випосипаю, віддам тобі половину.

Недалеко від нього сич засичав, сова зарепетувала, а йому здалося, що то Морозенко регоче.

— Хіба тобі мало половини, що ти регочеш? То я все тобі віддам усе — і гроші, і ковбаси. Пусти тільки!

— Пу-гу-гу-у-у! — застогнав пугач серед лісу, а Пилипкові здалося, що то загував Морозенко: — Не пущу!

— Бач, який ти лихий та недобрий! — почав докоряти Пилипко. — І що б тобі сталося від того? Я ж не твоє братиму, а буду прохати в хрещеного батька. Он бідкається мати, що в нас на сьогодні нічого їсти, нічим протопити в хаті. Пусти, голубчику!

— Ха-ха-ха-ха-ха-а-а! — знов зарепетувала сова, і гучна луна того скаженого репету по всьому лісі роздалася.

— То ти тільки вмієш реготати? — скрикнув Пилипко. — Так не боюся я тебе! — І, піднявши кулачата вгору, він подався вперед.

Так цвірчить і стриба горобець перед котом, що вловив гороб'я і, міцно здавивши зубами, покручує довгим хвостом та висвічує хижо очима. Ой, стережися, невеличкий горобчику, того лукавого викручування та хижого висвічування! Лети собі мерщій у своє гніздечко виплакувати своє горенько із своєю дружиною. Стережися й

ти, невеличкий Пилипку, свого лютого ворога, що тобі з ним боротись несила! Вернися мерщій у свою голодну та холодну оселю, де тебе ненька рідненька пригріє й потурбується про твої недостатки.

Не встерігся знічев'я горобець, не встиг і цвірінькнути востаннє, як накрив його кіт своєю пазуристою лапою. Не встерігся й Пилипко свого ворога, що заманив його аж у середину глухого лісу, де він збився з шляху і різався трохи не по пояс глибокими кучугурами снігу.

Не лічив Пилипко, скільки разів приходилося йому падати й набирати снігу не то що в шкарбуни, а й за пазуху й за чорний платок на голові. Сількісь! Сніг він отрусить та й знову дере вперед; дурноверхе завзяття його підганяє. Ліс перед ним мов вироста; він давно вже вскочив у нього і повинний би був перейти, а от йому кінця-краю немає. Мороз уже не раз, мов опік, боляче вщипнув його за ноги в лихих шкарбунах, за голі малі кулачата й за личенько біле, рожеве. Не потура на те Пилипко, зостановиться перепочити, потре те місце, де болить, похука в малі рученята та й знову підтюпцем далі.

Ось він вибравсь на чисту поляну. Кругом ліс обступив її, а вона, чиста та біла лежить собі, відпочиває під холодним снігом, і тільки зірочки виблискують по ній своїми сизо-жовтуватими іскорками. Де це він? Куди забрів? Скільки разів доводилося літом бродить йому по лісу, а він не припам'ятає такої поляни. Чи не Морозенкова це, бува, горниця? Чи не задля себе він прибрав її так чепурно, чисто? Кругом обставив деревом високим із кучерявими верхів'ями, пообтикав невеличкі полянки поміж деревом кущами тонкої ліщини, від вітру холодного закриває. Певно, це його світлиця. Он під кожною деревиною по пеньку чорніє, то задля гостей, що як найдуть, то було б де перепочити. Чом же тепер нікого немає? Чи були та порозходились, чи ще й не приходили?

— Сісти лишень тут і собі та відпочити, — промовив голосно Пилипко. — Здорово ухоркався, аж піт проймає, сяду та перепочину.

Пилипко вибрав найзручніший пеньок і сів на ньому.

«Ну, та й добряче сидіти: є куди простягти ноги й спиною об віщо обпертись», — подумав Пилипко, простягаючи натруджені ноженята й прихилиючись головою до товстої деревини.

Йому було так хороше. Холоду він не почував, руки й ноги теплі-німіли, неміч чи сон колихав його стиха...

— Відпочину та й знову піду, хоч світом доб'юсь до хрещеного батька. Докажу-таки матері, що Мороза її не злякавсь. Не страшний він мені, хоч спершу було наче страшно. А тепер... ні! Не боюсь... не страшний.

Пилипко затих, наче заснув. Що це таке? Він почув, наче що стрільнуло в нього; голова ходором заходила, посипались іскорки з очей, і разом все перед ним освітілось.

Загорілася вся поляна якимсь сизим світом. Серед того сизого сйва почали сніжинки ворухитись, почали підніматись, вставати. Та які вони невеличкі, тендітні та білі! Личко з мачине зерно, самі з горошину, а рученята та ноженята, наче волос, тоненькі.

— Годі нам спочивать! — загомоніли. — Швидко світ буде, дідусь наш прийде. Погуляймо та в довгої лози пограймо! — І почали ставати одна до другої спиною.

— Разом! — хтось гукнув. Руки посплітались, задні посихлялись і передніх підняли вгору; далі передні пригнулись, піднімаючи задніх — і пішло, пішло. Все кругом колесом так і заходило!

«Та й проворні які», — подумав Пилипко.

— Буде! погрілись! — хтось крикнув. — Давай танцювати, нашого гостя дивувати!

— Якого?

— Хлопця малого, що йшов до хрещеного батька посипати та присів у нас на пеньку одпочити.

Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!
Якби-то нам жениха...
Невеличкого, малого,
Хлоп'яточка молодого!

«Дивись, ще й глузують!» — думав Пилипко. А вони кругом нього, як той рій, заходили! Крутяться, немов завірюха знялась.

— Шкода, що немає музики! — знову чує Пилипко. — Де в гаспида подівся наш музика? Видно вихилив чимало, стрічаючи новий рік, та й заліг у дуплі відпочивати. Ходімо його збудимо. Доки він, бісова п'яниця, буде рутити!

Декілька пар кинулося ген до дуплиного дуба. Закрутилися над дуплом та незабаром у ньому й зникли. А ті, що zostалися біля Пилипка, заспівали:

Вставай, вставай, п'яниченьку!
Годі тобі спати.
Заграй ти нам на скрипонеці,
Дай потанцювати.

Незабаром з дупла показався чорний цвіркун, на весь рот лозіхаючи та ногою голову почухуючи.

— Прочумайся, п'янице! Ач, як розіспався! — кричать до нього сніжинки.

П'янице! — огризнувся цвіркун. — Який я п'яниця? Ви мене напували, чи що?

— А від чого ж ти спиш?

— Від чого? Сон найшов!

— Знаємо ми, відкіля той сон. Цілу ніч у попа гуляв, попову дочку звеселяв, прочумайся ж та грай мерщій!

— У попа й без мене були свої музики. Віддає дочку після водохрещта, то там такого гостей зібралося, що й протовпитись ніяк. Цілу ніченьку гуляли. Музика тне, а всі танцюють.

— От і ти нам заграй, щоб і ми потанцювали.

— А плата буде?

— Буде.

— Яка?

— З інею водиця цупка!

— Подавіться ви нею! — скрикнув цвіркун, сплюнувши.

— Ну, годі, не комизься та мерщій проспися. Бо як повернеться наш дідусь Морозенко, то буде тобі лихая ненька!

— Ви так і звикли про все доводити дідові!.. Цокотухи! Становіться вже, буду грати.

І, надимаючись, він почав:

Цвірінь, цвірінь!
Якби теплий черінь
Та гаряче просо,
То спав би я й досі!
А тут мені холодно,
Жити мені голодно.
Бух!
Піти надіти кожух.

І цвіркун мерщій плигнув у дупло. Всі сніжинки зареготались.

— Дивись, які тут дива! — промовив чи подумав Пилипко.

— Ще й не такі побачиш! — хтось до нього обізвався.

Це зразу щось як загуде! Тонко та голосно запищало, наче хто в невеличку дудочку загррав:

— Це наше Віхало йде
Та музики за собою веде! —

скрикнули разом сніжинки й закрутилися серед поляни. Захитались гілки на високому дереві й почали струшувати з себе іній. То не іній, то ледве примітні білі голенькі хлоп'ята злітали з гілок, і кожне, вхопивши за руку сніжинку, почало біля сніжинок крутиться та гопака вибивати. Сніжинки, собі зіп'явшись на пальчики, дрібно ногами вибивали; сухе листя на ліщині надималося, гуло, деренчало; ліщина об ліщину терлась-скрипіла, а вітер поміж гілками так завивав, що в Пилипка аж у вухах пищало. Сніжинки з інеєм крутилися, збивалися в купу, і та купа росла, більшала і, наче стовп, підіймалася вгору.

Віхало! Віхало!
Наше любе втіхало!
Прийди ти до нас
Звеселити нам час! —

все кругом пищало, верещало, гуло.

Аж ось з'явилося й Віхало. Товсте та кругле, наче здоровенна копиця, воно десь із-за дерева взялося і, вхопившись за верхів'я гілок цупкими лапастими руками, почало спускатися серед поляни. Товсті, як лантухи, його ноги в повітрі гойдалися, снігова одежа на ньому крутилася, лопотіла, а кустрата голова на всі боки майоталася.

— Помочі дайте! Помочі дайте!.. Піддержуйте, щоб не впав, бува, я та не забився, — товстим хриплим голосом загуло Віхало.

Сніжинки з інеєм ще більше закрутились, стовпом здіймаючись угору, і той стовп підвели під Віхало.

— Ху-у! заморився! — сказало Віхало і по стовпу почало спускатися на поляну.

— Гу-гу-у-у! — загуло Віхало, і все кругом нього закрутилося.

У Пилипкi потемніло в очах, голова кругом заходила, у вухах дзвонило, мов у дзвони, гадки почали меркнути, зникати. Його щось хитає, колише.

Засни, засни, мій синочку,
Малая дитино! —

чує він, наче крізь сон, чийсь любий голос. То мати над ним котка співає чи хто інший? Ні, то не матусин голос, то хтось другий над ним нахилився.

«Чого ж воно тісно так стало? Хто це на мене таким холодом дише! — плутається в Пилипковій голові. — Це ти, дідугане Морозе? Це твої лихі вчинки?»

— На щастя, на здоров'я, на новий рік!.. — загуло в Пилипка у вухах, тисяча свічок засвітила в очах, і він побачив дідугана Морозенка. Здоровенна, наче винницький казан, голова була закустрана цілим оберемком білого снігу, довга, як помело, борода виплетена з товстих вістряків криги; товсті настовбурчені брови густо покриті білим інеєм, а сіро-зелені очі, наче Волосожари, виблискують холодним світлом. Тихо схилився він над Пилипком, подививсь, мов милувався, на його личенькo біле, покійне і, світнувши хижими очима, приложивсь до теплих ще устоньків Пилипкових своїми холодно-палючими вустами. Не зітхнув Пилипко, не струснувся!.. Все в ньому й кругом затихло, покрилося темним холодним спокоєм...

Вже білий світ носився понад землею; надумалось сонце вставати й послало вперед себе аж два червоні стовпи. Стоять вони на краю неба, піднялися високо вгору, буяють своїм червоним світлом, пророкують людям щось лихе на сьогодні...

— На щастя, на здоров'я, на новий рік! Роди, боже, жито, пшеницю і всяку пашницю, — почувлося Катрі крізь сон.

Вона кинулась, відкрила очі та й не стямилася. Де лежав Пилипко, тільки слід його: чорніє діряве ряденце, бовваніє прим'ята подушка.

Вона миттю стрибнула з печі додолю й побачила табун посипальників, що товпились біля порога.

— Ви не бачили Пилипка? — питає.

— Ні... — поторопіли ті.

— Боже ж мій, боже! — вдарилась у телеси Катря.
— Він таки не злякався, не послухався — пішов!

Та, вхопивши наопашки кожушанку, як навісна, помчалася з хати. Хлопчики постояли трохи і, здивовані, пішли собі далі.

— А куди це? Куди це так швидко? — гукали до неї з дворів селяни, дивуючись, що Катря так зарані й так прудко біжить улицею.

Не дослухалася вона до того допитування, вона навіть не бачила нічого перед собою, окрім одного Пилипка.

— Пилипку!.. Сину мій!.. Синочку!.. І куди ти пішов по такому лютому морозу?.. Куди ти знявся по такому скаженому холоду?.. — гукала вона на бігу, думаючи, що те гукання раніш від неї добіжить до сина, подасть йому звістку, як побивається за ним його мати.

Вітер полихав проти неї й геть односив назад Катрин нестямний лемент.

Не донявши гуком, вона надолужала бігом. Аж мерзла земля гула під нею, так вона мчалася! У грудях дух затинався, серце, як не вискочить, билось, а вона неслася! Вона не потурала ні на що. Хіба вона дише для себе? Хіба серце б'ється для неї? Хіба не все одно, коли те й друге стане, як його на світі не стане? І чому вона не птиця? Чому в неї не вирости крила? Стрілою б вона пустилася навздогінці, рябцем би впала, де його спіткала, сизим орлом підхопила на свої крила і миттю додолю примчала!.. Та ба! Нема в неї крилець, їй богом не дано літати. Хай же одбувають за все ноги!

І Катря не жаліла своїх ніг: скільки хапало духу, мчалася, спотикалася об грудку, падала у високі кучугури снігу і, викарабкавшись, знову неслася далі та далі.

От вона вже біля лісу. Ось і в ліс вбігає. Бита до рога послалася вправо. А то чий слід верне наліво? На чистім снігу свіжий слід малої ноги. Катря як вкопана стала. «Невже це Пилипчин слідочок? Збилось уночі з

шляху? — вдарило Катрі в голову. — Та невже ж то, господи? — скрикнула вона, не знаючи, що їй робити: чи йти по шляху, чи вернуть по сліду. — А може, воно далі й на шлях натрапило? Піду по сліду», — подумала Катря і, наче п'яна, хитаючись, тихо поплелася свіжим снігом у гущавину лісу.

Ясне сонце почало підніматись десь далеко за лісом, і його червоний світ слався в лісі по снігу, а на опушених інеем високих гілках стрибало його ясне проміння, висвічуючи то жовто-зеленими, то червоно-синіми іскорками. Наче зачарований велетень, стояв ліс, опушений весь інеем білим, прикритий й пронизаний наскрізь сонячним сяйвом. В ньому було тихо; холодне повітря від лютого морозу, здається, загусло, ані ворухнеться — чисте, прозоре, спокійне.

Хто втерпів би не зостановиться, щоб налюбуватися тією чарівничою красою?

Отже Катрі байдуже про те! Не до того їй, щоб чим милуватись на світі. Вона тієї чарівничої краси не примічає та й не бачить. Вона вбачає тільки свіжий слід по снігу і боїться його загубити. Чорною марою тиняється вона по тому сліду, хилєє то направо, то наліво, куди він поверне, їй навіть не западає в голову, до чого він доведе: вона тільки одного бажає — швидше, хутчіше знайти свого Пилипка!

Он слід ріжеться прямо на куш ліщини. Ні, не в куш він пішов, а повернув поза кущем. Чмелена Катря за ним повертає й опинилась серед невеликої круглої поляни.

Бистре око її не помилилося, вгляділо зразу, що Катрі треба, і вона, як стріла, полінула до пенька, на котромусидів Пилипко, прихилившись до дерева головою.

— Пилипку!.. Синочку мій! — нестямно скрикнула Катря і вхопилася за нього.

Палючий огонь не опік би так боляче їй рук, як олекло їх холодне Пилипкове тіло!

У Катрі перед очима дим закурив, запекло біля серця, голова кругом заходила. Якась невиразна думка знялась в її голові, проплазала гарячим мозком та там і заколіла.

Опукою повалилася Катря біля сина та вже більше й не підводилась. В неї од нестямки розірвалося серце.

На третій тільки день кинулись селяни шукати Катрю і знайшли її вже задубілу біля мерзлого сина.

— Отаке-то вчинилося! Недаром сонце всі оці дні такі стовпи ставило, — мовив старий дід, оглядаючи холодні трупи. — Шкода молодой сили — подавив мороз.

— Та й краще! — одказав Катрин близький сусіда, високий та сухий, наче дошка, чоловік. — Не задавив би мороз, то голод догриз!

— А хлопчик? Яка то була втішна дитина! — знову каже дід.

— Не жалкуйте, діду, малого! раніш вмерло, менше горя знатиме! — знай одно товче Катрин сусіда.

Люди тільки важко зітхнули та перехрестилися.

Чи не від божевільних речей Катриного сусіда?

ЛИХО ДАВНЄ Й СЬОГОЧАСНЕ

Присвячується В. І. Василенкові.

I

Добре тому Башкиреві, на весь повіт добре! Земель у нього — не міряно, слуг у нього — не злічено. Через увесь повіт розіслалися його лани широкополі, виграючи на сонці запашними степами, хвилюючи колосистим житом, пшеницею. Буйні ліси поперетинали його маетки і вздовж, і вшир, і впоперек; широкоплесі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по низах, мов задля того, щоб ясне сонце й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися у їх чистих, прозорих водах, щоб водяна прохолода одволожувала сухе запашне повітря й напувала цілющою росою й без того родючу силу землі. А як гарно та весело по маетках пана Башкиря! Співучі пташки ціле літо невгавають у його садках-лісах; табуни коней, череди скоту, отари овець оголошують своїм гуком вільне повітря степів. Куди не глянь, куди не подивися, всюди благодать божа, статок і достаток!

Тільки по його селах чогось сумно та нудно. Невеличкі людські оселі порозкидалися то сям, то там, мов ховалися одна від одної, як від лихого дозірця... І люди, що жили по тих оселях, понурі та похмурі, німі та мовчазливі, тиняються як тіні, по горах та байраках, виходять на широкополі лани, на пишно-зелені долини не світом білим любуватися, не пісень веселих співати, а віддавати буйному вітрові своє важке зітхання, свої сльози кривні, щоб він, легкокрилий, одніс їх до господа бога.

— Господи, де наша смерть забарилася! Або її пошли, або волю дай! — від краю й до краю по Башкирєвих маетках ходило й голосило людське зітхання.

Що ж то за знак? Невже ж людям не добре жилося серед такої розкоші та привілля? Чи то їх та давня ду-

рисвітка-воля збивала з пантелику й не пускала ясно глянути очима навкруги?

Послухаймо, що кажуть сусідні панки та полупанки в очі Башкиреві.

— Добре вам, Олексію Івановичу, — і цареві краще не треба! Землі у вас не міряно, людей у вас не злічено... Та ще до того й люди такі покірні та слухняні — нижче трави, тихше води!..

— Не кажіть мені такого про людей! — кричав Олексій Іванович. — Не кажіть нічого! То не люди добрі, то гадюки калосні! Одного я в господа бога молив, однієї ласки просив — дати на них усіх одну спину, щоб як одного вчистив, то всім зразу дошкулив! А то руки свої пооббивав, б'ючись, голос стратив, лаючись, а все одно: мов у стіну горохом!.. І не дивно: бо я один, а їх більше тисячі... Тисяча голів на те, щоб тобі шкоди та втрати наробити!.. Господи, чом ти не дав їм однієї спини?!

— Та як ваша рука, поздоров боже, Олексію Івановичу, то й з тисячею справиться! — казали панки.

— Ні, пристав... Почав приставати... Колись правився, та ще як правився! Тут канчуком було лясну — до самого краю мій ляск досягає! А тепер не те. Колись сам ходив біля того, сам справляв цю роботу, а тепер у кожному селі свій станок завів... А все не помага! Не виб'єш із їх бісових лобів тієї волі та мандрів... Ніяк не виб'єш!..

Не любив Олексій Іванович не тільки волі, а й думки про волю — страх не любив. Звісно, не задля себе: сам він був найвільнолюбивіший чоловік на весь повіт, не знав ні в чому ніяких перепон і перегород... А не любив, щоб кріпаки дбали про волю або гонobili яку-небудь думку про неї.

— Навіщо їм та воля здалася? Щоб порізатись? — казав він. — Їй-богу, поріжуться! Син батька заріже, а не то що чужий чужого... Та якої їм ще треба волі? Чи вони в мене голодні-холодні, чи не ситі й одиті? Чи їм ніде серед степів прогулятися? А от — пити та ледарювати, — то дзуськи! Сам не п'ю та їх б'ю, а все не гуляю і їм не попущу гуляти. Гульвня даремні думки плодить; даремні думки до мандрів доводять, а в мандрах — прощай чоловік! От, примірно, в царя військо. Що б воно було, коли б усяк куди хотів, туди й пішов? Розтеклися б, як руді миші! І цареві горе, і військові — дру-

ге. Царя кожний би нехрист-бусурман у полон узяв, а таке військо поодинці перебили. А от, коли всі держаться купи, — щоб там не держало їх: чи страх божий, чи канчук гострий, — о-о, то зовсім інша річ!..

Так частенько вичитував Олексій Іванович своїм кріпакам, додаючи до того ще більше снаги черкеським арапником, що вивіз із Кавказу, де за молодих літ служив у війську. І такі речі Олексія Івановича вислухували кріпаки з великою покірливістю. Що більше корило кріпаків — чи речі, чи арапник Олексія Івановича? Певно, що одно другому допомагало. Бо самі кріпаки хвалилися, що їх пан — могутній пан: і духу великого, та й сили не малої. Раз канчуком вчеше — до печінки дійме, а голосом крикне — душа з ляку аж в ноги вступить, під п'яти ховається.

І справді, Олексій Іванович був чоловік неабиякий: височенного зросту, плечистий, рукатий, цибатий, з круглим, неначе кишинський кавун, обличчям і гостроверхою головою; рот широкий — трохи не до вух, ніс приплескуватий, а на кінці одутлий та круглий, мов волоська ріпа; вуси, руді та довгі, униз загнулися, очі — бульками, з червоними жилочками на білих баньках. Страшно було глянути в ті очі під добрий час, а під лихий, як червоні жилочки наллються кров'ю і аж випнуться, а в зіницях зажевріють хижі іскорки, дикий звір — і той би злякався того страшного погляду і затремтів би від ляку, а то ж чоловік та ще й підданий пана Башкиря! Недарма всі боялися зустрітатися з ним і врозтіч тікали, як забачать було хоч здалеку.

Страшний був чоловік Олексій Іванович, та ще до того могучий. Він безперемінно був маршалом, а маршал тоді був не те, що тепер «предводитель». У нього в руках на увесь повіт були суд і розправа. Суддя та справник, мов ті слуги, по цілих годинах дожидали за порогом, коли буде ласка вельможному панові їх до себе в хату покликати. Та ще, доходяючи, господа бога молять, щоб він, милосердний, послав того дня Олексію Івановичу, устаючи з постелі, правою ногою на долівку ступити, бо як лівою, то буде така пара, що і в гарячій лазні, шмагаючи з усієї сили вінником, не наженеш такої. Зугарний був Олексій Іванович усім страху завдати. Та як його й не боятись? Багатир він на весь повіт; губернатор під проїзд знає тільки його одного домівку —

прямісінько до нього завертає; сам він, буваючи в губернії, до губернатора, мов до свого родича, заходить; не раз і цілувалися з губернатором. А кому не звісно, що губернатор аби з ким не цілується! Сказано — могутий!.. Люди кажуть: з дужим не бийся, а з могутим не тягайся. І недаром кажуть. Ніхто не зважиться накриво слова сказати Олексієві Івановичу, а не то, щоб не послухатися його наказу або піти проти нього. І от би, здається, жити Олексієві Івановичу, жити та бога хвалити! А проте й він часто та густо нарікав на свою долю. Ні почет, ні слава, ні заможність — ніщо не захищало його від тієї напасниці-туги, що, не розбираючи, гризе людське серце і в багатого, і в убогого.

Чого ж сумує Олексій Іванович? Чого його серце туга окриває? — Того, що як здума Олексій Іванович, що от він тепер і в славі, і в повазі, і добра в нього — на дев'яти б стало, а кому він ту славу передасть? Кому добро, віками нажите, перейде? Хто буде розкошувати в тому добрі, засилаючи богові молитви за його душу?.. То так його завійна й ухопить!

Як його, справді, й не сумувати? Вже двадцять літ минає, як він жонатий, десятеро діток мав, та ні одним не дав йому господь очей нарадувати. Оце вродиться дитина, наберуть мамок-няньок; сам Олексій Іванович пильнує, щоб, бува, часом чого не заподіяли дитині, а дивись — поживе з лівроку, похиріє-похиріє та й віддасть богові душу. За першим ще невелика була скорбота — надія серце гріла: молоді ще самі, приведе ще господь нарадуватись; а як умерло п'яте та шосте, уп'явся жаль в Олексія Івановича серце, обняла голову чорна думка... Чого він тільки не робив, як не розкидав своїм розумом, вже бариню й по лікарнях возив, по заграницях провадив, сама вона скільки раз і на прощу молиться їздила, — ніщо не помагало.

— Ви б, Олексію Івановичу, стрічних кумів узяли, — радять йому добрі приятелі.

— Яких то стрічних кумів? — спитався він.

— Таких: як знайдеться дитина, то вийти з двору й першого стрічного в куми запрохати.

— Першого стрічного? А як то кріпак буде? — скрикнув Олексій Іванович.

— На те вже божа воля: чи кріпак, то й кріпак — треба й кріпака прохати, — кажуть йому.

Олексій Іванович нічого на те не одказав, тільки голову схилив та замислився... Що він думав тоді? Чи не мирив, бува, свій панський гонор з господньою волею? Бо бариня в ті часи якраз вагітна ходила, а жили вони в селі Одраді, де близько й полупанка не було — саме кріпацтво...

І от одного літнього ранку, саме в жнива, ще тільки що почало на світ благословитись, як збудив Олексія Івановича нестямний крик... То був крик і великої радості, і немалого горя задля батьківського серця: йому доведено, що бариня подарувала його сином. Звісно, що він зразу схопився та ще, як запримітив його «камандинер», і на ліву ногу.

— Буде ж тепер грому! — додав він, передаючи звістку про те дворовим, а дворові — задворовим. І пішла та звістка по всьому селу від хати до хати, попіднімала людей на ноги й мерщій гнала їх у поле, щоб, бува, яка лиха година не привела пійматися панові на очі.

Минула тільки та чутка одну Проценкову хату. Стояла та хата недалеко від панського двору — так через яр на горбику, якраз вікнами на панське дворище й димарем схилилася на нього, мов разом дивилася й слухала... Та, видно, на той час осліпла й оглухла, що не добачила й не дочула цієї недоброї звістки.

Та як їй було не осліпнути й не оглухнути, коли в ній завелось своє лихо. У Федора Проценка занедужала жінка Хівря. Ще вчора була вона любісінька милісінька. Він, вона, їх шістнадцятилітня дочка Марина збиралися на ранок жати панську пшеницю й лаштувалися до того цілий день. Федір обдивлявся серпи, чи не пощербилися, не потупилися; Хівря турбувалася їжею: пекла хліб, варила страву; а Марина, збираючи в огороді огірки та стіха виспівуючи, думала про те, з ким їй доведеться рядом у полі жати, і молила бога, щоб він наоумив рядчика поставити біля неї кучерявого Василя Прудоусенка — бравого та жвавого двадцятилітнього парубка, що як стрінеється з нею де-небудь, то знай пуска їй бісіки очима.

Так було вдень. До вечора збиралися, складалися. Сіло сонце, почали вечеряти; повечерявши, полягали спати, щоби на завтра-якнайраніш устати. І поснули швидко, та ненадовго. Ще й перші півні не проспівали, як Хівря недужим голосом подала чоловікові й дочці звістку, що

з нею щось трапилося. Під серцем як вогнем пекло, під груди підпирало, то випрямляло прямцем, то зводило до купи. Хівря не стогнала — кричала. Коло неї Федір з Мариною клопоталися, щоб їй дати чим допомогти... Давали непочатої води і вмивали, і збризкували — не помагало. Марині кинувся в очі хрест, що батько напалив на сволоці, як із страсті вернулися. Устругали того хреста, дали випити. Не змогла випити Хівря — викинула... Криком кричить, духу пускається!..

— Тату, ви б за Лазорчихою збігали... може, вона одшепче, одчитає, — плаче Марина.

Лазорчиха живе аж на другому краї села. А вже північ, доки додибаш туди та відтіть — світ буде. Федір все-таки побіг.

Уже зоря займалась, почав край неба червоніти, як Федір вернувся додому один: Лазорчиху взяли в друге село бабувати.

Перед світом Хівря затихла, голосу не одведе, тільки мутними очима поведе, наче хоче чого попросити, та не зможе.

— Може, тобі пити хочеться? — питає Федір, підносячи Хіврі кухоль з холодною водою.

Хівря глянула й одвернулась, а Марина, припавши до неї головою заголосила... Почало сонце сходити. З-за гори, з-за лісу показалося його блискуче кільце, і пучок золотого проміння, падаючи довгою ниткою на землю, розсіявся на горі по травиці сизо-золотим пісочком. Досяг той промінь і до Проценкової хати, прокрався через помутнілу шибку й застрибав на клунках, що лежали на полу в кутку, золотими зайчиками. Він, здається, нагадував, що пора за ті клунки братися, в поле поспішати. Федір перший те помітив і наче знічев'я кинувся.

— Ану, годі тобі! Час у поле — спізнимося! — промовив він до дочки, беручись за клунок.

Дочка глянула на матір, потім на батька і знову перевела очі на матір, немов питалася: на кого ж її кинемо, як її саму залишимо?

— Що ж я вдію? — сердито скрикнув Федір. — Не понесу ж її на руках за собою! Збираймося, ходімо, бо лановий як запримітить, що нас немає, буде халепа!

Марина підвелася, набрала кухоль свіжої води, поставила в головах біля матері, подивилась на неї, взяла свій клунок на плечі й повагом потяглася за батьком.

Шлях на поле йшов яром, понад панським садком. Федір з Мариною, похнюпившись, плентались мовчки; Федір — попереду, Марина — за ним. Сонце, піднявшись височенько, стиха гріло; пташки співали в панському садку, коники сюрчали в траві; а вони, не примічаючи того нічого, йшли один за другим, нога за ногою, похмурі та понурі.

Минувши ярком, шлях повертав геть круто поза садком, зникаючи в безкрайній долині широкого та просторого, як море, поля, де вже колихалися купками жінці.

— Ох, лихо! Он уже й на постать стали, — промовив Федір і придав ходи. Марина за ним поспішала.

— Ей, стій! — донісся до них гучний голос із саду.

Вони озирнулися. На окопі з'явився пан, і перескочивши через рів, чесав прямо на них.

Федір незчувся, коли в його клунок вислизнув з рук і посунувся по спині додолю; обома руками мершій хопився він за шапку й трохи не з чубом зняв її з голови; лице його зблідло, він увесь тремтів, мов у пропасниці. За ним зігнулась Марина з клунком за плечима, та так і заколіла.

— Здорові! — промовив пан, наближаючись до них.

Федір і Марина нічого не одказали на те вітання; у Федора тільки мишка забігала на спідній губі та од ляку перекосилися очі.

— Куди це вас бог несе? — питає Олексій Іванович.

— Пшениці жати, паночку! — обізвався Федір, низько вклонившись, і зразу засипав: — Винуваті, паночку, опізналися... Жінка занедужала. Не знаємо, що з нею сталося. Любісінька-милісінька була вчора, а вночі... твоя, господи, воля!.. Винуваті, паночку, запізнилися. Простіть на цей раз — і пожалуйте, і помилуйте. Не самохітно то, случай такий випав, — не доводь його, господи, нікому! — одно плескав Федір, збираючись кинутись перед паном навколішки.

— Та годі тобі! — каже Олексій Іванович. — Не об тім тепер річ. Я сам до тебе з просьбою. Будь-ласка, не одкажи... Бог послав мені сина, — йди його охрестити.

— Паночку! — скрикнув Федір, повалившись Олексієві Івановичу в ноги. — От бог свідок — жінка занедужала!..

А Марина, мов голодна чайка, на все поле заскиг-лила.

У Олексія Івановича блиснули очі.

— То що, що жінка недужа? — спитав він грізно. — То через те тобі не можна дитини охрестити? То ти хреста цураєшся?

Думки не думки, а якісь розпуджені уривки думок носяться у Федоровій голові... «Дитини охрестити... Хреста цураєшся... Якої дитини? Якого хреста? Ох, похрестить оце він нас, довіку будемо знати!..»

— То ти не хочеш, питаю? — ще грізніше скрикнув Олексій Іванович.

— Де вже його, пане, не хотіти? Ваша воля — ваша й сила! — покірно одказав Федір, підводячися з землі.

— Я тебе не силую, чоловіче! Я прошу тебе! — каже ласкаво Олексій Іванович.

А в Федора від тієї ласкавої мови серце замирає.

— Паночку, — зітхнувши важко, вимовив він, — хай уже я один в одвіті буду... Он дочка в мене... Пустить її, лебедику!

— Дочка? І гаразд, що дочка! Хіба дочці не можна з батьком кумувати? — питає пан.

— Вона молода, паночку, дурна!.. Як батько накаже, то як його не послухати? Простіть на цей раз...

— Та чого ти просиш, дурню? — не второпав пан. — Я тебе до себе в куми прошу... Чув? У куми! Бог послав мені сина. Прошу тебе охрестити. І дочку прошу, — товче йому Олексій Іванович.

А Федір дума: «Ох, знаю я, в які-то куми просиш ти мене з дочкою. Знаю! Хвалилися люди, що якусь нову машину придбав, щоб сама клала, роздягала, держала і шкуру спускала... То-то тепер, видно, її на світ народив та й запрошуєш охрестити». І Федір важко та тяжко зітхнув, немов хотів видихнути разом із зітханням і душу.

— То ходімо до хати, — каже пан. — Поки се та те, поки зберемося, то тимчасом і священник прийде. Я за священником уже послав.

Іде Федір за паном у двір — серце тремтить, душа не на місці. «Якби-то це молодий, та сам, — дума він, — дременував би вбік — хортами б не нагнав! А тепер?» Плутає Федір ногами, мов не своїми, а тут ззаду Марина ще хлипа.

Федір трохи постояв, поки дочка наблизилась, і, поглядаючи на панову спину, сіпнув її за полу.

— Цить, дурна! — прошепотів він стиха. — Більше битимуть! — і знову виступив уперед, заступаючи дочку собою, щоб пан, бува, не помітив, що та плаче.

Не забарилися вони дійти до двору. Пан зараз наказав лакеям та покойовим, щоб повели Федора й Марину, помили, принарядили й привели в горниці.

Здивувалися Федір і Марина, як і справді почали їх мити, чесати, в нову одежу вбирати. Нарядили Федора, мов того полковника з Січі: чоботи нові — жовтинці, штани широкі — оксамитні, каптан із синього едвабу; підстригли, підголили — так відразу двадцять літ з його обличчя старості зняли! А Марина?.. То не квітка розвітає вранці в садочку, то її краса дівоча пишається в дорогах уборах! На Марині плахта — аж очі на себе бере: картата, червчата, шовком заткана; темносиня оксамитова керсетка; біла, наче сніг той, тонкого полотна сорочка з вишитими-вимережаними рукавами; на ногах — невеличкі червоні сап'янці; на шії — намисто добре, хрести та дукачі; на голові — з квіток віночок, а кінець коси аж горить стьожками!.. Старий Федір дивом здивувався, а Марина від дива й не здише!

Ще було більше диво, як їх, нарядивши отак, привели в горниці й припоручили панського сина охрестити. Держить Федір на руках дитину перед батюшкою — і не ворухнеться, очей з неї не зведе! Забув Федір, що всього через ярк у невеличкій хатині лежить його Хівря тяжко недужа, що на полі яра пшениця його корявих рук дожидає, а лановий уже ловів прикажчикові, що з Проценкового двору ні одна душа на панщину не вийшла... Про все на світі забув Федір!

Що йому тепер його непривітна хатина, хвора Хівря, колюча нива, коли він панського сина у віру вводить, самому панові кумом стає, а його синові — хрещеним батьком. Він почуває, що це не чужа йому дитина, а є в ньому частина чогось рідного, свого; на те він держить його на руках перед купелем, на те ухрест його вводить!.. І те рідне, своє так виразно ворухнеться там, на самому дні в його серці, в глибині здивованої душі, а прудка думка забігає далеко вперед... І вбачає він свого хрещеника не на руках уже, малого та німого, а бравого панича молодого, що кличе його на пораду до себе, як вільного та рівного собі!..

Тимчасом паненя охрестили, і Федір, поздоровивши пана з сином, нізачо не захотів хрещеника мамці віддати. Де ж це видано, де ж це слыхано, щоб він оддав дитину комусь чужому, а не самій матері, що його на світ породила — не своїй кумі?

Пан тільки всміхнувся, зачувши те змагання Федора з мамкою.

— Пустіть, пустіть його! Хай самій матері віднесе сина. Не одступаєте від закону, не ламайте звичаїв.

І Федора з Мариною пустили до пані.

— Поздоровляю вас, барине-кумо, з сином! Дай господи, щоб великий ріс та щасливий був! — мовив Федір, кладучи сина біля барині на постелі.

Бариня сердито та гостро подивилася на нежданих кумів. Олексій Іванович, проступаючи слідом за ними, щось по чужосторонньому заговорив до барині, і її гострий погляд зразу подобрішав. Вона навіть усміхнулася й витягла з-під коца свою бліду, замлілу руку. Федір і Марина приложилися вустами до тії куминої руки.

— А тепер кумові та кумі — їсти та пити! Спасибі їм, що потрудилися: по трудах час і закусити! — порядкував Олексій Іванович, виводячи кумів у столову. А там уже повен стіл стояв усяких напиків та наїдків. Олексій Іванович запрошує панотця сідати, силоміць усаджує й кума з кумою.

— Сідайте, сідайте! Чого боїтесь? Не бійтесь. Сідайте, їжте, пийте; ви тепер мені мовби рідні — через хрест поріднилися. Прошу покорно!..

Олексій Іванович наливає по чарці собі, панотцеві й кумові доброї оковитої, а кумі — червоного солодкого вина. Цокається з усіма чаркою — такий привітний та ввічливий!

— Тепер же, кумо, — повертаючись до Марини й заглядаючи в її чорні, як терен, очі та свіже, рум'яне обличчя, каже Олексій Іванович, — треба сина доглядати. Кому ж більше те пристало, як не хрещеній матері? Чи так я кажу, чесний отче? — повертаючись до попа, питає Олексій Іванович.

— Так, так! — одказує той, запихаючи в рот півпи-рога. — На те кумою стала, на те бралася, перед хрестом присягалася боронити його від усього лихого.

Марина мовчить, тільки душею мліє, а радий Федір за дочку одказує:

— Та-а!.. Поздоров, боже, нашого кума та пошли, господи, синові великому зрости, а виглядіти — вигляди-мо! Хіба моя Марина мала? Хіба в неї руки чужі, щоб вона сина не виняньчила та не виносила? Та я сам її припну до дитини... Стій, ані з місця! Очей не зводь! Не давай і порошині на його власти!

— Спасибі, спасибі тобі, Федоре! — дякує Олексій Іванович. — Ти таки добрий чоловік. Вип'ємо ж ще. То за сина було, а це вже за батька!

— Та ще ж, куме, і за матір треба, бо вона ж його носила, родила, муки приймала, — базіка Федір, вже посоловівши від другої.

— А треба, треба! — одказує Олексій Іванович, дивуючись про себе, що в мужика таке тепле серце та добрий розум. — Я от що тобі, Федоре, скажу, — каже далі Олексій Іванович, — то твоя хата через яр!

— Яка вона моя? — ухмиляючись, пита Федір.

— А чия ж?

— Як чия? Панова!.. Ми панські — і хата панська.

Олексій Іванович ще більше здивувався... Цей Федір хоч і зове його тепер кумом, а своє стійло зна, свого не забуває!

— Так, так, Федоре! Ти правду кажеш: ви панські й хата панська, — одказує Олексій Іванович. — Отже, як ти живеш у тій хаті, то вона все-таки твоя. То слухай же, що я тобі казатиму: хата твоя стара, кривобока. Дам я тобі другу хату, нову, простору, отут у садочку та в холодочку звелю вибудувати, щоб тобі вільніше було до сина доступити, повсякчас його бачити. Чи винесуть його надвір прогулятись, то й ти на нього позирнеш, своє серце порадуєш... Або дочці твоїй заманеться з тобою побачитися, поговорити — не далеко їй буде ходити. Чи так я кажу?

— Так, так!.. Поздоров, боже, вас, пане! — кланяючись, дякує Федір. — Що як у нас пан, то й по цілому світові другого такого нема... А все-таки я вам по правді скажу, ні крихти не втаю, як перед богом признаюся. Ото, значить, як ви нас устріли, пане, і страху ж я набрався, господи! А як почали закликати в куми, то ще більший страх мене пройняв. «О-о, думаю, та й похрестять же мене з дочкою!..» До самого посліднього, ото вже як увели нас у горниці, дали сина до рук та постановили перед євангеллю — тоді тільки я дойняв ві-

ри, що воно не жарти. А то все думав: «Та й жартівливий же який наш пан, пошли йому, боже, здоров'я — жартуючи й шкуру здійме!»

Не подобалось Олексію Івановичу послідне Федорове слово; отже п'янений Федір з такою усмішкою його вимовив, немов розказував про яку втішну іграшку або ширину ласку, що Олексій Іванович не розсердився, а тільки засміявся.

— Отже, що я тобі, Федоре, скажу, — почав Олексій Іванович, — щоб ти не думав про мене такого, щоб часом і гадка ніколи не западала про те в твою голову, то я тебе навіки від панщини увільняю. Житимеш у мене, як у бога за пазухою, і ситий, і одітий, і не голодний. Я б тебе й зовсім на волю випустив, та що, як ти, бува, мене покинеш? Все одно — ти й не на волі, а житимеш, як на волі. А як настане мій час цей світ покидати, тоді я тобі дам вольну, щоб після мене ніхто тобі не зміг чого лихого заподіяти.

Федір, коливаючись, підвівся й не підійшов — звалився на пана.

— Рученьку!.. Рученьку вашу білу! — скрикнув він, ловлячи панову руку й обдаючи її гарячими поцілунками. — Барин... кумочку-барин! — і Федір заплакав.

Ще довго п'яний, Федір сидів би та базікав з паном, якби панові не обридла його розмова.

— Ну, Федоре, — сказав він, — ти тепер іди додому та справляй свої діла, а я з неділі накажу, щоб задля тебе хату будували.

— Та час, паночку, час і додому, бо там у мене жінка хвора, — згадав Федір про Хіврю. — От би тільки роздягтись треба, у своє одягтись.

— Навіщо? — пита Олексій Іванович. — Що тепер на тобі та на твоїй дочці, я вам дарую, щоб ви пам'ятали той день, коли в мене кумували.

Федір знову було кинувся цілувати пана, та Олексій Іванович остеріг.

— Буде, буде вже, Федоре! А то ти зразу всі поцілунки витратиш — на друге й не зостанеться!..

Федір, п'яний, у своєму пишному уборі, поколивав через двір. Марина піддержувала його, щоб часом, бува, він не впав. Усі дворові витріщилися на них, як вони проходили двором. Були такі, що й кепкували.

— Он як нового кума прибрали, як того свігуря!

— Та й кум же набрався — ледве ноги волоче!
— Бо важка, бач, робота була!
— А чи будуть же й кума на стайню водити, як і всіх?

— А чому ж? Кум хрестив, то й кума похрестити!

Так гомоніли між собою дворові, а проте все-таки кожного зазидки брали, що Федорові випало таке щастя. Та й Федір не таївся з ним. Він, простуючи через яр до своєї хати, тільки й знав, що плескав про нього.

— От ти й знай!.. Отаке! — гомонів сам з собою. — І наїлися, і напилися, і... діло зробили... Тепер ти Федора голими руками не бери!.. Федір — панів кум, Федір — батько хрещений його синові!.. Он то що Федір, он то як!.. А ти думав як?.. — І Федір, зупиняючись і коливаючись, тикав поперед себе пальцем, ніби бачив перед собою кого другого, що перечив йому. Потім, похитавшись, знову йшов.

Вийшовши нагору, вже перед хатою, він знову зупинився й Марину зостановив.

— Марино! — повернувся він до неї. — Ти мені от що скажи: хто я такий?

— Хто ж! Звісно, батько!

— Ні, брешеш! Я кум панський, а ти — кума. Ну, а Хівря що?.. От що ти мені скажи — Хівря що?.. Я — кум, ти — кума, а Хівря — дуля з хвостом!.. От ти й знай, — додав Федір, придержуючи Марину за рукав.

— Та годі вже вам базікати! Хоч мене пустіть; я вперед піду, бо, може, там матері треба в чому допомогти, — сказала Марина, одводячи його руку.

— Ну, то йди... йди! І я прийду... Ти думаєш — може, не втраплю?.. Утраплю! А як по правді розсудити, то все-таки на моє вийде, що Хівря — дуля з хвостом! Бо я, значить, кум, а ти — кума, а Хівря? — патякав Федір сам з собою, коливаючись у присінку.

Тільки що Федір уступив у хату, як його ще на порозі привітав нестямний крик.

— Ой, моя матінко, моя голубонько! На кого ж ти нас покинула? — голосила Марина над померлою матір'ю.

Федора наче в груди кулаком шепелнуло. Він хитнувся, трохи не впав, отже встояв і наче бадьоріше підійшов до полу, де лежала мертва Хівря, а над нею, припавши, голосила Марина.

— Умерла? — промовив Федір. — Так швидко? От ти й знай!.. Хоч би було довелось побачити їй, які ми тепер, дочко, стали з тобою! Шкода!.. Покійниця добра була людина: вік з нею жили, а не билися, не лаялися, — промовив він із жалем, подивився на холодне Хіврине лице, на її мертві очі, положив руку дочці на спину.

— Марино! Годі, не плач... Може, воно й краще, що господь її прийняв... Бо що вона таке була між нами?.. Я — кум, ти — кума, а вона?.. Не плач! — потішав п'яний Федір свою дочку.

Марина не слухала батька, навіть не глянула на нього, а ще дужче заголосила...

Того ж таки вечора, повертаючись з поля додому, гомоніли одрадяни про несподіване Федорове щастя, жалкували, що безталанній Хіврі не довелось й нарадуватися тим несподіваним щастям. «Тут би тільки жити та бога хвалити, а вона візьми та й умри!» — гомоніли люди.

Один тільки вівчар Улас, білий, як молоко, дідуган, що й побілів, пасучи отари овець, і не знав та й не признавав іншого щастя на світі, як бути біля овець, — один тільки він якось глухо бубонів сам з собою:

— Толкуються! Про що толкуються? Про позаторішні вишкварки!.. Тоді скажеш гоп, як вискочиш!.. Коли б ще не довелось Федорові гіркими слізьми поливати те покумання... Все бридня на світі, окрім праведного бога та вівці смиренної... Та хоч нікому лиха не заподіє — смирна! А то все бридня на світі та омана!..

Одначе люди не звертали уваги на ті Уласові речі.

— Старий став — з ума вижив... Що не кажи, як не верти, а все-таки Федір — кум панів! — плескали вони.

Через тиждень, як поховав Федір з Мариною Хіврю, їх перевели у двір. Марину — прямо в горниці до сина Петра пристановили, а Федорові, поки ще будувалася задля нього хата в садку, наказано в прикажчика в хаті перебути.

Живе Федір у дворі, як у бога за пазухою. Все йому є, чого душа бажає: чи їсти — то й їсти, чи пити — то й пити, чи нарядиться в що — і нарядів усяких Федорові нашили. Не знає Федір, де те все береться, нема йому ні про що турботи, не знає він ніякого клопоту — все те нензче з неба падає.

— Ану, Федоре, панів куме! Час тобі вставати — робота важка тебе жде... Треба надумати, де то його цілі-

сінний день діти, — насміхається Федір, продираючи очі, як уже сонце геть-геть підіб'ється.

Кепкує Федір із свого несподіваного щастя й радіє йому. А проте сам не знає, чого частіш почало западати йому на думку його трудове життя у своїй кривобокій хатині, його Хівря — така клопітлива та неспокійна. «Добра була вона жінка!» — дума він, і туга, тихо підкравшись, щипає його за серце, в душі жаль прокидається, чого Хівря так швидко вмерла? «От би коли зажили з нею! Не клопоталися б: все є... Не привів же господь!» — дума Федір, а жаль розростається в його душі дужче, копірає в серці глибше; йому вже шкода й свого трудового життя.

— Хоч і важко було, часом гірко було, а все було чим жити, об чому клопотатися! А тепер? Усе є, всього доволі, а жінки немає, пропала сім'я! Все врозтіч пішло, шкереберть закопирсало! — трохи не з плачем скаржить-ся Федір.

Поки ще жив у дворі, у прикажчиковій хаті, то було йому хоч з ким погомоніти, словом перекинутись, і туга його не так діймала. А як перейшов він у садок, у свою хату, як zostався сам собі, без роботи, без клопотів, — тоді туга, мов гадюка, вп'ялася в його серце, немилосердно ссала, кусала. Важкі думки окривали його голову, не давали нічю спати. Він не знав тоді, що йому робити, де себе подіти.

Частіше та частіше він почав завертати до підвального. Посидить, погомонить і півкварти додому принесе. А горілка в підвалі смаковита та добра!

— Ану, порадице! — промовляє Федір до пляшки. — Заговори мою тугу! — і витягне зразу до половини.

Загорить, запече коло серця, розіллється по тілу якась тепла радість; голова щіде кругом, якісь легкі думки її вкривають.

— А все-таки панів кум — от що! — усміхається сам до себе Федір, лягаючи спати.

Роздобрів від такого життя Федір, потовщав. Був колись сухий та замлілий, а тепер?.. «Шия в нього — хоч обіддя гни, пика — як не лусне, очі жиром запливають, сам у шкуру не втовпиться!» — кажуть про нього дво-рові.

Добре Федорові, та ще й як!.. А Марині? Та й Марині в горницях не лих. Ходить Марина в тонкому біллі,

вносить Марина дорогі та пишні убори, їсть Мирина смачну та ситу страву, п'є солодкі чаї. Роздобрила Марина, вибілилася, мов та панянка. Сонячна пригара зійшла з її повного обличчя — біле воно в неї та рум'яне, мов те яблучко наливатче, і тіло, недавно ще шорстке та жилаве, пом'якшало, налилося; руки й ноги — мов ті кругляки виточені, кругом груди — в обійма не вгорнеш, а стан круглий — рукою не обхопиш... Як іде Марина, то й земля під нею угинається!

Покойові кажуть, що Марину панське око пушить, бо чогось на неї дуже пан задивляється. Та як його й не задивлятися на таку козир-дівку? Як надіне Марина сорочку тонку лляну, затягнеться поясом шовковим та обстебне на собі керсетку, а керсетка як не трісне в грудях, то хто втерпить не глянути на неї? Чиїх очей не візьме на себе? Що ж Марина повинна робити, щоб на неї не задивлялися? На те й очі, щоб дивитися! Та й який з того прибуток, коли й будуть обминати? Яка її утрата, коли хто подивиться?

— Хай дивиться — не поживиться! — каже Марина, граючи веселими очима.

Що божого ранку виносить Марина в світлицю дитя на погуляння. Світлиця якраз поруч із кабінетом, де Олексій Іванович пробуває. Марина чує, що він уже встав, щось нишпорить, чимсь стукає. Знає вона й те, що Олексій Іванович так любить свого сина. А коли любить, то чому йому на нього не подивитися, не порадувати очей?

Марина подає звістку: або стихенька пісню заспіває, або зачукика малого.

— Уже Петрусь встав. Піти подивитися на малого, — каже собі Олексій Іванович.

Виходить, погляне, спитає, як Петрусь ніченьку спав.

— Мамка хвалилася — добре спали, — наче в дзвінок задзвонить, одкаже Марина, кинувши скоса оком на пана, потім переведе любий та добрий погляд своїх чорних іскрявих очей на невеличке Петрусеве личко, що приткнулося, мов до рідної матері, до її лона.

— Ти гляди, не дуже його пригортай до себе, щоб у головку не замулило, — каже Олексій Іванович.

— І чого б таки було йому мулько? — одказує, всміхаючись, Марина.

— Подушок підмостила? — регоче Олексій Іванович, кинувши лукавим оком на Марину.

— От ще вигадайте що! — махає Марина головою і, округнувшись на нозі, повертається до нього своїми круглими, наче виточеними плечима та широкою спиною.

У Олексія Івановича очі загоряються, чогось серце шпарко застукає.

— Ти, слухай, — каже він якимось глухо, мов йому що зітхання затнуло, — ти не дуже крутись, щоб часом не впала...

— Не заб'юся! — щєбече Марина.

— Та ти, певно, не заб'єшся... А он воно...

— Хай господь милує, щоб я його впустила! — жахається Марина й знов щєбече. — Як таке манісіньке, гарнісіньке та впустити? Та я сама б себе, сучку, розірвала!

— А все-таки стережися. Береженого й бог береже! — каже Олексій Іванович, мерщій ховаючись у кабінеті.

Чого? — Про те він знає, а Марині яке діло? Марина гуляє по світлиці з дитиною сама. Сумно їй, сумно й дитині. Чому ж їй не заспівати, не забавити хлопчика?

Марина співає, а її тонкий та дзвінкий голос доноситься через стіну до Олексія Івановича, пестить його вухом, веселить серце.

«Гарна ця дівчина Марина, — дума Олексій Іванович, — з себе красива й весела придалася. А це для дитини добре: його малі очиці веселитиме краса вродлива, його невеличке серце радуватиме пісня весела; радіщі та веселощі вистилатимуть його невеличку душеньку, і виростатиме хлоп'я не похмуре та вередливе, а спокійно-веселе та добре...»

Ясно та легко стає на душі в Олексія Івановича.

— Треба Марину чим-небудь обрадувати. Вона ще краще буде сина глядіти, — каже він і дивись — викотить до неї в світлицю таляра або золотого.

— Лови! Хай пограється хлопець, — гукне на Марину.

Марина візьме, підносить ту іграшку до очей малого, повертає перед ним на всі боки або покотить по долівці.

— Кіть-кіть! — забавляє, аж поки не обридне дитині та іграшка, поки не почне воно очей од неї одвертати.

— Нате вам назад. Уже не хотуть панич гратися, натралися! — каже Марина, просуваючи свою круглу руку крізь двері.

Дивиться Олексій Іванович на ту пухку руку й думає: «Та й чесна яка душа в цієї Марини! Друга потаїла б гроші, сказала б — десь закотилися, а вона — ні... Чесна душа!»

— Хай у тебе будуть! — каже він.

— Нащо воно мені! Ще загубиться!

— А загубиш, то не чия втрата — твоя: я тобі їх дарую.

— Спасибі вам, паночку! — дякує Марина. — Я цих грошей ніде не діну. Заховаю їх далеко-далеко, та тільки по неділях буду на них дивиться!

Весела Марина мерщій скриється з тим подарунком, кожному хвалиться, у вічі тиче. Побіжить з ними й до батька.

— А мені сьогодні ось що пан подарував!

— За віщо ж він тобі подарував? — пита Федір, уже лизнувши й гостро поглядаючи на Марину.

— Я не знаю... За те, мабуть, що дитину гляджу.

— То-то гляди!.. Бач, яка гладка стала, — відмовляє понуро Федір.

Чудно Марині, що таке батько плече на неї. Там покойові їй проходу не дають: пройде вона — очима так і проводять, за слиною регочуть; а тут ще й батько туди ж: «гладка» — каже... «Ну, то що, що гладка? Гарно було б, коли б була гостра, як шпичка? То хоч глянуть є на що, а то кілок кілком!.. «Гляди!» — каже... Кого гляди? Дитину ж он гляджу, з очей не спускаю... Кого ж іще глядіти?.. Чи, може, це про те, що-я з паном іноді жартую?.. То що ж? Він кум мені, я в нього дитя приймала... Хіба пожартувати з кумом не можна?»

Вернеться Марина в горниці сумна-невесела... Стріне її Олексій Іванович.

— Чого ніс похнюпила? — питає, ущипнувши злегенька за щоку.

— Гетьте, не лізьте! — скрикне Марина. — Он мені всі голову прогризли вами.

— Хто — всі? — допитується Олексій Іванович.

— Хто? Дівчата... батько...

— А тому старому дурневі чого ще забажалось? — суворо питає Олексій Іванович і одійде.

На цілий день після того і сварки, і гомону по всьому дому. Ніхто нічим не вгодить Олексієві Івановичу: і те не так, і друге навиворот!.. Перешиває Олексій Іванович дівчат — на гречку, як кажуть, переганяє. Піде в садок проходитись, до Федора заверне.

— А ти, куме, що там дочці чорт батька зна що плещеш?

Дивиться Федір сонними очима на пана. «Що ж я плескав їй? Коли?» — думає і не пригадає.

— Гляди, Федоре, щоб не прийшлося розкуматися! Не знаю, хто тоді в накладі зостанеться, — сердито скаже і піде.

«Розкуматися! — думає Федір. — Як то розкуматися? Ще такого не видано було на світі... Та хто ж то вигадав таке, хто довів до пана? Невже вона... гладимаха?..»

І мороз лютий так не охолодив би Федорового серця, як та думка-догадка. Здається, Федір і захмелився добре на сьогодні; отже, де той і хміль дівся! В голові тільки гуде та на серці холоде.

Федір кинувся знову до підвального, приніс додому вже цілу квартиру. Сів, почав пити. П'є, п'є — не бере.

— Чи не помилився, бува, підвальний? Чи не всипав води замість горілки? — промовив Федір і випив усю дощенту.

Сумно Федорові, нудно. Хотів піти проходитись — ніяк не встане; схилилася голова—голови вгору не зведе, вона в нього, мов на мотузці, на всі боки хилиється.

— А що, Федоре, панів куме! — ледве ворочаючи язиком вимовляє Федір. — Дожився? Здибало тебе щастя, що не втрапиш, як і відкараскатись від нього? Еге, щастя — що тряця... Бач, як тебе стрепенуло!.. «Розкумаймося», каже... Що ж? і розкумаймося! От комусь завгориш! Ще, брат, Федора сплоха не зігнеш... Гнули його в три погібелі всякі недолі, гнули, як лозу на каблучку... А що — зігнули?.. Виприснув Федір, як клинець з-під обуха... І тепер виприсне... Ти його туди, а він тобі — відтіля! Що ти йому зробиш? В'юн Федір! — і він на всю хату зареготався.

— Бодай уже всі так в'юном звивалися, як звивається Федорове серце! — скрикнув він трохи перегадом, ударивши кулаком по столу, і заплакав.

Довго ще він сам із собою отак розмовляв, реготався та плакав, поки не знемігся і, схилившись на стіл, не заснув.

Цілий тиждень після того отак кружляв Федір. Не знав він за той тиждень другого шляху, як із дому до підвального, а від підвального додому. Крадькома він садком прокрадався туди, брав квартиру горілки й крадькома повертав додому, щоб, бува, не стрінутися з ким. Він почав боятись людей, боявся рідної дочки, себе самого боявся. Не раз йому западала думка: втекти куди-небудь, забігти безвісті, світ за очі. Все одно де не пропадати!.. Він і так пропада. Нема в нього нікого, кому б він словівав своє горенько: рідна дочка — і та йому ворогом стала... Он щось таке панові наклепала... Уже ж би він не висав з пальця того, що казав ото... Видно, вона йому про щось довела... Може, вже й близька стала?.. Пани заздрі на ласощі... Що кума — то дарма: як у серці нема бога, то гріха не страшно... «А що, як то правда?» — думав Федір, і та його думка наче ціпом по голові молотила, серце наче ралом драла. «Куди ж ти втечеш від тієї думки? Немає на світі від неї другого втьоку, як на той світ; немає іншого захисту, як під землею!» — думав Федір. «Ні, брехня! — втішав він себе, позираючи на пляшку, — є залити-втопити!» І Федір заливав, щоб забити собі памороки.

Певно, що він би таки їх забив, якби сама доля не допомагала йому їх збутись іншим побитом.

Через тиждень після того, як пан нахвалявся з ним розкуматися, бариня вперше після родин зволоклася з постелі. Суха та замліла після недуги, вона аж світилася і, обпершись на руку покойової Хвеньки, пішла проходитись по господі.

— Мамка! А где П'ер? — спитала вона про сина, зустрівши мамку.

— Нянька панича понесла гуляти.

— На двор?.. Как би не простуділа маленького!

— Ні, бариня, по хатах, — відказала мамка.

Бариня пішла далі. Пройшла гостинну й залу. Все кругом неї блищить та сяє, все веселить очі.

— Кажісь, всьо в порядку, — шепче вона, простуючи до кабінету.

— Отворі,— стиха наказує Хвеньці.

Хвенька відчинила двері. Бариня ступила на поріг та так опукою й посунулася додолу. Зачепилася вона чи від чого — мов два зняло! — впала додолу...

Олексій Іванович мерщій підбіг до неї, підняв з долівки, положив на крісло, щось підніс у пляшечці, давав нюхати, натирав виски.

— Вон! Вон! — обмираючи, шепотіла бариня. Потім почалися сльози, посипалися прокльони.

До тих сліз і прокльонів додав свого репету й Петрусь із крісла, де лежав він, вимахуючи голими червоненькими ніжками.

Прибігла мамка й мерщій винесла Петруся, а бариню перенесли в спальню й знову положили в постіль.

Через годину після того Олексій Іванович виїхав з двору шляхом на город, а через другу — серед двору проти вікон барининої спальні вивели Марину в драній сорочці з зав'язаними на спині рукавами, посадили на набиту сміттям підрешітку, почали стригти довгу косу, мазати голову дьогтем, натикати пір'ям, а баринині покойові по одній підходили до неї й плювали їй у вічі.

За що? Через віщо? Що зробила вона таке? Ніхто нічого не знав. Так бариня наказала — та й годі!

Однак Хвенька шептала жінкам та дівчатам, що тільки вона одхилила двері в кабінеті, як звідти, мов стріла, вискочила розхристана Марина, зачепилася за бариню та так її на долівку й повалила.

— Чого ж вона там була в кабінеті? А пан же де був? — допитувались жінки.

— Та й пан же там — з нею!..

— Он воно що! — рішали молодиці, а дівчата, похнюпившись, лукаво всміхалися...

Федір спав п'яний, як нестямний грюк у вікно збудив його.

— Хто там? Чого?

— Федоре, панів куме! Іди подивися, до якого шлюбу твою дочку наряджають! — гукала на весь садок прикажчикова жінка, що з першого разу зненавиділа Федора.

У хату вскочили два лакеї і, схопивши Федора під руки, не дали, як кажуть, і вгору глянути — повели в двір. Федір, закустраний та заспаний, хилився поміж лакеями то на той, то на другий бік.

— Аж ось і архірея ведуть! — хтось гукнув з купи, що кругом обступила Марину. Купа зареготалася.

— Розступіться! Розступіться! — гукали лакеї, підводячи до купи Федора.

Народ роздався. П'яного та заспаного Федора підвели до дочки й поставили проти неї.

— Подивися на свою кралю!.. Бач, як її нарядили! — злісно гукала прикажчикова жінка.

— Марино-о! — тільки й зміг вимовити Федір, захитався і, як сніп, повалився їй під ноги.

— Бач, як батько кланяється низенько своїй чесній дочці, — базікала прикажчикова жінка. Другі всі мовчали та якось понуро дивились...

Це зразу щось як свисне, лясне!.. Марина нестямно скрикнула, схопилася і, мов навісна, кинулася з двору. Баринин кучер Самійло з гострим батоном гнався за нею й чесав по чім попало. Марина в драній рядняній сорочці, що кругом неї так і майтолалася своїм дрантям, мов вітер, мчала з двору в поле. Люди назирці її проводжали.

— Ач, як вивірчує!.. — гукала, заливаючись реготом, прикажчикова жінка.

Та народ уже не реготався. Дехто з повними сліз очима поглядав у поле, як Марина, нестямно лементуючи, тікала; другі боязко озиралися назад, де серед двору лежав блідий, як смерть, Федір. Усім стало якось моторшно, страшно...

Як загнав Самійло Марину аж геть за могили, що вже її стало не видно, і вернувся у двір, то і Федора прибрали з-перед барининих вікон. Його понесли до того ж таки Самійла на конюшню. Навіщо? Прочуматися? Похмелитися? Ні, щоб проспався... Бариня на другий день звеліла задля батька інше похмілля готувати.

Самійло хвалився, що аж три канчуки звелено в сирівці намочити. Та, видно, Федір, хоч і обмерлий був, а про те догадався. На ранок його вже не було в конюшні; шукали по всьому двору й садку, та ніде не знаходили. Кинулись у нову хату — аж Федір висить безпечно собі на трямку в снігах...

Одрадяни, почувши про те, наче потетеріли. Та кара над Мариною, що придумала їй бариня, та нагла смерть Федорова, мов страховище яке, стояли перед їх очима, а в серці, на самому дні збентеженої душі, ворушилось

гірке почування, що то з кожним може таке статися, і ніщо в світі не оборонить їх від того...

Пригадали вони тоді, що дід Улас плескав, як вони завидували Федоровому покуманню... Недаром він тоді казав: «Тоді скажеш — гоп, як вискочиш!..» Недаром!.. О, той дід із нюхом!..

А тут ще після того через два дні й Самійло повісився в конюшні. Любимий баринин жеребець пропав. Бариня кликала до себе Самійла, допитувалася, від чого? Покойова Хвенька хвалилася, що бариня дуже гнівалася, наказувала Самійлові, щоб він пам'ятав, що вона йому жеребця не забуде. Самійло вийшов од барині дуже похмурий, а на другий день узяв та й повісився.

Самійлова смерть так бариню чогось налякала, що вона з ляку трохи не вмерла. Цілих два тижні лікарі не одходили од постелі недужої; гонці за гонцями раз по раз літали верхи то в город, то в Одряду. Як трохи їй полегшало, болящу перевезли в город, а на зиму вона з сином поїхала заграницю та вже більше й не верталася звідти.

Не вертався в Одряду й Олексій Іванович. Дім звелено було забити, прислужників розпустити. Спустило зовсім дворище, у ньому тільки прикажчик зостався, та й той хвалився, що в дворі небезпечно...

Люди гомоніли, що кожної ночі якась біла тінь виходила з Федорової хати й прямувала до панського будинку, під барининними вікнами чогось жалісно вила і все неначе когось викликала. А в садку десь набралися сичі та сови і в самій гущавині сумно-сумно перекликалися...

Де ж Марина ділася?.. Марина безслідно зникла, пропала. Одні казали, що, мабуть, вона себе в глибокому ставку або в колодязі поховала; другі догадувались, чи не подалась, бува, на вільні степи, бо де-небудь би проявилася, а то ніхто ніде її не бачив, нічого про неї не чув, наче її земля прогланула...

Одрядяни тому не дивувалися. Хіба мало їм доводилося бачити всякого дива на своїм віку? Спершу погомоніли трохи, а потім і забули.

Одно тільки їх дивувало: чого це дід Улас став такий бадьорий та жартівливий? То було коли-не-коли хіба за хлібом присуне в село, та смутний, та сердитий: і того лає, і другого кастить. А то трохи не щодня плен-

тається по селу. Підмогоричив бабу-шептуху аж тричі на тиждень пекти йому буханці.

— Надолужила мені лемішка з бриндзою! Осточортіла й каша з салом! — скаржився Улас.

— Буханця, діду, закортіло? — питались люди.

— Атож... Хоч злидні, та з перцем! Не хоче кишка простого хліба — буханця їй подавай! — жартував дід.

А це чутно, що Улас збирається зимувати в степу. Клопочеться про харчі на всю зиму, щоб доставили йому не на старе становище біля села, а на літне — в степ, верстов за двадцять або й того більше.

— Чого це так у степу заманулося зимувати? — пита прикажчик.

— Повітря там просторіше, для отари здоровіше... Тут, біля села — ліси та яри, звір шкодить; а там як у бога за пазухою! — одказує Улас.

— Та з тебе ж, діду, там дудка буде! — регочуть люди.

— А як буде, то хтось заграє! — жартує Улас.

— А як же ти, діду, будеш сам зимувати?

— Чого сам?

— А з ким же?

— З самицею! — регоче дід.

— Ото! Чи бач, чого забандюрилося старому? — кажуть жінки.

— На старість воно так завжди: сивина в бороду, а чорт у ребро! — одно жартує Улас.

— Гляди, діду, щоб він тобі не проломив його!

— Стара кістка й чортові не подасться!

Регочуть люди з смішних дідових вигадок, і дід регоче, та все збирається у степ зимувати. Набрив собі борошна, буряків, капусти, картоплі й подався з села на всю зиму.

На весну він знов перекочував до села, тільки вже не сам, а з помічницею. За його отарою приплелася якась чорнява огрядна молодиця з невеличкою дівчинкою на руках.

— Що це, діду, за молодиця з тобою? — питають люди.

— А вам що за діло?.. Молодиця та й годі! — суворо відказує дід.

— От ти й знай: ішов сам зимувати, а вернувся з самицею та ще й з саменятком! — поривалися жартувати жінки.

Дід мовчав. Поміж людьми ж ходила чутка, що молодиця — його небога, сестрина дочка, з далекого села, зветься Пріською; була замужем, та чоловік умер, — ото дід і взяв її до себе за помічницю.

II

Вийшла воля і дивне диво: одних до домівки привела, других з домівки підвела. Скільки-то панів не пережило її, — померло! Зате багато кріпаків, пропавших та померших, знову найшлося, ожило! Мов ті кузочки повесні, що, як сонечко ясне пригріє, вилазять з непримітних щілинок, так вони, не знать звідки, поналазили в села та хутори.

Старий Башкир теж не пережив волі — помер; зате з дідової небоги Пріськи та стала Проценкова Марина. Так в один день, взяла Марина та й переродилася з Пріськи! «Я, — каже не Пріська, а Марина!» І одрадяни зразу признали її. Хоч Марина постаріла й понікчемніла трохи, отже всі признали її за панову куму. Дехто хвалився, що давно її пізнав, ще тоді, як дід Улас перевів її в село до баби-шептухи, та, знаючи, якого лиха довелось їй запобігти, мовчав.

Може, то була й брехня, тільки з того часу ніхто її не звав Пріською, а Мариною, а найбільш — пановою кумою. Згадали одрадяни те чудне покумання, а ще чудніше розкумання. Сама Марина їм повідала, як вона, тікаючи світ за очі, набрела на панську отару. Видно, вона була дуже страшна тоді, бо всі вівці так урозтіч і кинулися; одні собаки не злякалися; вони обступили її кругом і, не налучись на той час дід Улас, певно, розірвали б. Що далі було, вона не пригадує. Знає тільки, як вона опам'яталася. Була тоді ніч темна та невидна; дощ, як із відра, лив; грім на весь світ гукав; блискавиці безперестанку світили. Де вона була — не знала: під нею солома шелестіла, на ній рядно лежало... То, певно, був якийсь захист, бо чуто, як дощ шумів, а кругом неї було сухо. Це, розказувала вона, щось замурчало, а далі за-кашлялося.

— Хто то? — спитала Марина.

— Заговорила!.. Слава богу, заговорила! — почувла вона чийсь голос.

Як уже розвиднілось, пізнала вона діда Уласа. Він біля неї, мов коло малої дитини, ходив, із своїх рук годував і напував, поки вона зовсім очуняла. На зиму в степ перевів, у землянці цілу зиму держав, на світ не показував, поки в неї коси не одросли. На весну, як знайшлася в неї дочка Килина, він перекочував з ними до Одреди, ще ціле літо при собі держав та вже восени поселив у баби-шептухи, наказавши, щоб вона себе видавала за його небогу Пріську.

Отак розказувала одрадянам Марина, і люди, слухаючи її сумну приповідку, йняли тому віри.

— Слава богу, — казали вони, — вже такого далі не буде. Минулися нашим ворогам їх розкоші, увірвала свята воля того налігача, що в'язав нас; охляне тепер несита пелька, що нас поїдом їла, та ще й як охляне, як разом із людьми та й землю одберуть! — гомоніли люди, важко зітхаючи та заздро поглядаючи на степи безкраї, лани широкополі та ліси темносизі... — Все то наше буде! От тільки треба слушного часу подождати. Що вони нам наділи ті, мов на сміх, тичуть? Та ще кажуть — і за те плати! Яка плата, коли воно наше, нашими слізьми та кров'ю полите, нашим потом та руками здобуте? Брехня то все, вигадки панські!.. Не брати наділів, не брати! До слушного часу подождемо — все віддадуть, дарма віддадуть!.. До слушного часу!..

По всіх сторонах, з одного краю до другого, заходив кріпацький викрик: «до слушного часу», збентежив кріпацькі надії, заморочив їх задурені голови. Всі в одну шкуру затялися:

— Не хочемо наділів! До слушного часу подождемо!..

А найбільше всіх башкиряни:

— Луснула стара собака, а щеняти не страшно! — гукали вони.

За другими — і одрадяни. Виїздив до них станогій, справник; мировий приїздив з опікуном, сам панич завернув молодий та бравий, як дуб, рослий.

— Хлопці! Раю вам наділи брати, бо вам же гірше буде, — казав він, виступаючи поперед опікуна.

— Чули ми це не од тебе одного! Ти краще свою хрещену матір наділи за те, що тебе он якого виняньчи-

ла! Ось приведіть лишень сюди Марину, хай подивиться на свого хрещеника. Якби була знала, то малого б у колісці придушила, щоб і світу не паскудив! — одказували паничеві одрадяни.

Утік Башкиренко від своїх коліс тихих та покірних одрадян, наслухавшись від них глузу та посміхів. А через тиждень в Одряду москалі нашли — різками накидати панські наділи. Та не такі одрадяни стали, щоб послухатись: вони й березову кашу поїли, а від наділів все-таки одкинулися. Дехто і в царському домі, де великі вікна, посидів, казенного хліба не мало переїв, а наділів не схотів брати. «Огороди та хати — хай за нами, а наділів не хочемо!» — в одну шкуру плескали одрадяни.

На тому уперлися — так по них і сталося. Через півроку вийшло, що панич їм огороди дарує, аби тільки підписали викуп.

Спершу й на тому затялися.

— Які там подарунки, коли воно наше? Споконвіку там жили, діди та прадіди наші на тому пробували, — що ж там дарувати й що підписувати? Ми — люди темні; може, там такого напишуть, що й знову неволі бути... Не хочемо підписуватись!..

Та свої діди збили.

— Беріть, дурні, якщо дарують, дарованому коневі в зуби не дивляться! Пишіться, що огороди беремо; на наділи тільки не пишійся. Наділи й так не втечуть від нас, — раяли діди.

Так написали, підписали і втихомирилися. Поміж другими дістався й огород дідові Уласу. Хоч на самому краї села, аж за майданом біля зимового коліс Уласового становища, отже, огород чималий, а найкраще на ньому — хата: нова, простора з великими вікнами. Старий Башкир років за три перед волею вибудував її задля чередників та вівчарів. Тільки недовго довелося їм користуватись тією хатою. Як умер старий, то череду й отари розпродано, а хата зоставалася пусткою, поки ото не дісталася дідові Уласу.

— Добра хата, хоч конем грай! Не такому бовкунові, як дід Улас, вона личить; отже, хай і він попотовчиться. Він звик на просторі, — казали одрадяни, та не вгадали.

— Не звик я в чотирьох стінах топтатись та хатніх клопотів слухати, — казав дід Улас Марині, перевівши її в свою хату від баби-шентухи. — Піду на степи. Мо-

же, де задержалася хоч невеличка отара. Дурно за вівчаря стану, аби біля овець, бо вівця — смирна собі, лиха тобі ніякого не заподіє, — одно плескав усю зиму дід Улас, а на весну зібрався й подався кудись із села, кинувши на догляд Марині свою хату з огородом.

— Хай вона тобі буде... Он у тебе дочка мала, а в мене — нікого. Як вернуся та вмру — поховаєш, а не вернуся — живи собі! — додав, прощаючись.

Підписавши умову з одрадянами, Башкиренко, як тільки заповлучив викуп, зразу й майнув заграницю, а одрадяни засіли на своїх огородах. Хто мав який-небудь шматочок свого поля, сяк-так його шкрябав, засівав; а хто не мав — приставав за половинщика до того, в кого було поля багато; панська ж земля залилася неорана, несіяна. По широких ланах, де колись жито та пшениця буяли, бур'яни поросли та будяки красувалися, а по неозорних степах — чистий пірій позсихав на корню, хіба хто з кріпаків задля своєї потреби невеличкий шматочок викосить. Страшенною пустинею все те отдавало, розором та занепадом одгонило. І справді, то був занепадок. Пани не знали, що з землею робити, як і кому її збути; маєтки пустіли, нищилися, височенні палаци по селах стояли з розбитими вікнами, забитими дверима, дірчавою покрівлею й дожидалися, коли їх негода повалить.

На той час орендари налучилися. То таке зілля, що заздальгідь поживу чує, як те гайвороння на стерво налітає... Так і вони налетіли. Не знать звідки взялись, наїхали й позабিরали панські землі під оренду — звісно, за ту ціну, яку самі призначили. Пани й тому раді: краще що-небудь, ніж нічого. Мерщій здали землю в оренду, а самі врозтіч: хто в город на службу подався, хто в губерну та столицю на веселе життя поїхав.

— Ідьте, ідьте собі та назад не вертайтеся: нам просторіше буде! — проводжали їх кріпаки, радіючи, що панські добра пустошаться й що незабаром усе те буде їх. От тільки прийде слушний час — усе нам верне.

А орендари тим часом своє діло робили: по селах шинки позаводили, за горілку й робочих наймали, і всяку всячину міняли: курей, гусей, яйця, сукна, полотна — все що земля родила й на собі носила і що людські руки виробляли.

Минув рік-другий — і знову панські лани заколосилися житом-пшеницею; панські степи окривалися наймитською косарською піснею — не вільною та веселою, а зачмеленою шинкарською горілкою. А після того незабаром почалося й межування: панські землі докупи зводили, кругом села, мов залізним путем, обгортали. Оренда пішла вгору, земля подорогшала, а «слушний час» не приходив та й не приходив... Не раз, не два доводилося глибоко чухати в потилиці тим, хто відкинувся наділів.

Та нікому то так не далось взнаки як одрадянам. Кругом села, скільки оком не скинь, панські лани та луки; став, щό з нього за кріпацтва ніхто не боронив води брати та скотину напувати, одійшов до панського садка, його тепер валом обнесли, од села одгородили — водопою нема; колодязі — господарські, та й то де-не-де. Прийшлося одрадянам — хоч пропади! Кожна курка, гуска оплачена й переплачена за ту потраву; свиней на прикорнях держали, скотину зовсім звели.

— Навіщо та скотина, коли за неї тільки плати, а робити нею нічого та й ні на чому? — казали одрадяни й жалкували, що послухалися наговору про «слушний час» та відкинулися від наділів.

Тепер би й назад, та не можна. Добивалися Одрадівщину хоча в оренду взяти, давали паничеві дорогшу плату, ніж орендар давав, та панич не схотів. Він із заграниці вправителя-німця прислав, а німець і ровами обкопався, і огорожею одгородився. Одрадяни все далі та далі нищили-пustoшилися: тини осувалися — нічим їх городити, хати старіли, кривилися, — нічим їх полагодити, оселі дірчавіли, осувалися... То старці німічні жили, а не колись заможні хазяїни господарювали. Тільки й надії, що на заробіток у того ж таки німця. А чи багато ж то в нього заробиш? Він про те тільки й дбає, як би найменшу плату дати; він про те тільки й мислить, як би без людей обійтись... Усе якісь новини заводить, машини виписує.

От і цього року: вповали та розкладали одрадяни на жнива. У панича такі жито та пшениця поросли густі та високі — благодать божа! Буде паничеві, та достанеться й женцям. Одрадяни вже лічили, скільки-то заробітку спаде на їх долю, що треба зоставити на харч, а що — продати. Нікого не заманювала думка на вільні степи, на далекі сторони. Чого його з місця зриватися та втра-

чатися, коли тут і на нашу долю буде?.. Сиділи одрадяни по своїх хатах та дожидалися, коли їх покличуть на жнива.

От уже й пора наставала. З других економії приїздили рядчики наймати одрадян, давали плату не малу.

— Чого нам забиватися? У нас жнива під носом! — одкинулись одрадяни.

Ждуть-пождуть, а їх все-таки на жнива не кличуть. Коли це дивляться — торохтить шляхом з города через село якась машина, блищать на сонці її залізні зуб'я та снасті, червоніють викрашені бильця, колеса; сама низька, розкарякувата.

— Що то? — питаються одрадяни вожчиків.

— Хіба не бачите? Машина! — одказують ті.

— Бачимо, що машина. Та яка?

— Хліб жати.

У одрадян кольнуло в серце.

— Як це — хліб жати? Що це ви? Хіба є така машина?

— А кат його знає! Видно, що є; бачте ж — веземо!

Одрадяни вірили й не вірили... Вони зроду-віку не чули, щоб машинами можна було хліб жати. Коли скрут та невправка — кинеш серп, за косу візьмешся, а щоб машиною?..

— Та то нас дурять, щоб ціну збити! — втішали старі люди.

— А лихий знає тих німців! Може, вони на нашу погибель, і таку машину вигадали. Бачте — торік же привезли молотилку, — толкувались молодші.

Тая чутка збентежила все село... А що, як справді? І тут не стали, і в других втеряли... Що ж прийдеться зимою кусати?

Надвечір у село прийшов прикажчик до машини хлопців наймати.

— По два семигривеники в день — хто стає?

— Тю-тю! Ви подуріли!.. Як це можна по два семигривеники на жнива ставати? Малий, бач, день, — його і в рубля не вбереш, а вони — по два семигривеники!

— Та більше не велено давати. Та це не на жнива, це до машини.

— А багато до неї треба?

— Нащо багато? Всього трьох чоловіка та в'язальників з десяток.

— Та що це ви — подуріли? Таку силу поля тринадцятьма душами підняти?

— То не наше діло: нам так велено. Хочете — йдіть, а не хочете — з другого села візьмемо.

— Беріть! Управляйтесь!

Одрадяни одкинулися, думаючи, що то німецькі крутні, щоб ціну збивати.

— Нехай собі із другого села беруть, а ми подивимося та подождемо. Більше ждали! Ще буде таке, що німець сам до нас прийде кланятись...

Підождали одрадяни до вечора — не йде німець та й посланців не засилає. На ранок вони побачили, що посланці верхами кинулися з двору в різні сторони.

— Поїхали дурнів шукати. Ідьте! — сміються одрадяни.

Той день призначався задля зажону. Отже, через те, що одрадяни не схотіли до машини ставати, зажону не було. Німець бігав по двору, гукав, лаявся, а одрадяни, слухаючи те через яр, реготалися.

— Чи бач, яка його гарячка б'є? Аж піна з рота скаче!

— То ми тепер регочемо, а чи не доведеться нам на кутні зареготатись, як німець справді машиною весь хліб підніме? — спитав хтось.

— Та то дурять нас! Не вір! — забили баки неймовірному.

Того ж таки вечора йшло через село дванадцять чужих парубків і допитувалися шляху до економії.

— Навіщо вам економія?

— До машини найнято — хліб жати.

Одрадяни похнюпилися. Цілу ніч вони погано спали, а на ранок, ще до сонця, піднялися й якимось боязко позирали на панський двір.

Аж ось почало й сонце зходити, з двору донісся гомін. Незабаром виїхала звідти парою кіньми машина й подалася на поле; за нею йшло дванадцять парубків, німець, прикажчик.

— Бач, яку червону шкіру потягли! Ану, ходімо та подивимося, як вона буде шкобертати, — казали одрадяни й собі за машиною сипнули в поле.

Ось коней зостановили біля ниви. Німець сказав щось прикажчикові, той з усіх ніг помчався у двір.

Поки одрадяни перейшли через яр і наблизилися до машини, прикажчик уже біг з двору, несучи на плечах косу з грабками.

— Нащо то? Машині помагати? — хтось спитався, і всі зареготалися.

— То шлях для машини прокосити, — одгадував другий. — Велика, бач, пані, щоб не заросилася!

Регіт та жарти не стихали, аж поки прикажчик не прокосив уподовж усієї ниви дороги.

— Сідай на козли, поганяй! — скрикнув німець, беручи ззаду за бильця машину.

Один парубок сів; коні сіпнули, пішли по ниві, а слідом за ними зашкoberтала машина; ті зубчаті коси заходили-загарчали. Аж ось вона черкнулась жита, вхопила, наче рукою, чималий кущ, нахилила... Ж-ж-ж! — і ввернула на землю зовсім готовий сніп, тільки взяти та перевеслом перев'язати. Далі за першим — другий, за другим — третій, так рядком і вистилає ниву.

Одрадяни як побачили оте, то й дух у їх грудях сперло. Всі наче померли — затихли, одними тільки очима слідкуючи за машиною. А вона вже геть подалася, червоніючи полем та валячи снопи за снопами. Одрадянам здалося, що то не снопи, а то їх голови стеляться по рівному полю...

Ніщо на світі так не вразило їх серця, як та машина. «Нащо вона? Споконвіку, з дідів, з прадідів так велося, щоб хліб руками збирали... І всім було, всім діставало, на всіх мати сира земля родила, всіх годувала... А тепер от зразу стало мало... Для одного мало оцих ланів, степів безкраїх? Господи! Ну, та й лукавий же та ненажерливий твоє сотворіння — чоловік!» — думали одрадяни, вертаючись додому.

Що тепер їм зосталося робити? З самого малу їх приставлено до землі; з давніх літ вони тільки й знали — біля неї ходити, хліб пахати... А от тепер — ні землі, ні хліба! Куди ж їм повернути? Де себе подіти? Голодна смерть чорним круком носилася над їх головами, гнула додолу.

Неначе тіні німі, мовчазні, ходили вони один біля одного, соромились один на одного глянути, боялися один одному слово сказати... Замість них так голосно деренчала машина з поля.

— Іч, як співає! Що то вона каже? — спитався невеличкий хлопчик у другого.

— То вона стогне, що людям нічого буде їсти! — одказав той, зітхнувши.

Та розмова невеличких хлоп'ят зразу всіх дорослих розбудила. Всі вони голосно заговорили.

— То все отой німець! То він на наші голови накладає. Убиймо невіру, як ту собаку!..

— Що це ви мовите, нерозумні голови? — почали гарячих охолоджувати старі діди. — Якого гріха на свою душу хочете взяти?

— Та за такого і бог не каратиме, і люди не осудять! — гукають молодші. — Який там гріх — собаку задавити?.. Не пропадати ж нам всім через одного?..

— Гай-гай! Та й дурні ж ви та нерозсудливі! — одно охолоджують діди. — Що з того, що німця вб'єте? Його вложите — другий буде: не буде Галя — буде другая!..

— Що ж нам робити? Що нам казати? Як його в світоньку з малими діточками прожити?

— Що робити? Треба за розум взятися — он що треба робити! Треба прирозуміти, як ту бісову машину скасувати. У ній одній усе наше лихо, від неї наше горе...

— А не один, бач, біс — що машина, що німець? Одну скасуємо — друга буде! — гукають молодші.

— Все, та не все: поки-то другу дістануть, а хліб треба вбирати! — розжовують діди.

Повеселішали трохи одрадяни. Справді, що треба машину скасувати! Тільки як то його? Та й хто за те візьметься? Хоч би не були дурнями та не одкидалися од наймів. А то тепер чужі стали. Своєму безпечніше можна б було шепнути, а чужий ще видасть!..

Надія, що на хвилину звеселила була їх засмучені голови, почала знову меркнути, зникати. Перед очима знову вставала голодна смерть.

Цілий день тупцювалися одрадяни, не знаючи, що їм робити, як виплутатися з тієї біди, що негадано-несподівано скоїлася над їх головами. Що машину скасувати, то вже й бог велів. Одно — як його й кому? Прохали коваля — він біля заліза ходить, краще знає. Так і коваль одкинувсь.

— Як я, — каже, — її скасую, не бачивши зроду, що воно таке? Може то така сатана, що й тебе катрує пе-

реріже? Щоб машину скасувати, треба розуму та ще й неабиякого.

— То ти піди подивися!

— Дивися, коли там нічого не видно! Треба знати, як її зробити, то тоді знатимеш, як її розтирати, — одказав коваль.

Отже одрадяни все-таки послали коваля до машини. Пішов той та й вернувся ні з чим.

— Там треба розуму та ще й розуму! — одно плече.

Коли трохи перегадом доноситься з поля крик, гук. Хлоп'ята, що цілий день бігали черідкою за машиною, не бачивши зроду такого дива, тепер, як вітер, неслися в село, тільки курява шляхом вставала.

— Що там таке трапилось? Женуть вас геть чи що? — допитувалися одрадяни хлоп'ят.

— Машина пропала! Машина пропала! — гукають ті.

— Як пропала?

— Поламалась к лихій годині.

— Чого?

— Та Івась Кабанців палицю підставив. Вона ту палицю як підхопила, як черконе! Так к лихій годині всі зуб'я й сплескалися! Тепер тільки смиче, а не ріже.

Одлягло одрадянам. Вони знову кинулися до коваля.

— Ой, та й митець! Розуму, кажеш, треба, розуму! А он невеличкий хлопець і без твого розуму її скасував. А ще ковалем зветься!

Смичуть коваля хто за рукав, хто за сорочку, а хтось підбіг та зразу насунув йому шапку аж на очі. Зовсім подуріли з радощів! Насилу коваль вирвався від них та втік. Кабанцевого Івася всі трохи на руках не носять.

— Ось хто наш спаситель! Ось хто порятував нас від голодної смерті. Як будемо восени в городі на ярмарку, цілою громадою тобі свистуна купимо, — жартують батьки.

Івась, спершу боячись, щоб батько прочухана не дав за те, що такої шкоди наробив, тепер почав хвастати та вихвалитись.

— Я, — каже, — назнарошне так зробив. Загородив пужално та ще й повернув!

— Молодець, Івась, молодець! — вихваляють батьки. — Змалку при зви чай ся свого захи щати! Так їм, бі-

совим панам, усе й роби шкоду! Не милують вони нас — і ти їх не жалуй!

Аж ось вгляділи одрадяни, що машину повезено у двір. Побігли до шляху, чимдуж гукають:

— Нажерлася ненажера, що й зуби поламала! Так і треба вам, клятим! Хотіли, бач, бога перемудрити, а він, милосердний, не допустив того, щоб святий хліб його отак нехтувати та збавляти!

Радіють, неначе малі діти. Дехто й до шинку навідався, восьмому задавив на радощах.

— Тепер же, браття, як будуть на жнива наймати, ціни держіться!.. Гострив на нас німець зуби, хай же тепер попоцока ними!

Радяться, почому ставати. Городять таку плату, мов справді їх хто наймає та ще й просить, наймаючи. А тут уже й вечоріти стало. Раді та веселі порозходились одрадяни вечеряти та лягати спати; дехто, сподіваючись, що на завтра прийдеться на жнива ставати, і серп позубив, косу нагострив.

Заходило одрадянам звечора сонце ясно, а на ранок вставало в хмарах та негоді!.. Так їм здавалося, сонце ж по-вчорашньому світило й гріло, та одрадяни того не примічали, бо клятву машину знов поволокли з двору на поле, знов вона загарчала, валячи та вивертаючи снопи за снопами.

— А що, не я вам казав, що треба розуму та ще й розуму! — реготався тепер коваль над учорашніми глумильниками.

— Йди собі к бісовому батькові із своїм розумом! — уже навсправжки ляялися селяни. Їм було досадно; вони дізналися, що разом з машиною привезено декілька зайвих кіс, що ото їх уставлено нові, а позублені віддали в поправку.

Та вже, видно, одрадянам сама доля служила. Опівдні знову поволокли машину в двір. Погонич якось задивився й не доглядів, як машина смикнула батіг з його рук, підвернула під себе, і знову об пужално коси поскліпувалися. Німець розлютувався, гукає на наймитів, збавляє всім плату на поправку машини.

— Як то це? А ми чим винні! — гукають у свою чергу наймити. — Ну й вивертай з винуватого, а з усіх — за віщо?

Німець і слухати не хоче. Наймити погмоніли, погомоніли між собою, плюнули на свою зароблену за півтора дня плату та й потягли ні з чим ланами додому.

Зостався німець без робочих з поламанною машиною. Знов прикажчик забігав по Одраді, вигукуючи:

— Хто хоче стати по два семигривеники на жнива?

Тепер уже одрадяни не одкидалися. Вони тільки злегка докоряли.

— Набрали чужих, а тепер знов до своїх!..

Звечора радилися — кому йти: цілою громадою вибрали й щось шепталися. На ранок виставили дванадцять чоловік, та все здорових.

Закипіла робота — аж горить! День пройшов благополучно, і німець, радий, пообіцяв ще гривеника накинути на чоловіка, коли й далі так широко робитимуть.

На другий день не пощасливило: машина переломила косу об здоровий дрюк, що непримітно десь серед поля взявся. Отже нічого — нову косу вставили й знов поволокли.

— Воно й добре цією машиною хліб брати, та то не гаразд, що вона так часто ламається! — казали одрадяни німцеві..

На третій день знову благополучно, а на четвертий, виряджаючи на ранок хлопців до машини, одрадяни щось їм таємно шептали..

— Глядіть же — на ямці, на ямці... Та не спиняйте коней!..

Вийхали хлопці на поле з машиною; чи протягли, чи не протягли її разів зо три вповодж поля, як біжить один у село.

— Чого? Забув що?

— Де там забув!.. Нещастя...

— Яке нещастя?

— Зовсім к лихій годині вкрутили в'язи машині!

— Як саме?

— А так! Якраз на ямці — видно, вже на зло — хтось набив у землю прикорнів та ще серед них і залізяку завтовшки в руку встромив. Ми, звісно, про те байдуже. Та й кому в голову зайде думка, що там небезпечно? Жнемо собі; Грицько коней поганяє, машина добре бере. Добираємось до ямки. Грицько коней дужче пустив, щоб разом вихопитись з ямки; машина аж гуде та ріже... Коли це як загарчить, як зашкoberтає!.. Диви-

мось — одна залізяка, що нагинає до машини пашню, летить к бісовому батькові; далі спідня зубчаста коса, а там і верхня — мов хто руками бере їх та геть одкидає! Не вистигли й оглянутися, як машина скакнула в ямку та так шкереберть і перевернулася... зупинили коней. Поглянемо — аж отакенна завтовшки залізяка у ній застряла й не тільки тобі коси, а все поламала! Кружало так і тріснуло; залізну примостку, що на ній снопи клалися, вдвоє зігнуло, в землю вгородило; на що вісь товста та залізна — так і перегоріла, одно колесо від неї аж геть-геть одкотилося!

— Нажали, значить? — не то з радістю, не то з докором вимовляли одрадяни.

— Нажали! — одказав парубок. — Там німець — як не плаче... Нас винуватить... Машина, каже, п'ятсот рублів коштує, а ви її не догляділи... А чим ми винуваті? Як ти її доглянеш, коли хтось у ямку прикорнів набив та ще й залізяку встромив? Не йти ж нам поперед неї та не доглядатися, чи нема там чого-небудь!..

Одрадяни мовчали. Дехто пішов на поле подивиться, що сталося з машиною; дехто, махнувши рукою, промовив: «Хай винуватить!» і пішов до хати.

Опівдні прикажчик ганяв по селу та вигукував:

— Бога ви не боїтеся, отакої шкоди наробити!.. Усім селом тепер одвічати будете.

Одрадяни й слухати про те не хотіли.

— Чого нас до тії шкоди тулити?.. Наприймали спершу чужих, не дали заробленої плати — от і відайтеся з ними! А до нас нічого чіпляйтесь, — одказували вони на те.

Отак дошукувались, дошукувались винуватого та й плюнули. А тимчасом хліб треба вбирати, та ще й не гаючись, бо не тільки жито — і пшениця поспіла, а ячмінь аж покляк. Прибіг знов прикажчик.

— Ставайте на косовицю за плату!

— Не хочемо за гроші. З копи давай! — одказують одрадяни.

Нічого німцеві робити, прийшлося віддати з копи. Одрадяни трохи не всім селом вийшли в поле: чоловіки та парубки з грабками, а жінки та дівчата снопи в'язати.

— Отак буде краще: по-божому та по-давньому, як і за батьків робилося! А то вигадали — машину: і дру-

гим лихо і собі не на прибуток, — казали одрадяни, шпарко беручись за роботу.

Скінчилися жнива; почалося порядкування та вбирання того, що сира земля зародила. Загупали ціли по Одраді з ранку до пізньої ночі; закурили кіптягою токи, де перевівали купи намолоченої пашні. Загула-засвистала і в панському току молотилка, невеличкою галкою чорніючи коло страшених стогів, що біля неї, мов вавілони, здіймалися. Все то вона намірилася пожерти за який-небудь місяць!

— І не подавиться, клята! — казали одрадяни, слухаючи про те, що вона за день по сто кіп збиває. Хай збиває! Їм до того ніколи встрявати; треба мерщій за своє хапатися, біля свого порядкувати. Гірка нужда вже гомоніла по хатах, а тут ще й за подушне надавили. Одрадяни крутилися, як мухи в окропі. Мерщій хліб прибирали та вивозили на продаж, не заглядаючи вперед, чи надовго то його стане — аби мерщій дірки залатати та розпірки позапахати. Урожай того року не густий вдався, всіх обдурив: з копи ледве-ледве по три мірки вибивали. Як полічили одрадяни, то хліба не то що до нового, а хоч би до різдва стало. А проте не дуже в ту-гу вдарялися.

— Слава богу й за те, що є, а там побачимо, що ще буде. Може, пошле милосердний, що горлата ненажера втомиться, як і косарка, тоді ще трохи замолотом при-дбаємо. То цим, то тим боком зиму перебудемо. Аби через зиму, а там, як люди кажуть, вовка самі ноги годують! — казали одрадяни, сподіваючись на панські стоги та на те, що, може, подавиться молотилка-ненажера.

А «ненажера» тимчасом не тільки не давилася, а ще більше зіхала та дерла свого рота: не тільки від ранку й до вечора гула та свистіла, а ще й ніччю торохтіла на всю Одряду. Та й доторохтілася!.. Вихопилася якось під вітер іскра з високого димаря, мала, невеличка сама, а великої шкоди наробила, разом пожежею весь тік обхопила. Таке вогнище розвела, немов серед пекла: по землі густий дим стелить до хмар жарке полум'я засилає... Вночі страшно було глянути на те: чорне небо як розпечене залізо, червоніє; криваве зарево на всю округу світить та сяє; панський двір і Одрода сумно позирають на те вогненне море, бездушні що-небудь зробити, як-небудь запомогти горю; собаки глухо виють, налякані

невиданим дивом, і їх глухі заводи сумом та жалощами розносяться по всіх усюдах. Моторошно й страшно!..

Три дні й три ночі, не втихаючи, палало; на четвертий день випав дощ і загасив пожежу. Чого не знехтував пекельний вогонь, то те докінчила дощова вода: величезні стоги розлізлися, розпалися; замість них страшенні купи попелу й недогар'я чорніють.

Одраядни якось сумно на те дивилися. Не то щоб їм було жалко, а досада більше діймала їх.

— Скільки то добра за одним разом пропало!.. А все через жадність та неажерливість людську. Вигадали машинами молотити — вогню до соломи підкладати, на те тільки, щоб бідному чоловікові не дати заробити шматка хліба. От і не дали!.. Самі пожили? Ні людям, ні собі!

Настала осінь з її негодою, пішли дощі дрібні та безперестанні з сивими непроглядними туманами, і лихо прийшло з ними в Одряду. Один бідкається, що хліба обмаль; другий плачеться, що вже нестаче, третій сгноє — і послідне з засіка вишкрябав... По хатах крик та плач стоїть, дівора репетує: «їсти хочеться», а матері гукають: «черви б вас поїли, кляті!» і годують дівору духопеликами. На вгородах чоловіки сновигають, не знаючи, куди б його забігти, де сховатися від того пекла, що по хатах позаводилося.

Зате в хаті, де жила Марина, тихо. Як дід Улас пішов від них, зосталася Марина одна з дочкою малою. Треба було їй самій про все думати-гадати: і про одягу дбати і про харч старатися. Де ж ти всього того одними руками захопиш? Без хазяїна, кажуть, і худоба плаче. Хоч у Марини й не було худоби — нікому було плакати! — зате сама Марина й не раз і не два вмивалася рясними, як надавлять їй злидні та нестачі. А коли ж було таке, щоб вони їй не давили? Гірко та трудно їй приходилося жити. А проте вона, хоч і скрипіла, та все не подавалася — турбувалася і про себе, і про дочку. Тепер Килина давно вже на порі стала, давно дівує. І ростом вийшла — висока та брова, і красою взяла — наче квітка та, що ранком розцвітає. Одно тільки — сумна завжди. Та як його не сумувати, коли злидні та нестачі в печінки в'їлися; як його веселою бути, коли дрантя та лаття покриває молоде тіло?.. Не дивно, що сумна Килина вдалася. А під цей рік і Марина мовчанки справляє. Що їй і про віщо говорити, коли ще до жнив

вона позичками жила, а в жнива хоч і заробила з дочкою кіп з десять, та треба було молотника наймати, позички віддати.

Глухо й німо у Марини в хаті; високо стіни морок окриває; у побиті вікна не світ заглядає, а на світ витріщилося ганчір'я з вікон; у хаті холод панує, а голод німоту справляє; сама хата, колись висока, тепер понижчала, присіла; двері покривилися, не пристають щільно; оселя подірчавіла, осунулася; зокола стіни не рівні та білі, а брудні — аж чорні, пошпуговані дощами та полупані негодою.

— Дочко! Ти б, може, де найнялася, до кого-небудь на зиму стала? Сама б я сяк-так перебилася, — казала Килині з осені Марина, коли ще було в неї півклубка борошна.

— До кого ж стану, мамо?.. Найміть, я з радістю, — сумно одказала дочка.

«Найміть! найміть! — наче молотком гамселять Марину в голову. — Кому його найняти? Хто найме? У селі заможні господарі своїх у город збувають. У них хоч є у віщо одягтися, є чим туди доставитись. А Килину — голу-босу й простоволосу — як пустити? Хто її таку найме?»

Мовчить Марина, доїда свого півклубка. Незабаром і доїла... Ні пилини, ні крихтини!

— Дочко! Що його робити? — хліба немає. Ти, може б, пішла по селу та роздобула де хоч півмисочки...

Килина по селу біга, до колін у непролазній калюці свої ноги топить, роздобує того борошна. Під добрий час, то, дивись, роздобуде, а більш усього вертається додому з порожньою мисочкою.

— Килино! Піди, моя дитино, на поле... Як жалі, то багато там колосків на полі зосталося. Назбирай... Може, не з кожного птиця випила, може, в якому й зерно задержалося...

Килина на поле чухрає колосків збирати. Йй на те щастило: не проходило того дня, щоб вона з півклубка пшеничних колосків додому не приносила. Хоча були між ними з проростом, були й зовсім трухлі, та сількісь! Просушать та обімнуть Марина з Килиною ті колосочки, а на вечір і є в них горщик куті.

Раз якось пішла Килина на поле за колосками зранку, та вже й вечір, а її немає.

«Господи! Де ж це вона ділася! Чи не перестрів, бува, її лихий чоловік, чи не зустрілася із звіром у полі?» — думає Марина.

Ние-омліває материне серце. А тут уже й ніч наступає, непроглядна темнота надходить. Марина ні жива ні мертва. Коли чує — щось лізе в хату, ледве лізе...

— Ти, дочко?

— Я, мамо!

— Де ж це ти була так довго? Де барилася?

— Світить, мамо, світло. Благодать божа!

— Яка благодать?

— Як засвітите — побачите...

Марина засвітила. Килина перед нею стояла, а біля Килини аж п'ять снопів пшениці лежало.

— Де це ти, дочко? — аж скрикнула Марина.

— У току, мамо, в панському току, де була пожежа. Там під купами попелу багато таких снопів зісталось.

— Мовчи ж, дочко, щоб ніхто не дізнався!

— Та це ж я дожидалася до смерку, щоб ніхто не бачив.

Обсушили ті п'ять снопів, обім'яли. Пильнували кожне зерня, щоб де не запропастилося! Набралось аж півклубка зерна.

Наварили куті — димом та гар'ю несе від тієї куті. Сількісь! Все ж попоїсти є що, витопити є чим, та й бігати Килині з мисочкою по селу не треба. Як уже на сході зерно, Килина викрадеться під вечір, а як смеркне — тягне додому п'ять снопів; і знову в них є, поки не стане.

Отак вони жили вдвох. Пильнували про одну кутю, більш ні про віщо. З людьми не водилися. Та й коли їм було з ними водитись? І які з ними води та переводи, коли в кожного своє лихо?.. У того жінка занедужала, той сам лежить в обліжній; там син умирає, там дочка вже вмерла. Пішла на людей пошесть та хвороба всяка: різачка та пропасниця, а найбільше — обкладки. Скільки від них дітвори перемерло! Оце зранку любе-миле бігає; дивись, ув обід — розгорілося, розпалілося, на горлянку жаліється, а на другий день і богові душу віддає... За малими почало й великих косити: не проходить того дня, щоб двох або трьох не ховали. Заздалегідь почали ями копати. Спершу плакали за помершими, а то й плакати перестали. Коли їсти нічого, то навіщо його

й жити? Одні собаки не переставали щонаочі вити — чи то вони вмирущого чули, чи вили від голоду?.. Сум пішов по селу, страшний, нелюдський сум обняв його... Де вже було під той час Марині до людей або людям до Марини? Кожен сам себе знає, себе одного беріг. А прийшлося-таки так, що й про неї люди згадали! Та ще як: цілою громадою прийшли прохати!

Прочули одрадяни, що панич вернувся з далеких країв і буде в Одраді. Давні думки знов окрили їх голови, давні надії заворушилися в душах... А може, панич віддасть їм в оренду Одряду? Як побачить, що ті мудрі та розумні правителі тільки до шкоди та розору доводять, то, може, і відгукнеться на їх давнє жадання... От і цього року — скільки то добра пропало? А через віщо? Через недогляд, через вигадки мудрих — дуже вже, бач, перемудрили...

Що не кажи, а не панське діло біля землі ходити: і клопоту багато, та й утрати не мало. Саме краще — віддай людям та готові грошики бери.

Знову почали одрадяни сходитись до гурту та радитись поміж собою.

— Коли б то скоріше панич приїхав! Підемо всі до нього, до одного підемо й дітей заберемо з собою. До ніг упадемо, слізьми прохатимемо — хай візьме від нас свою невіру, хай віддасть нам в оренду Одряду. Хіба в нього тільки й землі, що при Одраді? Багато є й по других сторонах. Хай на тій, коли вже хіть є, його німець господарює, а цією нам поступиться. Наші батьки його батькові вірно служили, то невже ж він не зглянеться на наше убожество, невже попустить нашим животам пропадати? — так гомоніли одрадяни поміж собою, гоноблячи надію в серці про оренду.

Ось одного дня опівдні хтось ще здалеку запрямітив, що ридван котить в Одряду шестериком.

— То він, він! То його сам бог до нас засилає! — мовили одрадяни й виставилися в дві лави по вулиці.

Ось показався шестерик і в Одраді, несучи за собою здоровенний ридван. Вікна в ньому зачинені та ще й фартушинами завішані; високі, мов верстви, коні тяжко топають; у них селезні грають та калюка з-під коліс розкидається на всі боки. Ось вони вбігли у вулицю. Тісна вулиця задля шестерика; коні одно до другого туляться, щоб не зачепитися об тин. Одрадяни поступи-

лися в двори, шапки скидають, низько вклоняються... Та їх ридван не примічає — котить собі з затуленими вікнами; один тільки кучер вигукує: «Ну, дияволи!» та докупя зводить коней. Шестерик не забарився промчати селом і повернув у панський двір.

— Махнемо через яр навперейми! — хтось гукнув, і декілька з молодих кинулися бігти.

— Постойте! постойте! — загукали на них старіші. — Бачите, — у вікнах нікого не видно й шибки затулено. Видно, спить панич. Виморився за дорогу та й заснув. Нічого сьогодні його турбувати, хай на завтра.

На завтра — ще ні світ ні зоря, а вже по Одраді ходять гомін від двору до двору: кому йти? Як доступитися.

— Та кому ж, як не хрещеній матері? — хтось пораяв. — Хай спершу вона піде, понесе буханця, з приїздом привітає, замовить і за нас слово, вивідає — як там... А тоді вже й ми за нею доступимося.

— А справді, що так! — загукали всі й мерщій майнули всім гуртом до Марини.

Марина тільки що встала й не вмивалася; очі в неї заспані, волосся розкуйдане.

— До тебе, Марино, з проханням! Запоможи горю! — загомоніли.

— Якому? Що за рада? — питає Марина.

— Йди до двору. Доступися до панича, тобі до нього вільніш доступитися. Все ж, бач, хрещена мати — тебе не прожене. Йди, замов за нас добре слово, не дай живцем пропасти. Попроси його, хай віддасть нам Одряду в оренду...

— Як же я піду туди? Як доступлюся до нього, коли в мене сорочка драна, одежа лихая? — замовила гірко Марина.

— От ще що вигадай! Йди так, покажись такою... Дрантям та латтям скоріше уразиш панські очі!

— Не піду я туди старчихою, не піду! — одрубала рішуче Марина.

Громада задумалася. «От ти й знай! Що ж тепер робити?» — дехто загомонів.

— Хіба на всьому селі не знайдеться ні в кого доброї сорочки або плахти залежаної? — гукнув хтось.

— А справді! Біжи, в кого є, та мчи мерщій! загукали одрадяни й повернулися до Марини.

— Не турбуйся, Марино, одежею. Нарядимо тебе, як грапиню! Тільки й ти нас уваж.

Наносили Марині одежі! Той те дає, другий друге тиче.

— Мою, Марино, надягай! Нехай хоч моя одежа панича побачить, — каже один.

— Бери мою! Моя буде краще, — перебиває другий.

— А моя новіша! — гукає третій.

Юртуються одрадяни... І сміх, і лихо!

Умилася Марина, причепурилася, нарядилася... Де її старість ділася, де й краса взялася! Хоч і знівечена лихом, притоптана голодними злиднями, отже, як прикрила Марина ті злидні доброю одежею та вишарувала лице холодною водою, то воно в неї так і зашарілося, краскою грає, зовсім молодою Марина виглядає!..

— Гляди, Марино, щоб ще, бува, в тебе німець закохався! Та вузлувата тварюка так і стріляє очима, як побачить, що красне! — регочуть одні, а другі радять:

— Знаєш що, Марино?.. Наряджай і дочку та йдїть разом. Покажися, як там кажуть, личком! Вона в тебе така, що не стид показатися. Та вона ж, здається, і з рідні трохи, — зразу в вічі кинеється. Кров — не вода!..

Нарядила Марина й Килину. Як квітка та поміж травою, так червоніє Килина в новому уборі. Личко в неї хоч і замліле, та біле; очі, як зорі, грають; над очима гарні бровенята дугами послалися, мов бархатні рамця зверху ясні очі оточили, товста коса аж за пояс сягає. А вбори мов по заказу прийшлися на Килину: синя керсетка так і обхопила широкі плечі, високі груди; червона крайка вплилася в тонкий та гнучкий стан, а червчата плахта, мов пук квіток, облягла кругом неї. Як наділа ще Килина черевички-сап'янці — картина, а не людина! Усі дивувалися на неї.

— Що то воно значить панського роду та благородного коліна! — дивувалися люди, а найбільш усіх Марина. Вона на Килині побачила своє давнє, згадала про свої молоді літа та аж заплакала.

— І красу, і здоров'я бог дав, та щастя не вгадав! — плакалась Марина.

— Годі, Марино, не плач, — потішали люди. — Не смуги краси своєї. Воно так кожному на світі: те є, другого не дістає; одного й багато, а другого ніяк не запобіжиш... Збирайся у двір, пора вже!

Провели Марину трохи не до самого двору, а як Марина ввійшла у двір, чоловіки поприсідали в ярку дожидати: коли Марина буде назад повертати й чим-то їх порадує. Ждуть-пождуть — Марини немає; уже й сонце високо підбилося, уже й на обідню пору повертає, а Марина не показується.

— Наша, браття, взяла! Видно, Марину, як поважну гостю, прийняли — бач, і досі не вертається. То-то розживемося! — радіють одрадяни.

— А що, як Марина нас змилить? — обізався хтось.

— Як-то змилить?

— А так: об собі поклопочеться, а про нас забуде...

— Що це ти, дурню, верзеш! Як же це можна? Хіба не однаково вона з нами страждала? Ще, може, більше від нашого.

— То-то й є, що страждала: про себе більше й дбатиме. Як голодний чоловік, то він і рідного батька за шматок хліба продасть!

— А що ви думаете! Хіба не правда! — піддержав ще хтось.

— Та ні! Такого не може бути. Марина не така людина та й на собі звідала панську ласку... Певно, не забула того, що якби дід Улас не приборіг, то пропала б; зна, що за свого треба держатись: свій і пожаліє, і не видасть! — забивали баки неймовірним.

— Згадали про діда Уласа, — промовив хтось. — Де то він тепер? Живий ще чи помер?.. Певно, нема вже на світі... Скільки літ минуло, як пішов од нас!

— Давно то було, давно. Килина ще, здається, і дівкою не була, як він кинув село, а тепер, бач, давно вже Килина дівує.

— Мабуть, вже й кісточок не зісталось від Уласа — потліли!

— Якби живий був, то вернувся б або звістку подав. А то скільки часу пройшло, а про нього й чутка пропала! Певно, помер...

— Того не минеш: усі там будемо... А проте шкода Уласа. Хоч і чудного з себе вдавав, та певний був, громадський чоловік: свого нізащо не видасть...

Отак гомоніли поміж собою одрадяни, сидячи в ярку та дожидаючи Марини, а Марини все не було. Вже сонце почало з півдня звертати; вже деякі, виголодавшись, махнули додому хоч чого-небудь перехопити; вже

повернулися й назад, а Марини все немає... Почало вечоріти.

— Ходімо, мабуть, додому. Завтра дізнаємося, — рішили одрадяни й сумні повернули в село.

«А що як справді Марина змилила? — скребла кожного за серце думка. — День не малий: здається, можна б за цілий день хоча звістку подати... А то ні Марини, ні звістки!»

Не хотілося одрадянам тому вірити, та на серці, на самому споді душі, заклонулося недовір'я й росло, ширшало, піднімалося вгору, мутило тихую радість, застигло сумним почуванням ясну надію...

На другий день, ще ні світ ні зоря, як одрадяни кинулися до Марининої хати. Хата стояла чогось розчинена, на столі лежав боком розбитий горщик з недоїденою кутею та окривав холодний морок голі стіни. Ні Марини з Килиною, ні їх убогого збіжжя одрадяни в хаті не знайшли. Ще більший сум обняв їх голови.

— Значить, Марина верталась, коли збіжжя немає й хату кинула розчинену... Чого ж то так крадькома? — допитувались вони самі себе.

Перше недовір'я перевернулось у віру, що Марина змилила їх. Гірка печія вхопила за серце. Отже, кожен ще здержувався, не знаючи, що то справді так.

Тільки вже на третій день, як панич поїхав, одрадяни запевно дізналися, що він дуже радо прийняв Марину, звелів німцеві одвести їй ту хату, що покійний батько вибудував у садку задля Марининоного батька, а Килину так понравив, що й з собою взяв.

Отоді все зле та лихе, що було за душею в одрадян, зразу вивернулось зісподу, зринуло наверх. А найбільш тоді, як Марина через прикажчика вернула їм одержу, що наряджали її з дочкою, як ішла до панича.

— А що, одігріли змію біля свого серця! — гукали перші неймовірці.

— Хто ж знав, хто гадав, що таке каторжне задасться, таке проклятуще зародиться?.. Дочки, бач, не пожаліла, а то ж чужих! — казали ті, що йняли віри.

— Та що ви плешете про дочку? — спиняли старіші люди. — Вона ж хоч яка там не є, а все ж сестрою йому доводиться... Як же то можна? Не звір же він буде!

— Навіщо ж він узяв її з собою? Чого така шана та дяка матері?.. Знаємо ми тих панів! Що їм з жиру робити?..

Лютували одрадяни страх як! Пустили про Марину з Килиною недобрі вісті; казали, що Марина продала паничеві свою дочку, а сама біля німця ворожить.

Та Марина того не дочувала, до Марини те не доходило. В теплі та в добрі вона згадувала ті лихі години, що їй приходилось переживати, і дивувалась, як то вона їх пережила.

— Було таке — ні зернини, ні соломини! Їсти нічого, топити нічим. Коли б не паничів тік, то досі б з голоду опухли! — хвалилася вона німцеві й розказувала, як Килина поміж кучугурами попелу знаходила недогорілі снопи й носила їх ніччю, щоб ніхто не бачив, додому.

— Там ще багато є хліба, якби вимолотити, — дала.

— Ну, та й що з того? Куди той хліб годиться? — спитався німець.

— Люди б поїли... За одробіток позабирали б, — одказала Марина.

Німець чогось мигикнув, а на другий день, на диво всій Одраді, звелів до току машину котити, недогар'я молотити.

Йшлося вже до різдва. Люті морози скували землю, прикрили її снігом глибоким. Пошесть на людей почала стихати — чи то холод її задавив, чи всі ті, кому суджено було вмерти, перемерли. Зостались тільки ті, до кого й смерть боялася приступити; зосталися задля того, щоб повідати нащадкам, чого то чоловік не переживе та не перенесе!.. Хліба, справжнього хліба вже давно не стало. Той хліб, що їли люди, був випечений з усякої всячини: там була й полова з остюками, і земля з куколем та горошком, і жолудів підкидали задля смаку. Такий хліб тільки заможніші їли, а біднота й того не знала; надолужувала картоплею, буряками, та й те вже було на сході, і те матері видавали видавцем дітям, наказуючи, «не все зразу жерти». То був справжній голод, голодне лихо, що примушувало про все на світі забувати, про себе одного дбати... Одрадяни, як ті вовки, тинялися по вулицях та по вгородах, розривали кучугури снігу, сподіваючись знайти на смітнику який-небудь завалючий огризок; виходили за село в чужих одніматі; вигонили голих і го-

лодних дітей милостині прохати; били тих, що нічого не приносили додому.

Тоді саме німець гукнув по селу:

— Хто хоче хліба до нового врожаю позичити або за одробіток взяти, йди до двору!

Як та галич, налинули одрадяни у двір, до комор, з мішками та лантухами. А там уже Мариня стояла та ключами побрязкувала.

— Бачте, добрі люди! Чула я, що ви мене кленете та проклинаєте... А за віщо? Що ж мені було робити, коли панич не схотів вам землі віддати? Чим, каже, вони будуть платити, коли їм і самим їсти нічого?.. Хіба не правда то? А ви кленете!.. Та сількісь! Я злого не пам'ятаю і от вам ще в пригоді стала. Якби я не вговорила Карла Карловича вам хлібом допомогти, з голоду б усі пропали! — стріла вона одрадян з докором.

— Та то лихі наші вороги отаке на нас наклепали! Щоб ми та вас? Щоб ми та вам?.. Та хай бог боронить! — кланяючись, белькотали одрадяни.

Марина, вдягнена в криту сукном кожушанку, зап'ята товстим шерстяним платком, у добрих юхтових чоботях, не дослухалася, що їй казали люди; вона, як та дзига, крутилася, наказувала робочим, щоб, вигрібаючи із засіків борошно, не дуже мірки вивершували й насипали в підставлені людьми мішки та лантухи. Вона лічила, скільки кому всипано, а німець тут ж сидів за невеличким столиком та записував.

Вернулися одрадяни додому з повними мішками за плечима, раді та веселі. Жінки кинулись до мішків борошно обдивлялись.

— Чого ж це воно чорне? Пополам із землею? — питали жінки.

— Де там земля? То воно трохи з горілим, бач же й димом припахає... Спасибі їй за це! — дякували чоловіки.

Вчинили те борошно, хліба наробили, спекли... То не хліб білий з борошна, то кізяк чорний з попелу та гарі!.. А проте, смакуючи, їли та дякували Марину.

— За що ви їй дякуєте? — питали жінки. — Воно ж треба за те горіле колись добрим віддавати.

— Коли-то буде та віддача? А вона тепер запомогла! — одказували чоловіки.

А Марина того ж таки вечора, наливаючи чай німцеві, казала:

— Бач, якби не я, то ви б і не догадалися горіле в діло пустити! А тепер, як літа діждемо, назад добрим вернемо.

— Бо твой мужик — дурак! — одказав німець, заїдаючи солодкий чай пухкою з маслом булкою.

Через тиждень після цього несподівано вернувся в Одряду дід Улас. Старий та немічний, він ледве волочив ноги, опираючись на довгу гирлигу. Обличчя в нього було сухе, як кістка, жовте — аж чорне, борода рідка, як молоко — біла, одні густі брови чорніли, настобурчившись над запаленими очима.

— То смерть іде! смерть прийшла! — гукали хлоп'ята, тікаючи врозтіч від діда Уласа, як він ковчав через село до своєї хати.

Не веселим привітом, не теплом та радістю стріла Уласа його хата; вона дихнула на нього холодом пустки; забитими дверима та чорними дірками замість шибок; примушувала його повертати назад.

— От ти й знай! — промовив Улас, поглянувши на хату. — Пусте... Та, здається ж, вона?.. Невже й її довелося пережити!

Дід Улас почвалав довідатися Про Марину до зборні. Там він дізнався, що Марина тепер угору пішла, панією стала. Люди йому розказали все про Марину: і як вона своїх обійшла, як дочки не пожаліла, як тепер людей наділяє горілим хлібом.

— На, дідусю, сам розкуштуй, що нам доводиться їсти! — казали йому одрадяни, тикаючи Уласові шматок хліба, сухий та чорний, як кізак.

Дід Улас узяв шматок хліба, мовчки подивився на нього й сховав за пазуху.

Переночувавши в зборці, він на другий день подибав у двір провідати Марину.

Марина спершу не хотіла до нього вийти; думала — за милостинею старець приплентався.

— Одріжте шматок хліба та винесіть йому! — порядкувала Марина.

Слуга вернулася з шматком назад і повідала господарці, що дід не за милостинею прийшов, а хоче бачитися з самою господинею.

Нехотя вийшла до нього Марина.

— Чого тобі треба, діду?

— Не пізнаєш мене? — міряючи очима, спитався Улас.

— Господь тебе знає, хто ти. Багато вас швендяє тепер! — неласково одказала Марина.

— Може, і багато... Чув я — голодом господь карає... А, певно, в тебе був один тільки дід Улас? Пам'ятаєш його?..

— То ти будеш дід Улас? Пам'ятаю, — як же не пам'ятати? Колись мені у великій пригоді став... Чого ж тобі, діду, треба?

— Чого треба питаєш? Тебе бачити... на тебе подивитись. Бач, ти тепер не та стала, що була колись. Пам'ятаєш, як дід Улас переховував тебе від лиха?..

— То давно було! — якимось вирвалося у Марини.

— Давно, кажеш? А тепер? — спитав дід Улас, вильно дивлячись на Марину.

— Що ж тобі тепер треба від мене? Може, їсти хочеш, то йди до хати — нагодую.

Дід увесь затрусився, голова й борода ходором заходили, а очі з-під настовбурчених брів, як вугілля, запалали.

— Марино, Марино! — замовив він старечим охриплим голосом. — Не їсти я прийшов у тебе прохати... І без тебе нагодувало мене лихо так, що вже їсти не хочу... Я прийшов довідатися, чи правда все те, що люди кажуть?

— Що ж вони про мене кажуть? — граючи очима, спитала Марина.

— Недобре кажуть, Марино!.. Як тебе колись лихо спіткало, вони тебе приборегли й не дали лихові тебе посісти, а як їх прикрутило голодне лихо, то що ти з ними вчинила? Якого хліба даєш їм у позику? Ось на, подивись! — і він витяг з-за пазухи той шматок хліба, що сховав учора.

— Коли їм не згодно брати трохи присмаженого, то хто ж їх до того силує? — байдуже спитала Марина.

— Голод, Марино, голод! — глухо бубонить дід Улас.

— А мене хто чим годував, як я з голоду пухла? Їм тепер вадить трохи присмажена пашня, а того, не бійсь, не хотять знати, що якби не я, то й такої б не було. Годі про дурне, діду, базікати, даремно часу гаяти! — одказала, повертаючись, Марина.

— Дурне, кажеш? — спитався дід. — А щоб же ти була давно здуріла, клята! — гупнувши в землю гирлигою, скрикнув дід.

Марина, мов її що шпигонуло, випросталася й гордо позирнула на діда.

— Чи в тебе, діду, усі дома? — покрутивши в себе пальцем над лобом, призро спитала його. — Чого ти прийшов до мене? Лаятися? То йди собі заздалегідь, бо, тільки пам'ятаючи давнє, я не велю тобі в три шиї дати!..

Дід Улас увесь затіпався, хотів плюнути Марині в вічі та від немочі тільки на землю плюнув, кинув геть від себе шматок хліба, що показував Марині, і повернув з двору.

Він пішов знов до зборні та як ліг відпочити, то вже більше й не підводився. Сторож розказував, що всю ніченьку він бубонів із собою. Все кликав Марину, то корив її, то вговорював покаятися.

— Марино, Марино, — гукав він, витріщившись у сволок очима, — кажеш, що пам'ятаєш давнє лихо?.. Правда, що й то лихо було тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знущалося, за людей нас не лічило. А проте те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх у різні сторони, не примушувало забувати своїх, навчало держатися купи. А тепер яке лихо настало?.. Ох! Сьогочасне лихо — то справжнє лихо! — метаючись на всі боки, вигукував дід Улас.

На ранок він затих, а об обідній годині й на той світ переставився. Як обмивали тіло, то знайшли в діда на шиї гаманець, а в гаманці дві сотні грошей та якусь бомагу.

Паламар, читаючи по складах ту бомагу, повідав одрадянам, що дід Улас одписує Марині свій город і дві сотні грошей, аби тільки вона приберегла його на старість та поховала.

— А тепер же як бути? — спитався хтось, як паламар скінчив читати бомагу.

Уперед виступив сам староста.

— Ке сюди бомагу! — сказав він паламареві, взяв у руки, підійшов до печі, що топилася на той час, і кинув бомагу в огонь. Вона зразу спалахнула й незабаром покрилася білим попелом.

— Отак бути! — сказав староста. — Діда Уласа як слід поховаємо, що від його грошей зостанеться — на церкву дамо, щоб поминали його праведну душу, а город — в обчеське піде.

1897

СЕРЕД СТЕПІВ

*Присячується
моєму давньому спільникові
І. Білкові*

Доводилося вам їздити пізньої весни чи раннього літа по Україні? Міряли ви її безмірні шляхи зелених та рівних степів, де ніщо не забороняє вашим очам виміряти їх і вздовж, і вшир, і впоперек, де одні тільки високі могили нагадують вам про давнє життя людське, про бої та чвари, хижацькі заміри та криваві січі, де синє небо, побратавшись з веселою землею, розгортає над нею своє блакитне безмірно високе, безодньо глибоке шатро, де то не ваш погляд у безкрайому просторі, як і ваша душа — у безмірній безодні того світа та сйява, синьої глибини та сизо-прозорої далечизни?.. Якщо вашим очам доводилося хоч раз бачити все те, то не забути вам того довіку.

Ось ранок... Ясний та погожий ранок після короткої ночі. Зірочки кудись зникли — пурнули в синю безодню блакитного неба; край його горить-палає рожевим огнем; червонуваті хвилі ясного світу миготять серед темноти; понад степом віє її послідне зітхання; положисті балки дрімають серед темної тіні, а високі могили виблискують срібною росою; піднімається сизий туман і, легесеньким димком, чіпляючись за рослину, стелється по землі. Тихо, ніщо не шерхне, ніщо не писне... Ось зразу шугнуло світом, наче хто торкнув головошку, що, догоряючи, тліла — і сизе полум'я віхтем знялося вгору серед червоного жару. Вітрець легенький дихнув; поблизу в траві засюрчав коник; десь далеко ударив перепел, а там над шляхом понеслась, полилась, наче срібний дзвіночок, жайворонкова пісня; недалеко від неї розкочується друга; перепели в траві розпочали перегукування; коники один перед другим навперейми сюрчали... Рушився більший вітрець і пішов похилив по траві, котячи непримітну хвилю, витра-

ючи срібною росою... Ще наддало світу, ще раз кинуло з-за гори рожевим огнем; край неба, мов кармазином вкритий, мигоче, пашить, мов личенько сором'язливої дівчини. Аж ось, здається, наче хто приснув! З-за гори скакнула невеличка іскорка серед рожевого сяйва й довгою промінистою стрілою перетяла увесь степ; рядом з нею стелеться друга, а третя мчить на vzdoginці. От цілий пук знявся, цілий оберемок мчить, на далекому небосклоні заграв-засвітив край іскристого кола. Зраділа земля, усміхнулись високі могили срібною росою; закурилися положисті долини пахучим туманом; жайворонки, як не перервуться, шебечуть, перепели хававкають та підпідьомкають, а неугавні коники завели в траві таке сюрчання, аж у вухах ляскотить... Сонце! Сонце! Це тебе, довічний світе, стріваючи, вітає земля... «Геть собі все темне та зле, цур тобі лихе та недобре! Прокинулася світова мати, показала нам личенько красне... Слав її, пишная земле, молись до неї, живий світе! Мчися їй назустріч, тихесенький вітре, і прогортай, продимай стежки й доріжки, щоб наша мати не запорошила дорогої сукні!» — співає кругом вас увесь світ, все живе; і ваше серце, тріпаючись, як пташка під сіткою, підспівує світові, б'є й дзвонить у глуху дошку вашої груднини. Яка то радість його огортає, яке нестямно-хороше почування його колише! Ваше тіло щипає привітний холодок, ваші очі веселить краса світова, вашу душу чарує його щастя. Ви відчуваєте, що ви частина того світу, невеличка цяточка його живого тіла, непримітний куточок його безмірної душі. Його мука — ваше лихо; його радість — ваше щастя; його втіха — ваша забавка. Скажи ж мені, царю земний — чоловіче, що твоє, а що світове?

Мовчить цар землі: зачарований світовою красою, він наче дрімає... Ось десь узявся невеличкий кібчик і, виголошуючи свою голодну пісню, високо знявся над вашою головою. Серед прозорого світу чорніє його блискуче пір'я, широко розпросторені крила ледве тремтять у чистому повітрі; здається, мов хто спустив його на непримітній ниточці з самого неба і держить над землею. Ваші очі уп'ялися в його; ваше серце дожидає, що далі буде... Ось щось злегка луснуло — наче перервалася нитка, що придержувала того кібчика на одному місці; злегка тріпнулися його крила — і кібчик опукою пустився на землю. Не встигли ваші очі вслідкувати за тим, де він

спустився, як він знову знявся вгору, дзьобаючи гострим носом невеличкого коника. «Смерть... розбій!..» — тьохнуло у вашому серці. Серед тієї краси світової, де заклоувається радість та щастя, де прокидається любов до всього, лиха смерть та розбій появились!.. Нащо то? За що?..

Відразу помутилася у ваших очах краса світова, тиха радість почала зникати, щось вас злегка вшипило за серце; не болить, а якесь недобре почування окрило вашу душу...

— Якиме! пора запрягати! — кажете ви своєму возниці.

А Яким, лежачи під возом на кобеняці, дрімає. Його шапка насунулася на закриті очі; його гаряче тіло пестить і лоскоче ранішня прохолода. Йому так гарно, так смачно світом дрімається. Він цілу ніч не спав, поглядаючи на коня, щоб той не зайшов куди далеко від воза, де ви на пахучій траві цілу нічку так смачно спали, під дозором тихої зоряної ночі.

— Якиме! — гукаєте ви, звіщуючись з воза.

— Агов? — обзивається Яким.

— Пора, — кажу, запрягати.

Яким почувався, цмокнув, буцім промовив: «хе-е, а не запряг би ти й сам?» — і, позіхаючи, почав зводитись.

Ось кінь запряжений. Яким підсунув зелену траву в задок, вимостив її там, щоб вам було добре сидіти, сам скакнув на голій полудрабок і, підбираючи віжки, гукнув:

— Ану, гнідко, спочив за ніч? Рушай далі, поки рано!

Гнідко струснув шкурою, сіпнув і повагом пішов шляхом, закидаючи то на той, то на другий бік голову, щоб хоч подивиться на те місце, де йому було так добре — і паші доволі, і спочинку чимало.

Яким, видно, помітив гнідкову думку й почав його докоряти.

— А, не хочеш? Огинаєшся? Не хотів і Яким уставати, та, бач, збудили... Но-о!

Ремінний батіг лягнув серед гнідкової спини, зоставляючи на ній довгу смугу. Гнідко, мов опечений, кинувся, стрибнув і, пирхаючи, пішов дрібною ходою.

— За що ти його, Якиме, оперезав отак? Хай собі повагом тягне, — кажете ви.

— А коли ж його й підтюпцем, як не ранком? — одказує неласково Яким. — Поки холодок, хай тупає, бо як сонце припече, то тоді й повагом важко. Ну! — гукнув знову Яким, смикнувши сердито за віжки.

Гнідко ще дужче придав ходи. Заклацали його копита об суху землю, загули колеса, котячись по рівному шляху.

Той гуркіт і кладання гудуть у вашій голові, одзиваються в спині. За ними не чутно ні неугавного сюрчання коників, ні веселого щебетання пташок, ні голодного кіб'ячого гуку. Одно безперестанно: гур-гур-стук! гур-гур-стук! Ясне сонечко викотилось геть із-за гори, обдає своїм теплим промінням, а легенький насупроти вітер несе з холодком пахощі степової рослини. Вам знову робиться гарно. Знову цар землі закрав свої очі, а тиха радість почина обнімати ваше серце.

Ось ви виїхали на невисоку гору. Сірим змієм плазує шлях з гори в долину поміж зеленою травою безкрайого степу. Ясне сонце геть підбилося вгору, розсіває своє золоте марево по зеленій долині. Ні пером не списати, ні словом не сказати тієї несподіваної краси, якою до вас усміхалася долина!

Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає й сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса: то стрільне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого світа, то зачервоніє круглою горошиною, то засиніє синьоцвітом, то посипле зеленими іскорками. І то ж по праву руч і по ліву руч. Куди ви не повернетесь, все горить, палає, вся долина пишається, мов зверху веселками вкрита!

Ви дивитесь і дивуетесь; вам здається, що ви йдете не по вбитій дорозі зеленого степу, а якимсь невідомим краєм краси та чару та вільного пахучого повітря. Вам легко дишеться, легко живеться. Все, що вас колись давило та смуток будило, зникло; знову любі та милі почування почали вас огортати, сні якісь душу колишуть: з самого глибу серця виривають думки непримітні, гадки легкокрилі, самі мчаться і вас мчать за собою. Куди — не питайте, не шукайте!

Серед тієї п'яної омани, серед того чарівничого хмелю до вашого вуха доноситься якийсь глухий гуркіт, якийсь неясний скрип. Це зразу вас неначе що під боки штовхнуло.

— Тпру-у! — чуєте ви голос Якимів, що відразу на-
держав гнідка.

Ви хитнулись, кинулися, озираєтесь.

Недалеко перед вами стоїть валка у вісім возів. Верхи на тих возах примостилися високі халабуди, виплетені з лози, прикриті зверху лихою рядниною. Шкапійчини, що були запряжені у вози, закустрані, заморені, понуро голови посхиляли. Біля першої шкапи стоїть високий чоловік, сухий, як скіпка, чорний, як сажа. У нього тільки зуби біліють та виблискують гострі очі з-під настовбурчених брів, а то увесь він засмалений сонцем та густо прикритий чорною кіптягою. Здавалося, стоїть перед вами стара верста з трухлими, облупаними боками, вся почорніла від негоди.

— Чого ви стали! — гукає Яким. — Не бачите, що навпроти їдемо? Звертайте!

— А тобі хіба повилазило, що ми не порожні? — сердито обізвався чоловік.

— Не порожні?! — передражнив його Яким. — А ми хіба порожні? Он, бач, пана везу!

— Ну, то й вези його з богом! — глухо одмовив чоловік і почав на шкапійчині чуба поправляти.

Яким звернув гнідка з шляху й повагом почав обминати валку.

Пройжджаючи побіля переднього воза, ви бачите, що з-під його халабуди визирав до вас молодиця з невеличкою дитиною на руках, два хлопчики з білими, як молоко, головами, дівчинка із заплетеною в косах замість кісників мотузочкою з валу. Біля другого воза, схилившись на шкапу, стояв ще молодий парубок і цікаво дивився на вас, а з воза виставилося покарбоване обличчя бабусі, з пов'язаною чорним платком головою, біла закустрана борода дідова з червоним, полеченим сонцем лицем та ясними очима.

— Здрастуйте! — привіталися ви до діда.

— Здрастуйте й вам! — обізвався дід беззубим ротом.

— Куди бог несе?

— Далеко, — повагом одмовив він, — звідси не видно!

— Це, пане, переселенці, — додав Яким, стьобнувши гнідка, щоб мершій обминути воза. — А он гляньте, яка хазяйлива молодиця: і кучу з курми за собою везе, а он

і kota взяли з собою. Бодай вам добро снилося! — базікав Яким, підганяючи гнідка вожжиною, щоб швидше поминути валку.

Та ви вже не слухаєте ні Якимового базікання, не дивитесь і на переселенців, що виставилися з-під своїх наметів і цікаво вас озирають, не милується красою світовою, що перед вами, як килим, розгортається, б'є у вічі, до серця радістю доходить... Голова ваша похилилася, смуток облягає душу, нерадісні думки почали за серце щипати.

«Переселенці! — б'є у вашу голову. — Серед цього краю розкішного, серед цього достатку безмірного народилися переселенці?.. Чого їм тут не доставало? Чого їм ще кращого треба? Якого добра вони шукають на світі?»

І потемніла перед вами краса світова, полиняла її врода пишна, покрилася якимсь густим туманом та розкішна долина, серед якої ви недавно так раділи, такі любі почування гріли ваше серце. Тепер воно у вас чогось поривчато забилося, глухо, обрубко стука у вашу груднину, і його глухий бренькіт гіркою нудьгою обзивається у вашій душі.

— Торкай гнідка, Якиме, торкай! — не знаючи, що робити, просите ви.

Яким стьобнув гнідка. Знову його копита заклацали об суху землю, знову загули колеса по рівному шляху.

Переїхавши долину, ви знову починаєте підніматись на згірок. Гнідко проти гори не заскаче, тягне тихою ходю, вітер не мчиться вам назустріч, не пестить холодком вашого обличчя, — затих; сонце геть-геть піднялося, почало допікати. Ось воно в бік вас пригріло, ось припекло в плече, жарко цілує в щоку. Десь і докучлива муха взялася, лізе вам прямо в очі. Вас розбирає досада на несподівану гостю. І який лихий заніс її в це безлюдне місце? Ви одмахуєтесь рукою, а вона, не потураючи на те, здійметься, політає над вами й то об ніс удариться, то сяде на щоку і знову плазує до ока.

— Добра б тобі не було, осоружна! — скрикнули ви і з нестямки вдарили по щоці рукою.

Тільки відляск роздався та піт почав вас обливати.

— Ану, Якиме, поганяй! Що ми, мов тими волами, плуганимося? — сердитесь ви, дивлячись на Якіма, що хилиється перед вами з одного боку на другий.

— Но-о! — гукнув Яким, ударивши гнідка вожжиною.

Гнідко наддав ходи, а все проти гори не заскаче.

Нудно вам робиться й душно; сонце пече. Оце настає вже день. На небі ні хмарочки, ні плямочки; високе та синє, воно дедалі починає жовтіти; не то що від сонця — і від нього починає пашіти та гріти. Степ, струснувши з себе росу та зігнавши непримітні тіні, горить рівним жовтозеленим кольором; висока трава починає гнутись, хилитись; поверх неї тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіва своє пекуче, іскристе проміння. З-під гнідкових ніг та з-під воза почина вириватись кіптяга, курить, обдає вас пилом; чисте пахуче повітря стає важким, курним. Ви вже скільки разів чхнули, скільки разів ухопились за груди, ледве переводячи духа.

А сонце підпливає все вище та вище, пече все дужче та дужче; стає душно, аж млосно. Ох, де б того холодочку взяти, хоч на хвилиночку під нього свою голову приткнути!

Он ген-ген у жовтій млі безмірної далини, аж біля самого небосклону, довгою смужкою синіє щось. Що то? Дошова хмара висовує з-за гори своє верхів'я чи темний ліс дрімає на сонячній спеці? Коли-не-коли тягне звідти холодочком.

— Якиме! Що то манячить?

— Де?

— Аж он — ген-ген... Бач?

— Бачу. Ліс, видно, буде, а може — і слобода над річкою розтяглась, бо звідти прохолодою тягне, — угадує Яким.

— Твоїми б, Якиме, устами та мед пити! — мовите ви, радіючи, що Яким відгадав ваше бажання.

Від нестямної спеки ви зневіряєтесь на свої очі. Вас бере думка: а що, як то тільки одно марево, що так часто морочить чоловіка в безмірних пісках безводного степу? Пекуча згага та гірка печія його так знемогли, що перед очима не знать де беруться кучеряві садки, темні лісочки і сині річечки кругом їх оббігають. Ось-ось вони перед очима грають; ще трохи — і ви загасите нестямну згагу, потушите пекучу печію. Верства всього зосталася до того, а як дві, то й багато. Луп! — і ви витріщаєте здивовані очі. Де ділися ті садки та ліски й річки чисті, бігучі? Перед вами одні тільки піски жовтіють та безмірна пустиня розлягається бурочервоним палом.

«Ні, ні! — думаєте ви, — в нас того не бува; то десь далеко від нас, у чужій стороні. Он і Яким згадує, що те не омана, а вже Яким привичний до того — не обманеться. Ох, коли б швидше! Ох, коли б скоріше!»

А сонце, мов розсердилося на вас за такі думки, витріщилося, пече, тисячами гарячих голочок вгороджується у вашу одіжку, добирається до вашого тіла, точе, висмоктує гарячим потом з нього всю воду, смалить і сушить почервоніле обличчя. Ви чуєте, як у вас гусне кров, ледве плазає вона в набряклих жилах, трудно до серця доходить, скільки-то, бідному, надає лишньої роботи! Омліваючи, воно так поривчасто б'ється, то застугонить, мов спересердя, в глухі груди, то, одходячи, затруситься важко та дрібно, то на хвилину зовсім перестане кидатись — замре! Сон — не сон, облягає вас якась сонна млявість, і думки снують у вашій голові — не думки, а якісь невеличкі уривки мучених думок.

— Ну, та й допікає! — чуєте ви немов відкілясь здаля. То Яким занепалим голосом гомонить.

— Ану лишень, бадьоріше! — обзивається він до гнідого. — Швидше до місця доїдемо, десь у холодочку спочинемо. Он, бач, ліс бовваніє. Но-о!..

Вас сігнуло; ви кинулися, наче проснулись, розкриваєте очі. Справді, он по горі синіє рослина, то, мов стіг сіна, горбом здіймається вгору, то гострою швайкою піднімається в небо, то невеличкими копицями розкидалася по гребівчастій горі. Свіжий вітрець на вас подихає. Ох, легкокрилий брате, виходь із свого тихого захисту — гущини лісової, з-під широких гілчастих кущів та глибоких темних ярів, де ти в холодочку пахучому спочиваєш опівдні, ховаючись від гарячої спеки! Вилазь за возлісся, на гори високі, спустися в долини широкі й подми, повій на степи безкраї та довгі, на лани безмірно широкі! З синьої річки, де ти на легесеньких хвилях любиш гойдатися, здійми непримітну пару, оберни її в чорну хмару і повісь, розстели її по небу синьому, заховай від нас сонечко ясне, захисти від його недоброго заміру — розпекти нас, розтопити!

Ваша голова закрутилася; заходили зелені кружала перед закритими очима; під серце щось підступило, давить вас, дух у грудях спирає. Як сніп той, ви хилитесь і прилягаєте на тому місці, де сиділи.

Сон то чи друга страшніша неміч вас похилила, ви ні-
як не розберете: думки ваші сплутались, голову наче що-
руками здавило, болить вона, пече її. Вам би хотілось
гукнути Якимові, щоб дав допомоги звестися, та язик
ваш не повертається, онімів, голос ваш заслаб, зник. Ви
почуваєте, що там у вас, десь глибоко всередині, ледве
кидається серце, ледве ворушиться життя, що незабаром,
через хвилину, воно ще раз тріпнеться й замре на ваших
устах його останнє зітхання. Вам страшно робиться, гар-
ячий холод пробіг поза вашою спиною, торкнувся вашо-
го серця й наче опік.

— Еге? Так ви он як — спати? — доноситься до вас
голос Якимів, мов з-під землі. — Овза! Таке добро, а во-
ни спати! Вставайте лишень та хоч надишетесь вволю!

Ви кинулись, зводитеся, розкриваєте здивовані очі...
Що за диво? Ви в лісі. Серед товстючого високого дерева
ген на гору коритом потягся шлях; довге гілля поспліта-
лося над ним високою оселею; зелена тїнь та холодочок
вистилають його, і хїба де ненароком ясне сонечко, про-
бившись крізь густу листву, метушиться по землі ясною
плямою або тліє невеличкою жариною.

Зразу не знать, де подїлася ваша сонна неміч, верну-
лася до вас ваша сила. Гнідко, натужуючись проти гори,
тихо ступає; збоку йде Яким, придержуючись за полудра-
бок рукою, цмока на гнідка, злегка тримає за віжки.
Вас так і рвонуло скакнути з воза. Яким не похопився
спинити гнідка, як ви вже й долі, стукнулись об суху
грудку ногами, злегка поточилися і, потягуючись, розправ-
ляєте натомлену спину. Вам стає гарно: по кожній жи-
лочці пробігає несподівана міць, в кожному суставі вона
обзивається молодою радістю; серце ваше б'ється повно
та рівно, груди дишуть глибоко та вільно, душу чарує
почування любе.

Ще недавнечко вас пекло і палило, ще недавнечко ви
не знали, де дітися серед рівного безкрайого степу; а тут
де не взялася гора й ліс по горі густий та високий. Стра-
шенне дуб'я гордо повиганяло свої голови вгору, широко
розпросторило гілки на всі боки; гінка бугилова та широ-
колисті лопухи примостилися коло них у холодочку —
розкошують; по широких полянах молода ліщина з
жовтозеленим листом грїється на сонячній спеці; на ни-
зах кущі темнозеленої калини посхиляли віти додолу; по
них солов'ї неугавні засїли, безперестанно несеться їх ще-

бетання вповодж усього лісу; невеличкі пташки сперечаються з ними своїми піснями — цюмка та прицмокує в чорнобилі кропив'янка, щось белькоче чирик з високого в'язу, віщує літа сива зозуля, жовтобрюха іволга перегукується з одудом, а з кущів ліщини їде-несеться важке горличине туркотання.

Помалу ви беретеся все вгору та вгору. І непримітно наче, а натуга гарячить вашу кров, серце стукає дрібніше, зітхання важчає, затинається... А ось незабаром і ви на горі, на широкій поляні високості. Тут уже й дерево рідше і трава нижче — запекло її сонцем. Ось уже й небосклон стає видко, не ховається він за лісом, а тікає кудись далі за гору — може, знову на степи безкраї, на лани широкі, де гарячий вітер віє та пече-припікає сонце ясне? Ось, ось і... ви, як вкопаний, стали.

Мати вроди, краса світова! Де ти береш такі пишні барви, кольори блискучі? Який митець, якою талановитою рукою наложив їх на тебе так густо та рівно, так втішно та мило і покрив зверху чарівним світлом, наче золототканим серпанком? Ой ви, малярі, на весь світ славетні! Ке мені вашу палітру й краски, пензлі й полотна! Я буду малювати тебе, цятко небесного раю, невеличка крихотко краси світової! І ви, кобзарі голосні, співаки пророчого слова! Дайте мені того живого вогню, що ним ви пропікаєте людські душі, чаруете серце й здіймаєте цілий рій думок та гадок, цілу вервечку пишних мрій у заклопотаній голові людській. Бо не моїм слабким голосом виявити мирові про той закуток щастя, де краса світова побраталася з тихим спокоем, де чарівна врода заручилася з незвичайним дивом! Краю мій, рідний мій! Багато по тобі пройшло-потопталосся літ і віків, багато розлилося сліз та горя, посіялося кісток та крові; та не знехаяло це твоєї пишної краси, твого безмірного достатку. Зате занехаяло своїх безталанних дітей: несуть вони босі й голі свою голодну волю на чужу чужину, проклинаючи тебе, як ту лиху мачуху, що, лицяючись до чужих, забула про рідних дітей. Це гнів на тебе божий чи кара за чужі гріхи?.. Годі! Не згадуймо про людей, про їх діла і заміри! На лоні матері нашої природи відпочинемо ми наболілим серцем.

Ви на горі, на самому шпильочку. Від нас по праву руч збігає вниз шлях, наче змій-велетень, в'ється він поміж деревом, а по ліву — яри та бескети, непролазні ха-

щі та гострі голови червоного глею, а прямо перед вашими очима розсілася долина. Сама наймисливіша ткаля не затче такої рясної плахти, як мати-природа заткала на диво людям ту широку долину! Зелені луки з пишними квітками стали їй за основу; поодинокі куці зеленого дерева порозкидалися темним затканням; над річкою село з білими хатками та вишневими садками облягло її узорчатою лиштвою, а чиста річка оторочує синьою гальонкою. В її темній глибині відбивається і ліс, і гори, і село з хатками та садками, і небо безодне та синє з білими, наче павутиння, хмарками, і сонце пекуче та ясне з його незвичайним сявом. А там далі за річкою, що обставилася стіною темнозеленого очерету, потяглися нив'я довгими поясами, розсілалися лани широкими килимами, ховаючи свої краї аж там, де земля сходиться з небом, де блакитний край неба зливається з темнозеленою далечиною. І над всім оцим шатром розкинулося високе та глибоке небо, сяє іскристе сонце і обдає все гарячим світлом; ясні плями і темні тіні ходять-перелазять з місця на місце. О, чарівнице-природо! Нащо ти мене вабиш своїм чаром, нащо прикувала на одному місці та й не пускаєш? Пусту мене! Он, бач, Яким уже пустився з гори і, не доїжджаючи мосту, повернув на пишну поляну, щоб самому відпочити і свого гнідка попати! Он уже він має думку утаборитись там, бач, як розпрягає. І ви мерщій побігли шляхом до Якіма.

В холодочку гінкого широкогіллястого осокара, серед пишного килиму густої трави утаборився Яким із своїм добром. Віжками прип'яв гнідка до сусідньої берези, а сам, розставивши триніжок, налаштувуючись варити кашу, з відром побіг до річки, що недалечко плескалася в положистих берегах. Вода в ній чиста та прозора; сонце пронизує її зверху аж до самого дна, і тільки посередині чорніє — то або глибина відзначається, або зелене жабуриння вкрило чисте дно. Тихий вітер віє вдовж річки, здіймає невеличку хвилю і широкою складкою жене вдовж течії. Ось погнало її аж до берега, плеснуло ген на пісочок, підхопило порожню черепашку, сіпнуло її у воду, погойдало, погралось і знову викинуло на берег.

Вас так і потягло до води, до її чистої хвилі, до її цілющої прохолоди. Мерщій все з себе! Шубовсть!.. За-клекотіла, потемніла її прозора товща, широкі круги знялися по верху і, розходячись на всі боки, покотили

один за другим, здіймаючи невеличкі бульки; поперечні хвилі захиталися, подалися назад і, стукаючись одна об одну, пішли собі вистрибом, попереджаючи одна другу. Шу-шу-шу-у! плиг! ляс! шу-шу-шу-у! плиг! ляс! Посеред того мутного кип'ятку тільки біліє ваше тіло, подаючись під водою впоперек річки! Ось вам уже стало важко пливати під водою, дух почав затинатися в грудях, і ви мерщій виринаєте з-під хвилі, раді та веселі, струшуєте воду, що потьоканами збігає з вашої голови, розплющуєте очі і, перевівши духа, обдивляєтесь кругом себе. Чиста вода вас обмиває, чоломка і в груди, і в плечі, лоскоче попід боками; з високості сонце прище на неї своїми огненними стрілами, посилає вам гарячі поцілунки, гойдається поверх прозорої хвилі. Ось ви незарошне приснули — невеличка веселка знялася біля вас, світнула в очі й незабаром зникла; ось ви повели рукою — закипіла тиха хвиля, підняла цілий оберемок білого шуму й кинула на вас; ви пірнули — шум помчався вподовж течії, і ви знову виринаєте серед тихої та чистої хвилі. Вам стає гарно, неказанно гарно серед тієї рідкої прохолоди; вас обіймає якась міць, напружує ваші жили, викликає радість у серці, пориває на іграшки, забави. Наче мала дитина, ви починаєте бавитись серед води — то ляжете на спину і колишетесь на тихій хвилі, задивляючись у синє небо, то, коли вас однесе течією, перекидаєтесь на груди і, вимахуючи руками, пливете проти течії, а то пірнете на глибині й вирнете аж на бережку.

Аж Яким задивився на вас. По його загорілому обличчі грає тиха усмішка.

— Раді, що до води добралися, та й бавитесь! — вимовляє він до вас.

— А що ж ти, Якиме, не купаєшся? — гукаєте ви до нього. — Поки окріп закипить, освіжись.

— Дивлюся, як ви бавитесь, та й себе тягне, — одказує Яким.

— А коли тягне, то чому не купаться? Чи, може, плавати не знаєш, боїшся втонути? То он з берега не глибоко, побовтайся.

— Та я колись трохи плавав, а тепер не знаю, чи не забув, — повагом одказує Яким, починаючи роздягатись.

«Як то ти там плавав колись?» — думаєте ви, дивлячись, як повагом Яким скидає з себе одежу, і зразу за-

мишляєте проти нього: от коли б тільки він увійшов у воду, потягти його на глиб — хай покаже, як по-сокирячи уміє плавати.

Ось Яким роздягся; чорний та запечений сонцем, стоїть він на березі і якимось неймовірно поглядає на воду. Ось підійшов до води, обережно ступив одною ногою і, струснувшись, подався назад.

— Чого ще випробовуєш? Вода тепла! — гукаєте ви.

— Де вона вам тепла? Аж мороз поза шкірою пішов, як черкнувся ногою! — каже Яким і знову неймовірно поглядає на воду.

— Коли то одною ногою торкнувся, то, звісно, вона здалася холодною. А ти — разом!

— Отак, — гукнув Яким і, наче хто здоровенну каменюку шпурнув, кинувся у воду.

Закипіло, заревло навкруги, аж річка охнула й нес-тямно на всі боки захиталася. Ви й незчулися, як Яким біля вас вирнув.

— Го-го-го-го-о! — загукав він товсто на всю горлянку, аж луна в лісі розляглася. — Брат ти мій, яка холоднеча! Ану — грітися! — Ану — аж на той бік!

І, мов добрий косар, замахав Яким руками, ріжучи впоперек хвилі. Вода під ним гула-клекотіла; видавлений слід довгим поясом відзначався по річці, а Яким, повертаючи голову то на той, то на другий бік, знай махає руками, мов сажнями виміряє річку. З кожним його замахом, наче дровеняка, спливе поверх води його загоріле тіло та так і плигоне вперед; поки він замахнеться другою, злегка прикринеться воно водою, а там знову знирне і поверх води мчить на той бік.

«Чи то б хто подумав, щоб Яким, отакий неповороткий, та отак плавав!» — дивується ви. І — ну навздогінці! Шкода! Не вашим слабим рукам сперечатися з дужими Якимовими; нема в вас ні того хисту, ні тієї дотепності. Яким, мов риба, пливе і води, здається, не черкається, он уже недалеко до того боку сягає; а у вас уже руки помліли, дихати стає важко, а ви ще й до середини не добулись, щоб перепочити, ви перекидаєтесь на спину.

— Еге-е, — регоче Яким з того берега, шаруючи руки піском. — Ви всіма нападами? А нуте, ще по-жіночому!

Той глум Якимів коле вас, щипає: досада вливається в серце.

«Постій же! — думаєте ви. — Я таки тебе здивую!» І, перекинувшись на бік, починаєте пливти.

— А це ж по-якому? По-павучачому? Так павуччя тільки стрибає! — регоче Яким.

Та ви вже не дослухаєтесь досади; ви раді, що добралися до неглибокого місця, де ви ногами черкнулися дна. Слава богу! А то вам довелося скільки разів і похлнутись водою; руки наче хто пов'язав, а ноги позмикав, — не слухаються вашої волі.

— Хай тобі всячина, Якиме! — перепочивши трохи, мовите ви. — З тобою не сплинеш. А я думав, що тільки по-сокирячи і вмієш.

— І по-сокирячи, як схочу! — регоче Яким і знову пускається в плав.

Посеред річки він почав показувати, як по-сокирячи плавати: то пірне, то вирине, то заплеще в долощки, то заверещить: «Рятуйте!», то зарже, як жеребець.

— А це вам й по-жіночому! — гукає він знову, розпластується на воді, мов жаба, вихає спиною, перебирає ногами так, що вода кругом нього, наче під лотоками, пінить та шумить.

А це зразу Яким як зажеліпає:

— Ох ти, бісова тварюко! Тпру-у! — і чимдуж замахав руками.

Не встигли ви підвестися, подивитися, чого то Яким так затурбувався, як він уже й на той берег вплив і голий помчався вповодж луки.

Що там лучилось? Ви підводитеся і бачите, як гнідко, вивернувшись на траві, наміряється перекинутись: хитнеться з боку на спину, підніме ноги вгору, замеле ними та й упаде на бік.

— Бач, падло! — гукнув Яким біля гнідка, коли той таки перекинувся.

Гнідко, зачувши біля себе грізний голос Якимів, підвівся на передні ноги, глянув на Якіма й зразу підскочив на задні, схиляючи низько голову, мов засоромився, що без хазяйського приводу трохи побавивсь.

— Стій, я тебе, бісова звірюко, скупаю! — свариться Яким і почина одв'язувати повід. Гнідко наблизився, до Якіма, скоса блиснув на нього своїм, червоним оком і тернувся об бік мордою.

— Ану! Чи, бач, зрадів! — І Яким замахнувся кулаком на гнідка. Той, прищурюючи око, геть одвів голову набік.

Через хвилину і гнідко, і Яким уже пливли річкою. Гнідко, задравши морду й виставивши, мов човен, широкую спину, плив тихо, раз по раз порскаючи та хропучи, а Яким, ухопившись за хвіст, ззаду підганяв гнідка, як той намірявся звернути набік.

— Купай же, Якиме, гнідка, а мені час і вилазити, — кажете ви Якимові, почувавши, що вода взяла-таки своє: частіше та частіше обсипа вас з-за спини морозом, зуби цокочуть, ви повинні міцніш їх зціплювати.

Повагом ви перепливли річку, мерщій вискочили на берег одягатися. Одежа, напечена сонцем, гріє вас; тепер вам любе її тепло: воно зупинило несподіваний холод, що вас так зразу обняв, викликає якісь утішні почування, будить думки; глибоко вони до серця доходять. Обличчя ваше сумне, задумане; сказати би, ви розсердилися на кого. Та то тільки так здається, то тільки зоккола; то незвичайна облуда тихої відради, що розпускається у вашому серці якимсь теплим привітом.

Ось ми мовчки, не дивлячись нікуди, одяглись, мовчки знялись, почимчикували під тінь широковерхої осокорини, де Яким розклав багаття; ненароком глянули на казанок з водою над вогнем — чи не кипить ще? — і, наглянувши недалеко зелену, як рута, полянку, вивернулися на ній, як на м'якому килимі.

Тихо. Ви чуєте, як ваше серце б'ється об груди глухо, обрубо... А то що шумить? Ваша кров?.. Ні, то червоне полум'я, знявшись угору, лиже чорне дно казанкове і сичить на ньому незнарошне пролита вода, злегка лопочуть дрова; з річки доноситься гук та регіт Якимів, порскання гнідкове... Над вами стоїть гінка сокорина, високо вгору буяє, широко розвела на всі боки свою густу верховину і прикрила вас легенькою тінню. А он на праву руч здіймаються гори, підковою обняли вони ту долину, де ви лежите; вся верховина їх покрита густим лісом, а боки покриті глибокими ярами та крутими проваллями... Он понавертало цілі купи жовтої глини; понаставляло гострих стрільчатих голів червоного глею. Он гола скеля стоїть, трохи похилилася набік; на самім її вершечку примостилася біла береза, журливо спустивши віти додолу... І над усім цим високо розпросторилося блакитне не-

бо; блискуче сонце обдає все своїм яскравим світлом. Здається, перед вами стоїть картина й любо вражає ваші очі своєю чарівничою красою. Ви так здивилися на все те, так замилувалися, що незчулися, як і ваші очі закрились, як тихе забуття почало колихати вашу голову.

— Еге-ге! Я думав, що ви тут доглядаєте, а ви спати! — чуєте ви голос Якимів.

Розкриваєте очі, зиркнули... Яким пустив гнідка по волі, мерщій кинувся до триніжка, звернув казанок набік і надержує, поки той перестане клекотіти. Гнідко пішов попаски, вищипуючи свіжу траву та вишукуючи зеленішу місцину.

— Гей! гей! гнідко! гнідко! — гукає Яким, зігнувшись над триніжком і не знаючи, що йому робити: чи казанок доглядати, чи гнідка завертати?

Ви поспішаєте на поміч, берете з Якимових рук держалню з казанком, а він біжить мерщій гнідка ловити.

«Клопіт! — думаєте ви, задивляючись, як Яким забігає вперед гнідкові, хитрить його перейняти. Клопіт б'є у вашу голову, як ви звернули увагу на себе... — От якби було не вивертатися під осокором та доглядати казанка, то й клопоту б не було, може б, уже досі й каша зварилась, не ссало б так за серце, не в'яло під грудьми...»

Яким не забарився гнідка зловити, прип'яв його віжками до берези й мерщій кинувся до казанка. За його працею швидко й каша поспіла.

Доводилось вам коли-небудь польову кашу їсти? Щерба одна, засипана злегка пшоном та задобрена шматочком сала з цибулею — от і все! А що то за смачна та добра!

Пахощі страви поєдналися з пахощами польового повітря, будять у вас смак непевний, викликають голод ненаситний... Шматок чорного засохлого хліба, що ви ледве вгризете його зубами, здається краще найсолодшого медяника; ложка щерби, що ви вливаєте в рот, якось смачно лоскоче за язик, гаряча пара, припахуючи злегка старим салом, приязно б'є в ніс і ще більший смак викликає. Ложка, шпарко переходячи від рота до казанка, щоб знову до рота сягнути, не похопиться вас задовольнити. Здається, навхильці пив би, очима їв — так хороше та смачовито. І за серце перестало ссати, і під грудьми не в'яне, якась сила всього вас проймає, легкість та скорість бадьорить. Ось уже ложка почала

й дна казанка досягати, гарчить по ньому, наміряючись повніше набратись; там, на самому споді, каша гущіша та ще смачніша, так вона й розпливається в роті, так і розходиться, мов те масло на гарячій сковородці.

— Та й мастак ти, Якиме, кашу варити! — скажете ви, кладучи ложку, як уже в казанку не зосталося нічого.

— Хіба то я її варив?

— А хто ж?

— Огонь! — жартує Яким.

— Та огонь то огонь... А хто готував?

— Яка там готівля? Укинув пшона та затовк салом — от і все!

— А чого ж вона така добра?

— Польова каша завжди добра. Може, через те, що не в печі упріває, а серед вільного повітря, а може — ви виголодались добре? — додає Яким. — На голодні зуби, кажуть, і підшва смачною здається. Голод — не тітка! — гуторить весело Яким, перемиваючи ложки та складаючи добро в клунок.

— А що ж, пора, може, і рушати? — питає він, швидко упоравшись.

— Якщо ти зовсім управився, то й рушимо.

— Ось тільки воза підмажу та й готов.

Сонце геть повернуло на захід, як ви рушили з місця. Проїжджаючи, ви ще раз глянули на чисту річку, де ви купалися, на зелену долину, де ви вилежувались та підкріплялися. Чиста водо-прохолодо! Тихий краю, земний раю! Раз на віку довелось вас здібати, та довіку не забуде серце вашого привіту.

Ось і село. Ген по горі розіслалося воно невеличкими дворами з вишневими садками, з білими хатками. По дворах, як і слід, комірчини, хлівці всякі; кругом тини та загороди. Нащо то? Від кого люди розгородилися? Від якого ворога захищають своє добро отими тинами невисокими? Самі від себе? Від свого сусіди?.. Ох, люди, люди! На широкому світі є багато і волі, і простору, і добра всякого без міри, та ваше ненажерливе око не задовольняється тим, чого треба — гарбає, скільки засягне! Треба тинів та ровів, щоб вашу ненажерливість спинити!

Вам стає чогось боляче, досадно. З гори так далеко видно. І темнозелена долина, огорнена горами, і гори, по-

криті лісом, і луки, порізані синьою річкою. З-під гори сонце навкосяка обдає все те своїм золотим світом, пестить і красить своїм привітним сявом, мережає темними поясами тіні... Все таке хороше, красне! Дивитися б та милуватися, а вам стає досадно. Чисте та привітне здалі, село здається вам і тісним, і вонючим — з дворів несе хлівами, по вулицях трусько та вузько; привітні білі хатки здаються всередині темними та нещирими, заздрість та ворожнеча звили там своє гніздо і з-за їх тихого захисту визирають на світ божий, бажаючи його полонити... Швидше з села! Геть мерщій на вільне повітря.

Ось ви вже за селом, уцарині. Сумні млини облягли широкий майдан, мов сторожі; сірий їх покліт здається вам пузатими павуками, а довгі крила — чорними пазурами. То вони виставились на краю села сторожити здобич, поглядають з гори на безкраї поля і тихо регочуть: рости, буай, зелена рослино, на нашу користь! Вигрівай та вирощай, ясне сонце, добре зерно! Не мине воно нашого ненажерливого рота, перемелемо ми його своїми кам'яними зубами! Як та земля зимою покриється білим снігом, переведемо ми все те на біле борошно. Нащо нам твоя теперішня краса та пишне вбрання? Годуй ними нерозумну тварюку та всяку скотину, а ми свого господаря чимсь м'якшим погодуємо.

Ось ви минули царину, минули й млини, вихопились знову на безкраї поля, на безмірну просторість степу. Бурою гадюкою в'ється по степу шлях битий, а він, німий та мовчазний, розпросторився по землі, дримає. Сонце блискучим покотьюлом котиться до спокою; його, здається, так мане та невідома далечинь за горою, що вся загорілася, аж палає рожевим полум'ям. Від неї й той край степу червоніє, що присусідився до неї. У повітрі тихо; туман чи кіптяга зависли у ньому, здіймаються над степом димчатим пологом; темні тіні стеляться довгими поясами від заходу аж до сходу. Високе небо починає синіти, дише на землю прохолодою. А сонце спускається все нижче та нижче, наближається до гори все більше та більше; його блискуче сяєво меркне, густа червона краска криє здоровенне коло... Вам стає сумно; голова хилиться на груди.

— Завтра, мабуть, вітер буде, — обзивається Яким.

— А що?

— Сонце он як червоно сідає, — вказує він.

Ви зводите очі. Серед рожевого полум'я, наче червоні бокла, стоїть, колишеться сонячне коло. От-от воно черкнеться темної гори, що здіймається біля самого неба! От-от воно стукнеться об неї!.. Що тоді буде? Ні, не стукнулося. Тихо, наче хто бережно руками спустив його, посунулося воно за гору. Широка тінь знялася від неї, якась невідома сила погнала її звідтіля на вас, розстилаючи вповдовж степу. Запідпідьомкали перепели в траві, засюрчали неугавні коники, і жайворонки, качаючись чорною горошиною в синьому небі, посипали свої дзвінкі пісні. Як і ранком, вони защебетали, загукали, та тільки без тої відради, що ранком, не було того молодого завзяття, що тоді — якось сумно, боляче-сумно, наче хто проводжає кудись когось близького собі й розлягається та розливається жалісливим лементом.

Ось сонце ще більше осіло; мов скиба стиглого кабуна, червоніє воно тільки половиною. Ось і половина зменшується, тільки четвертина, далі — скибочка, кільце тільки... ось і воно пливе-зникає... Зразу кинуло вам у вічі темнотою, а через хвилину серед червоного заходу знявся здоровенний блискучий стовп, шугаючи високо в небо своєю широкою верховиною. Небо нахмурилося, темніє; степ вистилає густа чорна тінь. Жайворонки спускаються нижче, тихнуть, сідаючи на землю; коники перестають перегукуватись у траві, одні перепели неугавно підпідьомкають. Ще трохи згодом захід почина блідніти, ясний серед нього стовп меркне, зникає; серед високого неба, на його темносиній оселі, починають загорятися зірочки; мов з далекого даленя хто жариною грається — доходить їх світ до вас, — то блисне, то зникне. Темнота кругом розходить, здіймається з землі вгору, шугає під саме небо. Уже вам стає видно тільки кругом себе, а далі все меркне в сірій темноті тихого вечора. Нею покривається степ, мов поринає в сірім морі туману та пилу; краї його чорніють, сходяться і зливаються з краєм далекого небосклону; синє небо темніє, виблискуючи зірочками ясними, мов хто розіслав над землею темносиній оксамитний полог, оздобивши його золотими гудзиками.

— А що, чи не втаборимося на ніч отута? — питає Яким, повертаючи до вас почорніле обличчя.

— Як знаєш... Мені все одно, — одказуєте ви йому нехотя, ліниво.

Яким повернув гнідка з шляху. Повозку вашу щось підняло трохи спереду й незабаром наче в рів спустило, колеса стукнулися, насад затріщав.

— Чи то шлях так вбили, чи ровом окопалися? — промовив Яким, надержуючи гнідка.

Ось і задні колеса піднялися вгору, і, спускаючись, стукнулися об землю. Повозка покотилася не битим шляхом, а травою.

— Тпру-у-у! Годі! — мовив Яким, припиняючи гнідка, і стрибнув з воза.

— Отут будемо й ночувати! — додав він і почав розпрягати коня.

Ви сидите на повозці, вам не хочеться вставати. Гуркіт коліс та подорожня стусанина обзиваються у вашій спині, шумлять у голові, гудуть у вухах. Вам здається, що ви їдете, що вас хитає. Ось ви простягаєте ноги, посуваєте їх аж у передок. Вас злегка кольнуло у бік, заболіло під грудьми... Потягаючись і розправляючи спину, ви розвертаєтесь на возі. Якийсь тихий спокій вас обнімає; втома одбирає руки й ноги; лежав би так і не ворухнувся! Кругом вас тихо, аж глухо-тихо; якби Яким не вовтузився біля гнідка, припинаючи його націч до прикорня, то, здається, нічого б не було чути; тільки темнота метушиться перед очима, немов хто махає чорним платком перед вами. А там, над вашою головою, чорним шатром розстилається темносинє небо із золотими зірочками. Скільки то їх там? І яких тільки немає? То осторонь далеко одна від другої порозбігалися, стоять собі й лупають до вас своїм світлом, то позбиралися в гурти й виблискують неясним сjevом, а то позливалися в довгу-предовгу вервечку й білуватим поясом перетягли все небо. Піску, кажуть, менше на всій землі, ніж зірочок тих у якій-небудь частині неба. І то ж усе живі істоти, як і наша земля; кожна з них живе своїм життям, тягнеться до своєї подруги, от як і наша земля до сонця. І всім їм місце є в тому безмірному краї. Якою ж величезною повинна бути та обшир, що їх у собі розмістила? Чим ти виміриш ту безмірну пустиню, що зветься світом? І думкою не збагнеш тієї без кінця-краю озії!.. А там, за нею, що! — Та нічого, то все вона — безмірна світова обшир-пустиня. То тіль-

ки ми тут, на землі, привикли бачити кожному початок і кінець і думаємо, що все на світі повинно їх мати. Що ж ти таке тут, пилино світова, царю земний — чоловіче? Коли твій розум не збагне того світового простору, твої очі не проглянуть його пустоти, твоя думка не досягне його краю, скажи ж мені, що ти таке з своїми високими думками, з своїм гордовитим розумом? Куди ти пнешся з ними, куди лізеш?.. Життя землі заснувало твоє життя, дало тобі покорм, виробило з нього кров, виліпило у твоїй голові мозок; сказало: думай ним!.. І ти, двоноге звір'я, високо підняв свою голову вгору, загордувався. Цей безмірний світ-мир — тільки задля тебе! Все живе, що родить і плодить сира земля, твої слуги, тобі на потребу!.. Оханися та кругом себе обдивися! Та земля, що твоє життя зародила, вона його й розорить, зігне його болістями, підкосить хворобами, знищить смертю! «Земля еси — в землю підеш», і твій гордий розум-мозок виточить гидкий червак, що ти його за свого життя топтав ногами. Що ж ти за цар такий, — скажи мені? Що ти за сила така, коли себе ні від чого захистити не зможеш? Покинь же свої високі думи, горді заміри та поглянь кругом себе. Поверни свої очі назад у свої прожиті віки, у свої минулі століття... Що ти там бачиш? Бої та січі, змагання та чвари... Кров братова червоніє на тобі до цього часу... Зачатий у крові, вигодований та вирощений нею, нею ти живеш до сьогодні; заснувавши своє життя на хижацтві, ти ті хижацькі заміри переніс і на громадські справи: помежував братів на стани, поділив їх на коліна, виставив одного проти другого і втішаєш себе отим змаганням, забуваючи про братерство. Були в тебе свої проводирі, з'являлися пророчі люди, були й пророки великі. Проймали вони тебе своїм огненним словом, та не пройнявся ти їх святою вірою: прийняв ти облуду за душу і, прикривши зверху блискучими шатами, грів коло серця свої хижацькі заміри. Життя твоє й досі давне! А глянь на світ, на його красу пишну, на його обшир безмірну. Здається, всього багато є — і краси, і достатку. Для всіх вона однакова, всім би його стало...

— Добродію! Ви не спите? — спитався вас Яким, уклавшись спати біля воза на траві.

— Ні, не сплю, — одказуєте ви, раді, що хоч голос Якимів одвів вас від тої плутанини, яку закуйовдили ваші невпинні думки. — А що скажеш, Якиме?

— Та... хотів вас попитати...

— Питай, що таке?

— Ви не знаєте, добродію, як його записатися на Амур?

— Куди? — аж скрикнули ви.

— На Амур... Сторона є така... Землі там, кажуть, неомірно — йди, бери, займай скільки хоч — ніхто тобі не заборонить.

— Чи ти, бува, не здурів, Якиме? — гукнули ви, підводячись на возі. — Ти ж їхав зо мною цілісінький день, з ранку й до пізньої ночі? Бачив цей край — який він хороший та пишний. Де ти знайдеш другий такий на білому світі?

І ви почали Якимові гаряче викладати про все, що вам довелося бачити сьогодні: про ті чарівні та милі почування, які ви пережили, про красу й достаток свого краю.

— То воно-то так, добродію. Що й казати! Хороше в нас і красно, і всього вволю є. Тільки все то, добродію, чуже, а не наше. Он у мене жінка, діток троє, а землі ні клаптя немає. Город такий, що з своєї стріхи та на чуже капле. От ви і розсудіть: як тут його жити? А Амур — сторона, кажуть, багата: землі тої неомірно; лісу — скільки хочеш; річки — так і кишать рибою! От якби хто знайшовся такий добрий та допоміг мені туди з сім'єю добутися...

— А ти був там? Бачив своїми очима все те, про що оце тут наказав?

— Я не був, а всі так кажуть. Ото, що сьогодні стрівали, теж на Амур пішли. І курей, і кішок повезли з собою. Добро!

— Хороші бубни за горами, а зблизька шкуратяні — знаєш?

— Знаю, — нехотя одказав Яким. — Так ви, значить, не раєте на Амур? — не швидко спитав він.

— Не тільки тобі, а й рідному батькові не пораю! Багато вашого брата туди пішло; були люди і з достатком, та й ті знищились, перевелись ні на віщо. Діти повмирили, самі від хвороби та всяких напастей ледве

ноги волочать. Радніші б і назад вернутися, та ніяк доставитись.

— А ви самі, добродію, звідти? Бачили там самі нашого брата? — попитався Яким.

— Ні, я там не був — по газетах пишуть.

— А-а... пишуть?.. Ну, так будемо ж спати, — одказав Яким, — бо он уже й Волосожар зійшов, незабаром почне світати.

Серед нічної тиші та темноти до вас донеслося, як Яким почав лаштуватися до відпочинку: щось таке він підсовував, щось розгортав і, позіхнувши, незабаром почав висвистувати носом.

* * *

Чи не час, бува, і вам відпочити?.. Час, час!.. Та чи зійде-то сон на вашу заклопотану голову, чи заспокоїть він ваше розражене серце та роз'ятрену душу?..

1900

СОН

Сірі тумани курилися над нашою землею; брудні та важкі хмари вистилали високе небо; холодний вітер переганяв їх з одного боку на другий, від його подиху коли-не-коли розривалась ота брудна запона, і з-під неї крадькома визирав невеличкий крайок блакитного неба, щоб через хвилину знову покритися хмарою, потонути у її сірій безодні... Сонця не видно, світу бракує... Сіро, димно, моторошно!.. Хіба глибокої ночі вдарить страшенний мороз і, розігнавши хмари та розіславши по землі білим інеєм туман, вистелить небо ясними зорями, і мигтять вони, висвічуючи, немов голодних вовків очі.

І отак довго було. Брели літа своєю тихою ходою, десятки, сотні літ переходили одні за другими і не приносили вони ні години ясної, ні світу веселого. Важкий морок стояв над краєм і своєю темнотою окривав його.

Морок — то ворог світовий. Серед нього заводилась тільки нечисть усяка, що пакостила й землю родючу, і людей, пригнічених темнотою. Землю вистилали глухі бур'яни та жаб'ячі печериці, а в людських душах звивали кубла темного царства сили: лиха заздрість, глуха віра та безнадійність довічна.

Лиха заздрість будила ворожнечу поміж людьми й не сприяла їм дійти до згоди, однастайно на чому-небудь стати; глуха віра нищила душу й не давала спромоги знятися вгору, побачити інші світи; а безнадійність довічна — в'язала силу й перечила добуватися кращої долі... Не дивно, що серед такого становища люди ниділи, спали.

Спав і я. Спав важким непробудним сном. Іноді серед того сну заклъовувались у голову невеличкі ростки яких-

ся таємних гадок, чогось такого, що не давалося ні думкою обхопити, ні очима осягнути. Потім ті ростки, чіпляючись одно за одно, спліталися в уривки чогось десь баченого або давно чуваного, а ще згодом ці уривки думок, зв'язуючись одна з другою, розгортали перед закритими очима пишній малюнок якогось іншого життя, — таємного, як і сон той, блискучого та утішного, — як і його приведеньки.

Увижалося мені: сонце тепле та ясне, небо високе та блакитне, оздоблене серед ночі тисячами-тисяч зірок, що вигравали своїми веселими очима й бризкали в душу тихою одрадою.

Серед того світу ясного, під тим небом високим та чистим купалася в розкошах блаженна сторона; буяли високо вгору гаї темні; хвилювалася довгим колосом усяка рослина корисна; зеленіли кругом сади-виногради; виблискуючи з-під зеленого одягу високими чепурними будиночками своїх сіл та городів.

І люди вбачались мені — не похмурі та непривітні, не зігнуті та пригнічені нуждою та недостачами, боязкі та замурзані, а високі та статні, з ясними та веселими очима, прибрані в чисту та добру одягу, якісь разом наче й горді й привітні. Видко, що їм добре жилося серед тих ланів широких, гаїв зелених, садків кучерявих.

— Хто ви такі? — допитувався, здивований, я

— Ти хочеш знати, хто ми? Ходімо з нами — тоді сам побачиш.

І вони повели мене за собою.

Я бачив їх будиночки поміж садками, високі, просторі та чисті; чисті — зокола і всередині.

У кожному такому будиночку жила сім'я: батько й мати з своїми дітками. Поки діти були малі, біля них піклувалася мати; вона ж і хатнього господарства доглядала; а батько, відбувши зазначений час на роботі, їй допомагав, бо треба було, щоб і біля хати було чисто, і в садку як слід прибрано — стежки заметені, родюче дерево обмазане й попідрізуване, квітник брав на себе очі своїми пишними та запашними квіточками, а огорог не вкривався бур'янами, щоб під ними не глушилась корисна рослина та стиг на сонці всякий овоч... Роботи чимало! А як діти підростали, то, повернувшись з школи додому, і вони допомагали батькові та матері у їх роботі.

— Оце ми так сім'ями живемо, — повідали вони мені.
— Як хто з дійшовшої до свого зросту дитвори забажає одружитися або заміж вийти, то ми зараз виділяємо, щоб не було тісноти між нами та щоб молода пара життя своє по своїй волі й охоті засновувала. Вирізуємо з поля шматок землі задля двору, громадським заходом збудуємо будиночок, розіб'ємо садок... З богом, дітки, обживати нової оселі!

— Це добре у вас заведено, що цілою громадою ви своїм молодятam допомагаєте на ноги стати, — кажу я їм.

— А то як же? — спитали вони.

— У нас інше це робиться: свої тільки рідні дають помочі, — кажу я.

— А хіба ж ми чужі між собою? Ми ж усі однієї громади; гуртом про все громадське й дбаємо. Молодята як дійшли до зросту, то не тільки діти свого батька та матері, а стають такими ж, які і всі, громадянами. Улаштувати як слід їх життя — це діло громадське.

— А у нас, — одказую, — на це інше дивляться: чого я буду втрачатися на чужого, треба свого глядіти!

— Та в нас, — кажуть вони мені, — нема нічого свого, а все разом наше, громадське.

— Як? — здивувався я. — І оці хатки з садками? І оті поля, що бачив я? все гуртове, громадське?

— Все, все! — одказали вони. — У нас нема нічого, що б було моє або твоє, а всіх разом, гуртове.

— Он як! — здивувався я. — А в нас кажуть: гуртове — чортове!

— Так і ми колись думали, поки кожний сам своє мав та свого глядів. А як побачили, що це доводить тільки до неправди — одному дає багато, а другому трохи, то й одкинулися від такого. Нема кращого й найправдивішого, як усе, хто що має, буде не твоє, або моє, а всіх разом. Тоді не буде ні багатого, ні бідного, а всі — рівні. Поки ти живий та здоровий, роби та й живи на своє зароблене. А як зробився старий та нікчемний, про тебе громада поклопоче. Задля цього в нас такі шпиталі позаведено.

— А в кого ж я зароблю? — попитався я.

— Як у кого? — перепитали вони мене. — Хіба біля громадського добра мало роботи? Іди до якого ти діла митець та й роби. За те тобі з громадського кошту буде

заплачено, скільки там призначено за яку роботу. Громадська робота в нас заснована так, щоб вона не збавляла людської сили та здоров'я, а кріпила їх, бо без роботи, як і без розуму, сила мліє. Важка робота — менше задля неї часу призначено, а задля легкої — більше. І плата за роботу не однакова: за важку роботу — більша плата, а за легку — менша; отже, все ж таки така, що вона забезпечує твоє життя від нужди та недостаті.

— Це добре, — кажу я, — що ви отак своє життя впорядкували. Недаром то ви всі такі бадьорі та веселі!

— Ну, ходімо ж, — кажуть, — подивимся ще на наші громадські установи.

І вони повели мене вповдовж села, аж у саму його середину.

На просторому круглому майдані здіймалося високо вгору багато всяких величезних будинків. Гонка церкви трохи не під самим небом виблискувала на сонці своїми золотими банями та хрестами, величезна аж у три поверхи будівля брала на себе очі своєю круглою оселею, де на самій середині, на широкому кружалі, стояла виробка вродливої жінки, що держала в одній руці розкриту книжку й невеличкій дітворі, що стояла перед жінкою, пальцем другої руки показувала на книжку.

— Це наша школа, — повідали мені, — де наша дітвора навчається всьому та набирається розуму. Тут і грамоти навчають, і як треба в світі жити, як з людьми поводитись, і ремеслу всякому, щоб кожний, хто скінчив школу, мав спромогу робити діло, до якого в нього душа лежить. А як захоче молодь ще й далі навчатись, то задля цього заведена при школі вища установа, де справжні учені розповідають дрібніше й докладніше про всячину.

Я забачив у великих вікнах тієї будівлі цілу юрбу стрижених і в косах дитячих голівок і попитався:

— У вас хлоп'ята й дівчата вкупі вчаться?

— А як же? Укупі.

— А дорослі вкупі?

— І дорослі. Кожному треба все те знати, що й другий знає.

— А як... — почав я та й затнувся. — Як бува... дівчина та покохає парубка?

— Хіба воно сором кохати?

— Звісно, кажу, не сором; а як бува... гріх причепитися? Здається, краще б оберегти від гріха, — веду далі.

— Хіба заборною від цього вбережеш? — кажуть мені. — Раніше, як хлопці й дівчата вчилися нарізно, більше цього гріха траплялося, а як почали вкупі вчитись, то воно само якось вивелось. Сама молодь побачила, що не слід іти такою стежкою, і сама себе придержує. Бо хто найкраще мусить себе придержати, як не сам? Своя воля і своя охота — найліпші придержчики!

— Звісно, — згодився я, дивуючись, що в нас люди не дійшли ще до цього.

Ми пішли далі. Два штучних будинки з скляними стелями стояли один біля другого, дивуючи очі своєю красою. Перший був оточений кругом піддашком з високими кам'яними стовпами, вицяцькованими всякими штучними візерунками, а другий брав на себе очі всякими виробками і по стінах, і над вікнами, і над дверима. Висока башта, що стояла на широченній дузі, перекинута з одного будинку на другий, високо здіймалась угору і зводила обидва будинки в одну будівлю. В гостроверхій голіві тієї башти були величезні круглі дзигарі, а під ними в затишному закапелку стояла виробка другої вродливої жінки в довгій одежі.

— Оце перший будинок, — повідали мені, — школа, де навчаються малювати, а другий — теж школа, де вчать співати, на всякому струменті грати. Всередині цього другого будинку — велика світлиця, куди ми збираємося і про свої громадські діла порадитись, і одвести душу та втішати себе всякими забавками — музикою, співами, виставами, що відбуваються кожного тижня в неділю, або в яке свято, то своїми учнями, то теж своїми або найжджними артистами.

— Як бачиш, — додали мені, — все оце — установи задля розуму, або душі, щоб і вона сиротою не скніла. А ото далі — то вже задля потреб щоденного життя. — І вони повели мене далі.

Довгі й просторі, неначе зағони, будинки стояли один біля другого, виставившись на вулицю своїми великими вікнами.

— Це будуть крамниці? — спитався я.

— Ні, це майстерні. Оце тут з дерева виробляють всячину — і вози, і колеса, мебель всяку, вікна — все,

все, що потрібне чи в хаті, чи в полі. Он там, де чорніють димарі на оселі, виробляють всячину із заліза або міді — там і кують, і виливають. А там камінь обробляють — точать, пиляють, вистругують з нього всякі виробки; а там з глини посуд готують; там пряжу прядуть та тчуть, там одягу всяку шиють; там з реміня виготовки виробляють, чоботи шиють, черевики. З отого боку — крамниці, куди на продаж збувається всячина, що по майстернях вироблена; а з того, що доходить вже аж до церкви — шпиталь, де хвороби всякі лічать і каліки та немічні на громадський кошт проживають. А там, у самій середині садка, он бач високий димар — там у нас парова машина, що і воду з далекого глибу землі добуває та по трубах, куди їй треба, подає, і сили задля всяких верстаків по майстернях постачає, і світло електричне виробляє, і освічує всюди, де світла треба.

— Ну, та й капіталу ж тут угачено! — дивуючись, скрикнув я. — Скільки то його треба, щоб збудувати всю оцю озію, а потім ще й в ход пустити? І де ви того капіталу добули?

Ті, що водили мене, усміхнулися.

— Оцими руками та оцими головами, — одказали мені, — найголовніший задля цього капітал — свій розум та своя гуртова праця. Тільки одними ними ми оце все й добували.

— Як, і без грошей? — аж скрикнув я.

— Хотілося б тобі сказати, що без грошей. Отже, таки люди не обвикли переводити свою працю на гроші, то без них не обійшлося. Не все, що нам треба було, можна було самим зробити. От хоч би деякі машини — їх-то й приходилося купляти; а все останнє своїми руками виробляли.

— Та платили ж ви тим, хто оце все робив? — допитувався я.

— Звісно, платили. Кажемо ж тобі, що поки люди свою працю переводять на гроші, то й ми повинні були вертати робітникам за їх працю грошима.

— Ну, то-то й є. А де ж ви тих грошей набрали?

— Частину — з громадського кошту взяли, частину свої громадяни із свого достатку наскладали, а частину зазичили в сусід на виплатку. Звісно, все оце не одним заходом робилося. Спершу одно зробимо, а там друге нагадаємо, то, добре порадившись, як його краще зробити,

і за друге приймаємося. Отак потроху та помалу все оце й вкоїлося. Тепер ми вже все маємо, що нам треба, ще й на стороку лишок продаємо.

— А задля себе все дурно маєте? — спитався я.

— Дешо дурно. От як учаться всі — дурно, лічимо всіх — дурно, калік та немічних содержимо дурно; а останнє даємо за гроші. Спершу думка була своїм усяку усячину дурно давати, бо кожний же працює на громадське добро, та побачили, що це діло не підхоже, бо приходилося зважати на те, що кожне хоче того, що йому до сподоби. Одному залюбки житній хліб, а другому булку подавай; той у чоботях ходить, а той у черевиках; той до простої одежі звик, а другий шовкову вподобав та ще з усякими й примхами. Все ж по ціні не однакове. От ми на тому й стали: щоб не було суперечки, чого йому таке дають, а другому — інше, краще всього вибирай собі, що тобі залюбки, тільки за все те плати грошима. Звісно, задля своїх все йде по своїй ціні, у що воно собі обійшлося; а лишок збуваємо з ростом, бо ще не виплатили всього того капіталу, що зазичили, і самі повинні на той капітал рост платити.

— Ну, а як же у вас ведеться польова робота? — попитався я далі.

— Так, як і в майстернях — гуртом. Гуртом землю обробляємо, гуртом хліб збираємо та в громадські магазини засипаємо, поки перемелемо; а там — часть на себе йде, а лишок — другим збуваємо. На полях у нас такі хутори заведено, щоб недалеко було звозити. Там, по тих хуторах, і магазини є; там і машини всякі задля польової роботи — плуги парові, сіялки, жатки, молотилки; там і скотина вигодовується, з молока вочина добувається. Все те, що треба задля себе, звозиться у крамарні, а зайлише збуваємо. Отак, як бачиш, і все ми гуртом робимо, та й живемо собі помалу, нікого не заціпаючи й ні з ким не змагаючись, бо як у нас усе добро гуртове, а не моє та твоє, то й змагатися нам нічого.

— Добре, кажу, у вас. Видко, у вас добрі начальники, що так стараються про вас.

А вони як зареочуть.

— Які то начальники?

— Як, кажу, які? Що старшинують над вами, судять, розпорядок всякий дають.

— Отаке вигайдай нелюдське! — одказали мені. — Ми таких, щоб розпорядок у всякому ділі давали, самі поміж себе вибираємо на рік чи на скільки там зазначено; а таких, щоб старшинували над нами, — таких нам не треба, бо ми всі громадою всьому голова, і над нею ніхто не мусить старшинувати.

— Ну, а бувають же у вас усякі злочинці, грабіжники, злодії? Треба ж таких карати, а задля цього треба й суд мати.

— У нас грабіжників та злодіїв немає. Як кожний задоволений тим, що йому треба, то навіщо йому в другого силою або й так брати? Такого у нас не водиться. Немає і тяжких злочинців, а звісно, як між людьми буває, часом хто-небудь не здержиться, як іноді такого на глум піднімуть, та й налає, а іноді й вдарить. Ну, такого судять. Перше всього свої ж таки товариші своїм судом, а як він такого суду не послуха, то виносять на суд громади, і що громада присудить, то тому вже і бути!

— А як, — питаю, — такий не послуха й суду громади?

— Ну, як не послуха, то такому й не личить бути в громаді. Хай собі другої шукає.

— А в неволю не завдаєте такого?

— Воля, чоловіче, — повернувся до мене один дідок, — найголовніше й найсвятіше право задля людини, і ніхто її від тебе одібрати не може. Хочеш ти бути в спілці з нами, то будь по своїй волі, і ніхто тебе до цього присилувати не має права; а не хочеш — шукай такої спілки, щоб тебе прийняли до себе. Як люди вповажають твою волю, то цим самим примушують і тебе вповажати волю людей, волю громади, бо вона — воля не одного тебе, а воля всіх. Той, хто не вважає волі другого, не знає й правди на світі, а буде жити однією кривою і шкодити собі й людям. Знай, сину, — вигукнув той дідок, — що все, що отут ти бачив, усі наші добра й лад поміж нами, ми добули однією тільки волею. Вона, свята, допомагала нам усього цього добути. Слав же її, сину!

Перед моїми очима щось крутнулося, і всі оті явища зникли. Я zostався один і, здивований та зачарований тим, що мені ввижалося, почав складати пісні про волю. «Воля-воленько! свята та тиха, прийди до нас! — волав я. — Допоможи нам викоренити неправду, що звела гніздо в наших душах і, наче шашіль, проточила наше сер-

це. Хай до нас прийде правда свята й допоможе улаштувати наше гірке життя!»

І от... знову ввижається мені страшна темнота, наче серед глибокої ночі або в домовині глибокій. Тихо... глухо... страшно, аж у серці холоде. Все спить мертвим сном. Ось почулося — щось десь шурхнуло... заскреблося... Що то? Гидкий червак почав точити глуху домовину чи лукавий злодій півночі — миша прогриза собі ход у труні?.. Ось відкілясь блимнуло світлом... раз... і вдруге... А це як бабахне! Хитнулася темнота і вихром закрутилася кругом; сизою блискавицею знявся світ перед очима, аж засліпило... забило памороки... Як очнувся я та глянув, то побачив, що все кругом мене крутилося, рушилось... Перегнвші замки колись добре рубленої хати порозмикалися, стіни почали вивалюватись; стеля захиталася і, похилившись набік, шкереберть полетіла геть-геть. Через розкриту оселю якесь чорне страховище шугнуло в хату й опустилося перед моїм ліжком.

Я побачив жіночу постать перед собою, люту та страшну. Нечесане волосся на її голові, наче закуйовдані повісма прядива, геть розліталось на всі боки; глибоко запалі очі з-під настовбурчених брів світили хижим огнем; усмоктані всередину щоки чорніли жилами; губи сині, як печінка, міцно склепилися; ніс гострою швайкою схилився униз, а підборіддя кривим шилом піднялося вгору. Сухе, наче кістяк, її тіло було прикрите таким дрантям, що воно від подиху невеличкого вітру розпадалось, сипалось, наче попіл, додолю. На лівій руці висів у неї перепиляний ланцюг на обох ногах уривки залізних пуг бряжчали.

— Хто ти й чого тобі треба від мене? — зляканим голосом ледве вимовив я.

— Ходімо за мною! — проснчала вона, як гадюка, і ухопила мене рукою своєю, як лід, холодною рукою з гострими чорними пазурами.

Я з ліжка знявся і, увесь тремтячи, ледве поволікся за нею.

Вона вивела мене на високу гору й поставила на са- мім шпильочку.

— Глянь! подивися! — ткнула вона пальцем.

Я глянув... Кругом, скільки оком скинути, гоготіла по- жежа; чорний дим страшеними клубами слався по зем- лі, а високе небо червоніло, як розпечене залізо. Чувся

нестямний крик людей — одні вили та голосили, другі хижо реготалися.

— Що ж то таке? — не вимовив — викрикнув я.

— То правда карає за всі кривди, що робили людям люди! — просичала вона.

— А то що таке? — трохи не з плачем спитав я. — Я бачу січу страшенну, боїще люте. Люди стинаються з людьми... кров річками ллється... заюшила вона всю землю.

— То люди за мене б'ються! — сказала вона.

— Хто ж ти така, страшна, люта? — настямно скрикнув я.

— Во-ол-л-я! — з протягом вимовила вона.

— Ти... воля?.. — почав був я.

Вона наставила над моїм ротом свою суху із за-кандзюбленими пальцями руку й люто просичала:

— Цить! мовчи!.. Я все знаю. Ти ждав мене бачити молодою та прибраною... з веселим обличчям і добрими очима. — І вона хижо, наче сова, зареготалася.

— Я колись такою й була, — почала вона знову. — Та на довгі віки завдали мене люди в неволю... гноїли мене у вогких льохах попід землею... нехтували по мурованих темницях, окувували мене такими важкими ланцюгами, що я в три погибелі згяналася. Глянь, що сталося з моїми рясними та розкішними уборами? Одно гниле дрантя! Подивися на мою красу та вроду, яка вона тепер стала? Одні кістки, обтягнені задубілою, як кора, шерурою!.. Іла мене нечисть усяка, гідка черва, та... та... не доїли, не доточили... вискочила-таки! — гучно скрикнула вона, хижо світнувши очима.

Потім важко зітхнула й знову тихо почала:

— Ти думаєш, що оце мене так — з доброго дива та справжнього жалю — взяли й випустили на волю? Ні, в тих, хто знущався надо мною, немає жалю в серці до такої добродійки, як я! Тільки нікчемні задля життя по своїх глухих хатинах згадували мене, а в своїх книжках, що небагато хто зміг їх прочитати, славили мене на всі боки, в своїх думках будували задля мене розкішні палати на той час, як я прийду... Справді, нікчемні! Та такі ж нікчемні співаки складали про мене голосні пісні, буцім піснями можна здобути волі?! Та ще вбогі гречкосії та ті, що з голоду пухли, зітхали по мені... Оце-то вони тепер заворушилися і встали... Не здивуй же, що вони,

темні та неосвітні, по-хижацьки за діло взялися... Ходімо їм допомагати! — скрикнула вона й мене потягла за собою.

Голова моя закрутилася... Я спав і... прокинувся. Мое все тіло тремтіло, холодний піт обливав його; серце нестямно билось, а в душі страшенно нило. Я ледве дихав.

ПРИГОДА З «КОБЗАРЕМ»

Це було ще за панщини.

Мені скінчилося тринадцять літ, а брат мій був на два роки молодший від мене. Нас у сім'ї тільки двойкою було. Ми жили ще дома, на хуторі, за п'ять верстов від города, хоч папа, а найбільше мама давно вже клопотались про те, щоб нас віддати до школи. Мене готували до інституту, а брата до корпусу, та тільки дожидали, поки братові вийде десять літ, щоб разом віддати; бо якби віддавати кожного з нас нарізно, то приходилося б держати при домі задля другого і гувернантку, і вчителя. А папа одно наказував мамі — вести діло так, щоб менше було розходу.

Братові минуло десять літ весною, і все налагодилося так, щоб восени відвезти нас у губерню, а тут я візьми та й занедужай. Прикликали лікаря. Лікар подивився на мене та тільки головою покрутив.

— Погано, — каже, — коли б то вискочила!

Усе літо я хворіла, і тільки як почалися жнива — я вичуняла; та була така квола, що лікар не пораяв з осені віддавати мене до інституту, а передержати хоч зиму дома. Через це ми й zostалися ще на один рік на хуторі:

Поміж повітовим панством наша сім'я лічилася за людей середнього достатку. У папи було триста десятин землі та душ із сорок кріпаків, а в мамі нічого не було, хоч вона була з дуже значного і багатого роду. Ходила чутка, що за нею обіцяно було дати маєток у тисячу десятин, та як вона не захотіла вийти заміж за того, за кого бажалося її батькові та матері, а пішла за нашого папу, та ще й неабияк, а утьоком, то за нею нічого й не дано.

Папу все повітове панство дуже поважало, лічило його за розумного чоловіка й кожен раз вибирало за повітового суддю. Як настане було пора виборів, то всі клопочуться, кого вибирати за маршала, чи за справника, або засідателя, бо ті, що займали ці посади, все чим-небудь не догодили виборцям, і ото їх намірялися скинути, а других настановити. Про одного нашого папу тільки казали, що їм кращого судді не треба, що ця посада задля нього навіки призначена. І скільки я не запам'ятаю, то він завжди був суддею, аж поки повітових суддів не скасовано.

Папа був низького зросту, натоптуваний, обличчя мав кругле, червоне, волос чорний, очі виразні, темнокарі: у них завжди жевріли якісь іскорки, немов він усміхався ними, жартував. З себе він був тихий, спокійний, обхідчастий, хоч на річ дуже гострий і правдивий, а тільки він завжди оздоблював її ласкавими словечками або пересипав смішними приказочками, так що кожний, слухаючи його ущипливу мову, ніколи не ображався.

Мама, навпаки, була білява, високого зросту, статна, з себе показна. Голову завжди несла якомсь високо, немов дивилась на всякого згори вниз. Як говорила, то завжди наростяг, і хоч річ її була ласкава, адже якась сувора, неприємна — холодом несло від її ласкавої речі.

Вона, розмовляючи з ким-небудь, ніколи не забувала додати, що вона вчилася аж у столиці, в патріотичному інституті, де їх частенько наглядала сама цариця, та як їй добре жилося в покійного тата, дуже значного пана, у котрого за обід щодня сідало не менше як тридцять душ, і була з своїх дворових ціла капела, що славилась на всю губерню.

— Як вони грали! Ох, як вони чудово грали! — зітхаючи, казала вона.

• — Аж у мене й досі у вухах гуде! — насмішкувато перебивав її папа.

Мама призро кине на нього своїми сірозеленими очима й замовкне, а папа переведе розмову на близькі всім сучасні речі, і зразу всі весело загомонять.

Ми, малі діти, помічали, що ніхто нашої мами з повітових панів та паніів не любив. Хоч і часто вони забігали до нас на хутір — у свято з празником поздоровити, а в будень по ділу якому, та, як папи не застануть дома, побудуть хвилину-другу та мерщій, наче огню вхо-

пивши, втікають назад; а як папа дома, то таки й геть-то посидять, чимало побалакають з ним.

За приводом маминим життя в нашому домі було розмірене й завжди однакове: яке сьогодні, таке й завтра. Уставали ми й лягали у призначений час; у призначений час сідали ми чай пити, снідати, обідати, йти на гулянку, учитися або яке діло робити. Мама гостро наглядала за тим, щоб усе робилося, як вона установила, і щоб ніхто не посмів порушати її наказів.

Один тільки папа не вважав на те й робив усе, як йому хотілося або як випадало. Уставав раніше всіх і, нашвидку одівшись, не вмиваючись, виходив наглядати по хазяйству; часто заклопотавшись там, спізнювався до чаю або сніданку; не в одну пору вертався з служби додому; після обіду зараз лягав спочивати, тоді як ми всі повинні були йти гуляти; спав він досхочу й часто просипав вечірній чай; а як уставав, зараз радився з прикажчиком про роботу на завтрашній день; а потім запирався у себе в кабінеті й передивлявся судові діла, писав що або читав.

Мама дуже сердилась на такі непорядки, не раз змагалася з папою, що він хоче їх держатися і через те багато часу марно втрачається. Папа більше одмовчувався на те. Раз тільки, як дошкулило йому оте мамине змагання, суворо одказав їй:

— Держатися такого порядку, якого тобі хочеться, можна тільки тоді, як самому нічого не робити та панувати, а я до цього не звик!

— Мужик! — сердито одказала йому мама й гнівно та величаво, неначе цариця, мерщій направила у свою хату.

— Якби оцей мужик та не робив діла за вас, панів, то довелось б вашій вельможності з голоду пальчики кусати! — гукнув навздогінці папа та й собі пішов до кабінету.

Після цього мама вже ніколи не зачіпала папи, і тільки він один, неважаючи на заведений порядок, робив усе по-своєму; всякого ж іншого, хто б ослухався маминого наказу, не минала нудлива докора, а часом і сувора кара.

Найбільше від усіх доставалось моїй прислужниці Марті. Як що-небудь не так, зараз Марту кличуть — і ну вичитувати, а іноді й власним пальцем ув око ткнуть.

щоб краще дивилась і ясніше бачила! Не вважалось на те, чи Марта тому виною, чи я, завжди нетерпляча до всього того, чого треба було довгенько заждати.

— Панночко-голубочко! — було просить Марта, вичісуючи мою косу. — Постійте спокійно хоч хвилиночку. У вас волоссячко нерівне, треба його добре причесати та пригладити, бо як заплету косу, то воно й висмичеться, а мені від мами за це достанеться.

— Ну, то що, як достанеться?.. Та й що там достанеться? Поб'ють та й годі! — нетерпляче гукаю я Марті, викручуючись на всі боки.

— Воно ж і лайка дошкуляє! — ласкаво одказує Марта. — Поки ще тільки лайкою обходиться, а як зведуть вибити? Он учора нахвалялись, що як ще раз ви будете отак зачісані, то мене на конюшню одішлють.

— Ну, то що, як на конюшню? — одно сперечалася я. — Навіщо ти там здалася? Коням гриви розчісувати?!

— Якби задля того? — каже Марта.

— А то ж задля чого? — зацікавившись, допитуюся я.

— Щоб конюх Тришка березовими віниками почесав.

— Вибив? — догадуюся я.

— Атож... А конюх Тришка такий немилосердний, як стьобне — то аж кров стрельне у вічі!

Ота річ Мартина мене так вражає, що я відразу оторопію. Мені ввижається бородатий Тришка в червоній сорочці та чорній плисовій безрукавці, огрядний та страшний з себе. Він однією рукою четверо коней, запряжених у ридван, на задні ноги осаджує. А то ж як такий ударить?.. У мене дух захопило, і я, мов кам'яна, стою, а Марта тимчасом мою косу розчісує.

— От і добре, що ви трохи постояли. Я тимчасом волоссячко розчесала. Бачите, яке то гладеньке та рівненьке стало. Тепер і коси заплетуться до ладу, — каже Марта, заплітаючи коси.

Та я не слухаю ті речі. Мені все ввижається та страшна подія, як Тришка б'є та як кров угору скаче!

— Хіба він тебе коли бив? — доходячи до пам'яті, допитуюся я в Марти.

— Хай бог милує! Мене не бив, — одказує вона. — А Секлетину птичницю бив. Вона ото й розказувала. Як цвяхне, — каже, — то кров так цівкою і стрибне вгору! Аж дух займається...

— За віщо ж він Секлетину бив?

— За те, що не доглянула індичат та рано випустила пастись, поки ще роса не спала. Як напилися вона тієї роси, то до обіду трохи не всі поколіли. Зате її бариня й звеліла на конюшню одіслати... От я й коси заплела! — каже далі Марта. — Бачте, як гарно: наче зернятко одно до другого притулилося, так пасмечко до пасмечка поприлягали. Тепер тільки кіснички вплету, кренделиком коси зложу та лентою перев'ю — наче намальоване буде! — утішається Марта своєю роботою.

Отак бувало завжди втихомирює мене Марта своєю розмовою: я було трохи не обмираю, слухаючи, як вона розкажує. А розказувала вона завжди так гарно! І наче просто, а так виразно та чуло, що воно до самого серця доходить, перед очима, як живе, стоїть, манячить перед тобою, веде, тягне за собою. Слухала б — не наслухалася!.. Найпаче як за день утомишся с гувернанткою балакати по-французькому та німецькому або з учителем нудні уроки витверджувати та поведе мене Марта спати вкладати... Отам-то ми з нею набалакаємось! Отам уже я наслухаюся і її чудових казок, і її веселих приповісток! Чого, чого тільки вона не накаже, поки поснемо обидві?

І дивно мені: оця Марта така некрасива, що здається, кожного б повинна одвертати від себе, а проте вона не то що не одвертала, а завжди кожному кидалася в очі, привертала до себе й найбільш усього білими та рівними, наче жорновки, зубами та великими чорними очима, котрі завжди виглядали якось ласкаво, жевріли та вигравали темними іскорками, що так і сипались із її зрачків, неначе вона ними гралася-перекидалася, говорила любі та втішні речі. І голос у неї був тихий, якийсь співучий та ласкавий, що так і прокрадався в саму душу, доходив до самого серця. І здатна вона була до всякого діла, до всякої роботи, мала великий хист до всього. Ніхто краще за неї на гаптував у п'яльцях, ніхто рівніше не виводив прутика, не виплутував найдрібнішої мережки; ніхто не вмів виробляти таких штучних та красивих квіток із паперу як вона. Через це тільки мама й держала її у дворі.

— Якби вона не була така майстерна в роботі, — казала не раз мама, — то я б і одній години не держала оту циганську кобилу при домі.

А я так любила оту циганську кобилу, що й душі в ній не чула! Я їй, як рідній, сповіряла і свої малі радощі, і своє дитяче горе. Не було в мене нічого такого, з чим би я затаїлася перед своєю Мартою. Як підемо одпочивати, то я було їй усе розкажу. І вона мене теж любила; вислухуючи мої дитячі скарги, вона завжди близько приймала їх до свого серця, умовляючи мене не звертати на те уваги.

— У світі завжди більше лихого, ніж доброго, — казала вона мені. — Як звертати увагу на одно лихе, то тільки собі більше шкоди заподієш: почнеш журитися — зсушиш себе. А як не вдаряти на нього — хай воно йде собі за водою, а тільки добре приймати, то від того краще буде і тобі, і людям. Лихе минеться та й забудеться, а добре довіку зостанеться добрим, житиме поміж людьми, поки й світу сонця!

Отакими речами вона завжди угамовувала мое невеличке горенько, і я, забуваючи про свої образи, прохала її розказати яку-небудь веселу казку або приповідку. Марта розказувала, а я слухала. Іноді й брат, уже зовсім роздітий, почувши нашу розмову з сусідньої хати, де він спав, — босоніж прибігав до нас, і ми з ним, укрившись коцем на моїй постелі, разом слухали отих іноді страшних, а іноді веселих казок та приповісток Мартиних.

— Що ж це — усе я та я тільки розказую вам, а ви мені ніколи нічого не розказуєте? — якось раз каже нам Марта.

— Та ми ж не вміємо... не знаємо, — одказуємо їй.

— То що, як не знаєте? Зате ви вмієте читати. От би й прочитали мені, щоб і я почула, що там у тих книжках пишуть.

«Що ж би їй такого прочитати?» — задумалася я.

— Хочеш, — питаю, — прочитаю як бог творив світ і перших людей, як вони жили в раю, як согрешили й що їм було за те?

— Прочитайте, моя пташечко! Прочитайте, моя голубочко!

Узяла я книжку й почала читати. Марта прислухалася, водячи за мною очима по книжці та зупиняючи мене на якому-небудь невідомому їй слові.

Довго я їй читала, а вона слухала.

— Добре, — каже. — От якби тільки воно було по-нашому, по-простому написано, а то багато деяких слів не второпаю.

— Книжки, — одказую їй, — простою мовою не пишуться.

— Чому? — питає Марта. — Хіба немає книжок, написаних простою мовою?

— Не знаю, — кажу. — Мабуть, нема, бо мама каже, що проста мова годиться тільки задля темних мужиків, а не задля книжок, що їх пишуть учені люди.

— Звісно, як пани ті книжки складають, то вони їх і пишуть по-своєму, по-панському; а якби ми, мужики, вміли писати, то ми їх і склали б по-своєму, по-мужицькому, — відповіла Марта.

— Мама каже, що мужича мова погана, недотепна ні до чого!

— От дивіться! — дивується Марта. — Чому недотепна ні до чого? Скільки людей нею балакає, і всім вона й любя... От і ви слухаєте казок, що я розказую, та ще як слухаєте!... І часто балакають по-нашому... То бариня не любить нашої мови, так вона їм і здається поганою, недотепною!

— Мама каже, що й наша панська мова не така делікатна, як то французька.

— А мені своя найделікатніша! — усміхнувшись, каже Марта.

— Її я люблю, як ти розказуєш, — кажу я Марті. — Ти дотепна до цього.

— А я таки бажала б послухати книжки на нашій мові! — нарешті додала Марта.

Швидко після того довелося мені те жадання Марти не задовольнити...

Раз якось папа вернувся з служби додому, тільки-тільки що ми посідали обідати.

— Це щось, видно, дуже незвичайне скоїлось, що ти якраз проспів на обід! — усміхаючись, каже йому мама по-французькому.

— Ось воно те незвичайне, що мене примчало додому, — каже папа й показує мамі якусь невеличку посилочку, загорнену в полотно.

— Що ж то таке? — зацікавилась мама.

Та папа, не вдаряючи на ту цікавість, мерщій пішов із своєю посилочкою до кабінету. Незабаром він вернувся й мовчки сів за стіл.

— Що ж там таке привіз ти? Чого мовчиш? Хвалися вже! — напосідає мама.

— Дай спершу наїстись добре, та тоді вже й похвалюся, — весело граючи очима, каже папа.

Ми всі теж зацікавилися: дивимось на папу й ждемо, коли-то він почне хвалитись; а папа, не вдаряючи на те, мовчки їсть.

Отак мовчки трохи не увесь обід пройшов. Перед тим уже, як уставати, папа, повертаючись до мами, сказав:

— То мені один земляк наш, що служить у столиці, заслав подарунка. Та якого ще подарунка, якби ти тільки знала!.. «Кобзаря!» — нарешті випалив він.

Мама призво глянула на папу і, накопилвши губу, промовила по-французькому:

— У нас отих обірванців, що з кабзами по ярмарках швендяють, хоч греблю гати! Коли вже вони тобі такі любі, то міг би їх і тут назбирати, а він ще з столиці виписував!

— Ти не глузуй, а спершу сама подивись, що то за кобзар, — одказав папа. — Це книжка така, що один кріпак із нашого краю написав. Приятель пише, що книжку ту він на велику силу роздобув, хоч вона вже давно у світ вийшла: як тільки вийшла, то наші земляки зразу її розхватили, і тепер тії книжки ні за які гроші не добудеш.

— Воображаю, — одказала мама по-руському, — какая это должна быть прелестная книжка, написанная необразованным крестьянином, да еще, может быть, и по-малороссийски!

— Авжеж, по-нашому! — скрикнув папа. — Тобі не любя наша проста мова, ти кажеш: — і груба вона і не дотепна ні до чого путнього, а тільки задля того, щоб варнякати нею. А ти прочитай, то сама побачиш, як чоловік з таланом може орудувати тією простою мовою. Які він чудові вірші понаписував! Поет, настоящий поет! — радісно додав папа і, швидко схопившись, чимдуж почимчикував до кабінету.

Обід скінчився, то й ми всі повставали з-за столу й перейшли в гостинну, куди незабаром прибув папа з

книжкою в руках. Він сів у своєму кріслі і, розгорнувши книжку, почав читати «Думи мої, думи мої».

Мама як тільки зачула просту мову, зараз перепинила папу і сказала гувернантці одвести нас гуляти.

— Їм не пристало слухати таку мову, — додала вона по-французькому.

Як нам не хотілось іти, як бажалося почути, що папа буде читати! Та не послухатись маминого наказу не можна, і ми з братом нехотя вийшли з хати.

Того ж таки вечора я похвалилася Марті, що папа аж із самої столиці получив книжку, написану нашою простою мовою.

— Що ж у тій книжці пишеться? — питає Марта.

— Не знаю, — одказую їй. — Тільки що папа почав читати про якісь думи, а мама звеліла нас вислати.

— Кепсько... Послухати б! — шебече Марта.

— Підожди. Книжка у папи в кабінеті. Я знаю, яка вона. Коли-небудь, як папи не буде дома, я її непримітно візьму та крадькома й прочитаю тобі.

Не довго нам довелося того дождити. У неділю папа з мамою зібрались провідати сім'ю якогось знайомого пана. Після сніданку вони зразу поїхали, наказавши гувернантці нас доглядати.

— А як ми забаримося, то й обідайте без нас, — додала мама.

— Слухай, Грицю, — зашепотіла я братові. — Ти вигайдай що-небудь-таке, щоб гувернантку зіпхнути з очей, а я тимчасом книжку папи спроворю та хоч трохи прочитаю з неї Марті, поки наші вернуться додому.

— Так і я ж хочу слухати, — каже брат.

— Я тобі розкажу потім... А може, як-небудь книжку викрадемо на ніч: тоді й тобі прочитаю.

— Добре, — одказав брат і зараз повернувся до гувернантки.

— Фрейлен Луїзо! Даваймо в що-небудь гратися! Ви люба! Ви мила, фрейлен Луїзо! — почав лашитись до неї брат, обнімаючи її. — Ви зостанетесь тут у столовій, а ми з Лідою по других хатах будемо ховатись і як крикнем: «уже!» то ви й будете нас шукати, — замовив він до неї по-французькому.

— Вуй, вуй, вуй! — швидко одказала вона.

Ми мерщій полинули від неї. Брат побіг у другі хати, а я до кабінету. Дивлюсь — на столі в папи, якраз на

кінці з правого боку, лежить та сама книжка, якої мені треба. Як забачила я великими літерами надруковане слово «Кобзар», то мершій ухопила книжку, ткнула її під пелерину й чимдуж подалася з кабінету до своєї хати. Там сиділа Марта і щось вишивала у п'яльцях. Вона, не дивлячись на неділю, любила і в свято вишивати.

— Ось вона, та книжка, що я хвалилася тобі! Давай будемо читати, — кажу Марті, і ми прийнялися за книжку. Марта, схилившись над п'яльцями, вишивала, а я, примостившись біля неї на ступі, почала читати «Думи мої».

Марта слухала і якось тихо зітхала, а я, дочитавши до половини, припинилась.

— Це скучно, — кажу. — Я не розберу, що воно той, хто книжку писав, хоче сказати.

— А я все розбираю, — одказує Марта. — То він журиться, що не знає, де свої думи подіти, кому їх сповірити... Та й гарно ж як!

— А мені не подобається, — кажу я. — Давай другого чого цікавішого пошукаємо. — І почала переглядати книжку, що в ній було надруковано.

— Ось «Перебендя»... Що то таке — перебендя? — питаю.

— То так старців у нас називають, — каже Марта.

— Я про старців не хочу читати! Подивлюся далі!.. Ось «Катерина»... Чуєш, Марто, «Катерина»? Хочеш — про Катерину прочитаю? — питаю я, перегортаючи листочки в книжці, щоб дознатися, чи довга та Катерина.

Не встигла Марта одказати, як я скрикнула:

— О-о-о, довга яка! Давай коротшого пошукаємо... Ось — «Тополя». Це не довга. Читати «Тополю»?

— Та читайте вже! — нетерпляче відказує Марта. — А то як кинуться вас шукати, то так нічого й не прочитаєте.

Почала я читати «Тополю». І короткі стрічечки, і дзвінкі вірші зразу подобались мені; а сумне оповідання про кохання дівоче, про журбу та горенько, як милий покинув її, зацікавили й мене, і Марту. Вона покинула вишивати і, підвівши голову, дивилася у вікно, сиділа, наче закам'яніла, слухала, боячись, щоб і словечка не пропустити. Далі оповідання ще стало цікавіше, так і тягло нас за собою, як почала я вичитувати, як мати невважаючи на журбу доччину, силувала її йти заміж за багача

старого, як дочка з горя пішла, до ворожки поворожити про милого... Пекучий жаль і гіркі сльози проймали мене. Як же почала я читати пісню, що дівчина, випивши зілля, заспівала, то мене наче хто здавив за горло... голос мій тремтить, бринять у ньому сльози, а Марта так і замилася ними! Як горох, посипалися вони в неї з очей та так і впали на роботу у п'яльцях. Мерщій вона підвела руки, ухопилася за виски долонями і закрилася від мене ними, щоб я не бачила, як вона плаче... Ледве-ледве дочитала я до кінця та й сама розплакалася.

Коли це — як стріль стрельнув! — Марта кинулась і скрикнула:

— Ой, лишенько! Наші вернулися.

Зиркнула я у вікно, а Тришка, як вітер, промчався тройкою і вже повертає до рундука. Відразу не знать де й ділося наше горе й наші сльози, замість них страх опанував нас обох.

— Мартусю! Що ж ми тепер будемо з книжкою робити? — зашептала я, тремтячи уся.

— Цитуйте! Нікому не хваліться, як будуть питати, — витираючи сльози, швидко проказала вона, мерщій ухопила книжку, як кішка, стрибнула на стула й заховала книжку на грубі. Потім спокійно сіла за роботу, проказавши мені: — Ідіть стрівати своїх.

Витерши платком очі, я мерщій одщипнула двері й чимдуж побігла стрівати папу й маму.

— Отак! — каже мама. — Не застали дома та й назад вернулися.

— І краще, — одказує папа. — У гостях тільки б марно стратили день, переливаючи з пустого в порожнє, а дома сидячи я сьогодні «Кобзаря» дочитаю.

«Господи! Що ж мені в світоньку робити? Як отого «Кобзаря» на місце положити, щоб папа не дознався, що я його брала?»

— А ти чого така розстроєна... Плакала? — глянувши на мене, питає мама.

Коли це біжить Гриць, радий та веселий, і почав розказувати мамі, як ми в піжмурки грали і як фрейлен Луїза так і не знайшла мене.

Фрейлен Луїза почала розказувати мамі, як ми почесно вели себе та як гарно гралися.

Мама радо слухала те оповідання гувернантки. Вона завжди була дуже рада, як їй вихваляли нас, а не гудили.

— Вот умные дети! Так всегда ведите себя, чтобы другие были вами довольны! — глядячи нас по головах, казала вона.

Мама розказувала нам, як вони їздили, яка тепер дорога гарна — хоч котися! — і яка вона рада, що проїхалася в санях по снігу.

Коли це увиходить до нас папа затурбований.

— Чи ніхто не брав у кабінеті книжки? — питає. — Лежала на столі, а тепер немає.

— Якої книжки? — спитала мама.

— Та все ж тієї, «Кобзаря»! — сердито одказує папа.

Ми з братом зглянулися й попустили очі... Я чула, як у мене серце билось!

— Ми в кабінет не ходіл, — здвигнувши плечима, одказала фрейлен Луїза. — Ві, деткі, в кабінет не біл? — повернулася до нас.

— Я хоч і був, а книжки ніякої не брав і не бачив, — одказав сміливо брат по-французькому.

— І я не брала, — ледве чутно вимовила я.

— От дивіться: і злодія не було, і батька вкрадено! — жартівливо сказав папа і пішов від нас у дівочу допитуватись, хто з дівчат прибирав у кабінеті, чи не перекладали, бува, книжок із столу на яке друге місце.

Я сиділа, як на вугіллях, і, не слухаючи, що говорила мама, дослухалася, як папа турбувався, розшукуючи книжки.

— І, певно, ти, Грунько, прибираючи в кабінеті, зняла її з столу й ткнула куди між другі!

— Йй-богу, барин, я нічого не перекладала, — божилась Грунька.

— Не перекладала! — перекривив її папа. — А де ж вона поділася? Иди собі геть! — сердито промовив він і почав перебирати всі книжки, що лежали у нього в кабінеті на етажерці.

Чутно було, як він виймав їх, стукав одну об другу, перегортав листочки, роздивлявся й знову клав на місце. Потім увійшов до нас.

— Усі книжки передививсь, а «Кобзаря» нема! — сумно вимовив він. — Видко, якісь рукаті коті були! — додав, сідаючи біля нас.

— Не велика шкода, як і пропала, — усміхаючись. вимовила мама по-французькому. — Пейзан ніколи нічого доброго не напише.

— По-твоєму, — пейзан і не чоловік! — неласково одмовив папа.

Тут саме увійшов лакей закликати до обіду. Ми всі встали й пішли до столової. Папа посліднім звівся і йшов позаду нас, хмурий та задуманий.

Увесь обід він був таким, мало що їв і, як сич, надувшись, сидів. Я раз по раз боязко позирала на нього: мене страшенна досада розбирала, що я йому заподіяла такого жалю та ще й не призналася. А тепер уже пізно було, треба було одмовчуватись і далі таїтись. Це мене найбільше всього клопотало, і я дуже невесела сиділа за столом.

— Що це ти? За книжкою так зажурився? — під кінець обіду питала мама в папи.

Папа якось безнадійно махнув рукою, встав і, не дожидаючи кінця обіду, пішов до кабінету.

На велику силу діждала я, коли почали всі з-за обіду вставати і мерщій побігла до себе в хату.

— А папа дуже журиться, що книжка пропала! — заговорила я до Марти.

— Журиться? — перепитала вона, зазирнувши в мої засмучені очі. — Та й ви трохи не плачете? Панночко моя люба! — весело затараторила вона. — Не дивіться так сумно, щоб не помітили, що ви книжку взяли. А ми ту книжку крадькома знову положимо там, де вона й лежала. Який тоді буде радий барин, що знайшлася!

Те мене утішило... «Справді, ми положимо книжку на столі, як папи не буде дома; а як він вернеться та побачить книжку, то як зрадіє!» — думала я і швидко забула про свій сум і досаду.

За вечірнім чаєм папа, виславшись після обіду, уже здавався веселішим, а на другий день за клопотами по хазяйству та по службі й зовсім не згадував про книжку.

Так пішли дні за днями. Папа зовсім заспокоївся, та не заспокоїлась мама. Вона ще увечері того дня, як пропала книжка, усіх дівчат і лакеїв розпитувала та перепитувала, чи не брав хто тієї книжки з кабінету, а потім крадькома назирала за всіма, чи не виявиться вона в кого.

Книжка не виявилась. Нам з Мартою шкода було односити таку гарну книжку так скоро, і ми кожної ночі, як мене одсилали спати, упивалися, вичитуючи журливі пісні та сумні оповідання. Найбільше всього нам уподобалися «Тополя», «Катерина» та «Нащо мені чорні брови». Скільки разів ми їх перечитували і скільки сліз пролили над ними! Марта напам'ять витвердила «Плавай, плавай, лебедоньку» і «Кохайтесь, чорнобриві», а вже найбільше «Нащо мені чорні брови, нащо карі очі». Раз я чула, як вона, тихенько виспівуючи, підбирала голос до тих слів.

— Панночко! — одного вечора похвалилась вона. — Ох, коли б нам через ту книжку лихо не склалося.

— А що? — питаю.

— Та я, дурна, співала на кухні «Нащо мені чорні брови». Дуже ця пісня усім подобалася! Видно, хтось із дівчат про мою пісню барині доніс, бо сьогодні мене бариня допитувалася: яких-то я нових пісень виспівую і де їх навчилася? Насилу вибрехала, що як на село мене послали, то я там нову почула та ото й співала на кухні. «Ой, гляди, — кажуть, — чи, бува, не з тієї книжки, що в барина пропала?» Та так на мене прикро-прикро подивилися. Треба нам дуже стерегтися, бо тепер за нами будуть наглядати.

Вечора зо два ми постереглися і не здіймали з груби лютого нам «Кобзаря».

Трохи перегодом після того лучилося якесь свято. Папа на весь день кудись поїхав з дому, фрейлен теж одпросилася в город провідати свою знайому, а ми, діти, zostалися з мамою дома. Після сніданку мама заклопоталася над чимсь, а нас з Мартою одіслала гуляти. Не довго ми вигулювали, бо було холодно; змовились вернутись у мою хату та, зачинившись там, зняли «Кобзаря» з груби. — І ну його вчитувати! Гриць ще не чув «Катерини», і я почала читати. Сидимо всі купою; Марта та Гриць нагнулись надо мною, слухають, а я тихенько їм читаю. Байдуже нам про все на світі! — так я зачиталася, а вони заслухалися.

Коли це двері — рип! — і перед нами, наче виросла, мама!.. Ми з Грицем так і прикипіли над книжкою, а Марта, мов її що шпигнуло, — зразу підвелася і, як свічка та, перед мамою стала.

— Що це ви читаете? — спитала мама й глянула на книжку. — Так ось де він, той «Кобзар», що пропав у папи! — з притиском у голосі промовила. — То це ви його украли?! — скрикнула на всю хату, і якісь хижі огні завітнали у її очах.

— Сидовище, страмовище! Украсти в папи та й не признаватися? — почала вона нам сердито виговорювати.

— Це я, бариня, украла, — спускаючи голову, тихо якось прошепотіла Марта.

— Ти?! — засичала мама.

Біла рука її блиснула вгорі... почувся відляск... і Марта з нестямки вхопилася за شوку своєю рукою.

— Вон... на конюшню! — крикнула на Марту мама.

Та, похнюпившись, тихо пішла з хати, а за нею понеслася гнівна мама. Ми чули, як вона звеліла покликати Тришку й наказала йому одвести Марту на конюшню та всипати п'ятдесят гарячих, щоб знала, як книжки красти. Потім вона вернулася до нас і, звелівши своїй покойовій однести книжку в кабінет, почала нас пробирати.

Я не пам'ятаю, що вона нам казала. Я чула її гнівний голос, якісь сердиті та обрубні слова, а звести їх до купи, зрозуміти, що вона казала, я не мала сили. Мої думки врозтіч розлетілися; пам'ять страх приголомшив; серце, як не вискочить, билось; у вухах гуло, в очах потемніло... Я дивилась у вікно і крізь сльози бачила, як Тришка вів Марту в конюшню; як вона, похнюпившись, ішла тихо вперед нього, а він її ззаду підштовхував і як вони незабаром зникли в чорній прогалині дверей від конюшні... У тій прогалині зник і мій погляд; чорний морок її обхопив мене кругом, і я сама посунулася у нього, наче в якійсь безодні тонула... *

Опам'яталася я, уже лежачи в кроваті. Біля мене стояла мама, держала якусь склянку перед моїм носом, давала нюхати; а її покоївка мені виски розтирала. Гриць стояв у мене над головою і, схилившись на бильце кроваті, гірко плакав.

— Ну, годі, годі, — обізвалася до нього мама. — Бач, вона дивиться... Перестань плакати, Грицю... А ти, — повернулася до покойової, — піди й зараз принеси чорного кофію. Та скажи, щоб кріпкого зготували. В одну мить мені!

Покоївка зникла, а мама присіла до моєї постелі й почала гладити своєю білою рукою мою голову й обличчя.

— Бач, дурочко! — ласкаво мовила вона мені по-французькому. — І себе до чого довела, і другим клопоту наробила... А то все через те, що звірилася на оту злодійкувату циганську кобилу! Я її вон із двору вижену, на село в чорну роботу завдам; а до тебе пристановлю Глашу. Глаша — славна дівчина і по-руському вміє добре говорити, а то ти з тією мужичкою, що й слова по-руському не вміє вимовити, і сама обмужичилась.

— Мамочко, мамочко! — почала було я та так і залилася слізьми.

— Ну, годі, годі! Перестань, моя горличко. Заспокойся. Я папі не скажу, що ти знала про крадіжку книжки та потаїлась із нею.

Після кофію я зовсім прийшла до помки й почала прохати маму, щоб залишила Марту при мені.

— Перше всього сама заспокойся, а потім, порадившись з папою, побачимо, що з Мартою робити, — одказала вона.

Цілий день пролежала я в постелі й після обіду добре заснула. Прокинулась, як вже ніч стала надворі і своїм чорним мороком заглядала у вікна.

— Папа вернувся? — перше всього попитала я в Глаші, що тепер доглядала мене.

— Нет, барин еше не возворочались. Бариня сказували, що вони, верно, там і заночуют, — одказала вона.

— А тепер пізно? — знову спиталася я.

— Уже всі розійшлися спати.

Мені чогось легко було на серці. Завтра я встану... папа прийде... Я зараз розкажу йому все... все... признаюся, що не Марта вкрала книжку, а я... І що Марта тільки перейняла мою вину на себе, мене покрила... я благатиму папу, щоб він не виганяв Марти.

І я почала марити про те...

Потім мені заманулося побачитися з Мартою й сказати їй про те.

— А Марта де? — спиталася в Глаші.

— Марта?.. Марта в кухні.

— Глаша, голубонько! Приведи її сюди! — почала я її благати.

— Марта не може прийти, — одмовила вона.

— Чому? — питаю.

— Марту принесли в кухню... Марта лежить, не може звестися, — рвучи слова, одказала Глаша.

Мене наче гострим ножем вдарило у серце!.. В одну мить схопилася я з постелі, опускаючи босі ноженята в теплі сукняні черевички, що завжди на ніч ставилися біля кровати.

— Проведи мене до неї, — рішуче наказала я Глаші.

— Панночко! Бариня не веліла вам сьогодні вставати, — почала було вона.

— Проведи мене до Марти! — ще більш рішуче скрикнула я і, вхопивши чорний великий платок та обгорнувшись ним, почимчикувала до дверей. Глаша мовчки пішла за мною.

Кухня була аж на другому краї дому, відділена од горниць довгим коридором. Світло всюди було потушено вже, і нам помацки довелося простувати до кухні. Крізь щілини кухонних дверей пробивалися довгі ниточки світу, і ми, придивляючись на них, простували коридором... Глаша спіткнулась на щось... Чи не зворушили кого? Ні, нічого не чути!.. І ми знову покралися вдовж коридору.

Ось і кухонні двері. Я так і вскочила в кухню. Коло столу, обіпершись ліктем на нього і піддержуючи голову рукою, сиділа на лаві судомойка Горпина, а з другого боку столу на невеличкому ослінчику примостився наш уже сивий повар Гарасько. Він держав у руках різок з табакою й щось розказував.

— Так отаке-то буває на світі! А за що? — зачула я його завжди хриплий голос.

— Де Марта? — перебила я його.

Гарасько й Горпина глянули на мене, потім зглянулися поміж собою.

— Навіщо вам Марта здалася? — здивовано спитав Гарасько.

— Я хочу бачити її, — рішуче одказала я.

— Он вилежується на полу! — ткнув він рожком на якусь чорну купу, що лежала на полу.

Я мершій підбігла до тієї купи. Там справді лежала, зігнувшись у каблучку, Марта, прикрита з головою якоюсь чорною сірячиною.

— Мартусю! Голубко!.. Ти спиш? — припала я до неї.

Купа затремтіла, сіряк заворушився, і з-під нього вивалося не то стогін, не то хлипання глибоке.

— Мартусю! Я прийшла провідати тебе. Скажи мені, що було з тобою?.. Як ти себе почуваш? — жалісливо питаю я в неї.

— Почува себе, як і слід, побувши на стайні, почувати! — знову роздався охриплий голос Гараськів.

Марта, випроставши руки, обхопила мене, притягла до себе й своїм мокрим від сліз обличчям притулилась до мого. Воно все в неї тремтіло, а гіркі сльози річкою котилися з очей, падаючи на мої щоки гарячими краплями.

— Не плач, Мартусю! Не плач, моя люба!.. Завтра папа вернеться. Я папі признаюся... все, все йому по правді розкажу. Буду його молити, щоб він тебе не відбирав від мене. Папа добрий... послухається... і ми знову будемо з тобою жити... Я в папи випрошу «Кобзаря»... Він дасть... і ми знову будемо його читати, як колись читали, — прошепотіла я їй.

Марта ще дужче затремтіла, підвела голову.

— Хай він вам отой «Кобзар» згорить або зогніє, як мені через нього отак досталося! — лементуючи, скрикнула Марта й від немочі так і гепнулася головою на подушку.

Мене так і поставило прямцем перед Мартою... Бачу — Гарасько нетерпляче крутнувся на ослоні, миттю схопився й почав кашляти.

— Піти хоч провітритись! — усилюючись здержати кашель, промовив він і, ухопивши шапку та насунувши її на очі, мерщій вискочив з кухні.

Горпина, що до цього часу прикро дивилась на нас, одвернулась головою до вікна і, вхопивши край поли своєї керсетки, почала витирати носа.

— Панночко! Ходімо вже... Ви не одіті, ще простудитесь... А не дай, господи — дознаються бариня — буде й мені те, що Марті, — жалісливо обізвалась Глаша і, вхопивши мене за руку, потягла за собою.

Як п'яна, я верталась назад. Руки й ноги були в мене, як лід, холодні, усередині все тремтіло, а під серцем пекла страшенна печія.

Довго я качалася в постелі, загорнувшись кошем з головою, щоб зогрітися; перед очима знай манячила Марга, як вона усилковувалась підвести голову; а у вухах дзвонів її докірливий прокльон колись такому лютому їй і мені «Кобзареві».

На другий день папа вернувся тільки до обіду й дуже зрадів, що знайшлася книжка.

— Де вона була? — попитався в мамі.

— Марта украла, — відказала та.

— Нащо? Вона ж неграмотна! — здивувався папа.

— Піді ж ти із злодіяцькими примхами, — одказала мама. — За те ж їй Тришка і списав того «Кобзаря» на спині!.. Треба буде спровадити на село, злодюгу, — додала нарешті.

Папа нічого на те не сказав. Мовчала і я, похнюпившись, і з великою натугою ковтаючи слину.

Як тільки пообідали й папа пішов до кабінету відпочивати, я мерщій крутнулася й побігла до нього.

— Папочко, дорогий мій! То не Марта вкрала «Кобзаря», то я, щоб прочитати їй... Вона так любить мене... казок багато розказувала мені... то й я хотіла чим-небудь оддячити їй за те... І взяла книжку... А Марта, щоб покрити мене перед мамою, взяла мою вину на себе, — розливалася жалібно перед папою.

— А чом же ти мамі не похвалилася? — спитав папа.

— Я хотіла сказати, та злякалася... а Марта й захопилася... Прости їй, папо. Покарай чим хочеш мене, тільки не проганяй її з двору, zostав біля мене, — ламаючи руки, молила я.

— Ото, бач, донечю, як погано не по правді жити! Через те дурнісінько й досталося Марті. Ну, годі ж, заспокойся. Я скажу мамі, щоб не відбирала Марту від тебе.

Боже, яка я рада вискочила від папи! Мені так було на душі весело, що я трохи не танцювала. Мерщій я побігла до хазяйки Христі, нагляділа пиріжки, що подавали до обіду, ухопила їх скільки змогла і, наче буря, помчалася з ними у свою хату, а трохи перегодом, як одсилали нас після обіду гуляти, я з тими пиріжками потайно від усіх прокралася знову в кухню.

— Марто! На тобі пиріжків, — тичучи їх під сіряк Марті, заговорила я. — Ти зостанешся біля мене... Я прохала папу... він обіцяв, — казала я.

Марта притягла мене до себе, міцно здавила й гаряче-гаряче поцілувала.

Я мерщій вирвалася від неї і чимдуж помчалася своїх на гулянці доганяти.

1905

ДУРНИЦЯ

Нездужалось. Цілісінький день мене і терло, і м'яло, і ходити не давало. Я більшу частину дня пролежав, думаючи про те, як то сьогодні в нашій окрузі відбудуться вибори від земельних власників. Чия-то, мовляв, візьме гору: чи «праві» осияють «лівих», чи «ліві» подужають «правих»?

Становий, що, спасибі йому, ніколи не минає моєї хати, як їде через село, де я живу, — учора теж незарошне завітав до мене і хвалився, що він добрячого підвіз возка отим «лівшукам», щоб не дуже зазнавалися та вгору носили драли.

— Підвезли, кажете, возка? — перепитав я його.

— Та ще й якого! — гучно викрикнув він. — Заплішив у саме тім'я такого кола — ого-го-о-о! — додав він, моргнувши злукава оком.

— А можна довідатися, якого саме? — попитався я.

Становий трохи примовчав, потім духом вимчав цілу склянку міцного та солодкого чаю з ромом, що завжди любив його уживати, і, зажмуривши очі, покрутив головою.

— До якого часу не скажу, — відповів він нешвидко, усміхнувшись, — самі потім дізнаєтесь!

Пам'ятаючи, що «всяка власть від бога» і завжди співчуваючи цьому заповіту з святого письма, я, звісно, не посмів допитуватися пана станового про того кола, якого він заплішив лівшакам у саме тім'я. Я тільки прохав його ще випити одну склянку чаю, бо надворі було холодно, а йому треба їхати.

— Ні, спасибі. І чаю більше не хочу, — відказав він. — Шкода таке добро марно витратити! Якби не їхати, ви-

пив би ще, а то на морозі — вона так задарма і піде собі, буцім і не пив. А ви, — додав він мені, — оцю пляшечку приховайте до якого часу. Як можна буде у вас і заночувати, тоді ми довідаємося, де в неї денце! А на сьогодні — буде, бо треба зараз у дорогу збиратися.

— Та чого ж, — питаю, — так швидко! І не перегрілися як треба та й у дорогу?

— Ніколи... От по цю! — відказав він, черкнувши пальцем по горлянці!

— А вже, — кажу йому, — у вас і служба! Та ще під такий скрутний час, як тепереньки.

— Прямо тобі — дихати не дає! — відказав гучно становий і, схопившись, почав збиратись у дорогу.

— Що ж, і ви завтра на вибори лаштуєтесь? — спитав він, надягаючи кожуха.

— Та думка, — кажу йому, — як усе благополучно буде.

— Ідьте, — відказує становий. — Там буде і Пищуха. А вже де він буде, то без потіхи не обійдеться. Певно, яким-небудь новим «утвором» людей напоїшить.

— Та він, — кажу, — на це вдатний.

— Та ще який вдатний! — скрикнув становий. — Прямо тобі як та сластьонниця сластьони пече, так він свої утвори вивертає... Так і сипле, так і сипле ними, наче те зерно на кіш! Та все віршами, а не як-небудь. Пам'ятаєте його:

У лузі соловейко
Співав голосенько,
А зозуля на дубі кувала
Та літа віщувала!

— Пам'ятаю, — кажу. — Як же не пам'ятати? Це ж було у отця Федора, тоді саме, як справляв він обід з радощів, що розігнали першу Думу!

— Ото-то-то! Тоді саме! Тепер він з новим утвором носиться: позов складає.

— Позов? Який позов? — зацікавився я.

— От ви його і приятель, та нічого не знаєте. А він мене за свого ворога має, а я все знаю, — похвалився становий.

— На те ж ви, — кажу, — і пан становий, щоб усе знати. На те і приставлені, щоб відати, хто що думає. Бо

якби такої власті не було, то хіба б же ми спали спокійно?

— Глузуйте! — відказав він. — А я вам по правді скажу, бо я з нею ні перед ким не таюся, не то що перед справником, а й перед самим губернатором!.. То от я вам і скажу: що й ви, добродію... тее-то, як його, — як казав виборний у — «Наталці Полтавці».

У мене в душі чогось похолонуло.

— Як-то, — питаю, — тее-то, як його?

— З гедзиком!.. З душком — значить! — скрикнув зовсім уже одітий становий, і це кажучи, відкопилів губи та, приложивши два пальці до носа, як потягне в себе духу!.. — Пахне, значить... вільним повітрям пахтить!.. От що я вам скажу!

— Від мене?.. Вільним повітрям? — ледве повертаючи язика в роті, вимовив я.

— Еге-сі!.. від вас, — усміхаючись, каже становий. — Скажіть мені по правді, от як я перед вами по правді кажу, навіщо ви мене другу склянку чайку випити при-соглашали? Ану, скажіть?

— Та як же доброго чоловіка в холод із хати випускати, не обігрівши як слід його? — відказую йому.

— Толкуйте про вільховий корінь, а дубовий — товшний! — відказав мені становий своєю улюбленою приказкою та, нахилившись до мого уха, стиха зашептав: — Бажалося довідатися, якого я кола заплішив? Думка: вихилить становий другу склянку, шебене вона його в голову — і почне він клепати язиком, наче паламар той у дзвона? Ну, так я вам скажу: не на того наскочили! Становий — не дурень удався! Зразу помітив, куди воно стриже і... ухилився. От як хотілося і другу випити! бо ромок у вас... Хіба у самого маршала такого другого доведеться пити... Ви його, пане хазяїне, приховайте. Ми його другим разом укутаємо і то так, щоб і мундира скинути... бо в мундирі, бачите, тісно... а то... щоб вільно було... на просторі. Адже ж ви поважаєте тую волю? Та хто її тільки не поважає, хто не любить?! — весело граючи очима, торохтів пан становий, та це кажучи, кинувся до мене, міцно обняв, дзвінко поцілував та, як та дзига, крутнувшись, зразу зник за дверима.

Як я, опам'ятавшись, вискочив був на рундук, щоб провести дорогого гостя, то він уже — аж сани гарчали по глибокому снігу — прудко мчався з двору.

Вернувся я в хату, як там кажуть: ні в сих ні в тих. Все оте так скоїлося несподівано, так мене здивувало!

«Щось то воно неабияке! — думав я. — З одного боку — становий, як мій давній приятель, поводився зо мною, як і слід поводитись приятеліві, а з другого — чогось він лукаво натякав про гедзика та про вільне повітря. А наостанку ще й поцілунка вліпив!..»

Найбільше всього непутив мене отой поцілунок... І пригадалося мені святе письмо... як Юда цілував Христа, видаючи його ворогам його... Чи не хоче, бува, і становий мене отак видати?.. За віщо ж?.. Здається, і вини за мою душею ніякої немає. Живу я собі на селі тихо, ні до кого не чіпляюся, і мене ніхто не займає; не ходжу у волюсть довідуватись, де що сталося, хто кому яку шкоду заподіяв або зле учинив, от, як плещуть, у нашого отця Федора курей покрав... Не тичу свого носа на волосні або сільські сходи, де миряни радяться про свої громадські діла. Чого я на них буду ходити? Воно хоч і цікаво послухати, як розумні голови керують отими справами, цікаво, але під теперішній неспокійний час і небезпечно... Ще скажуть: ходжу, щоб громаду проти стражника обурювати. У їх либоць з стражником нема згоди: стражникові бажається, щоб прості люди його за начальство приймали, щоб, зустрівшись, шапку здіймали, надобрідень казали; а вони — сказано, темна-темнота! — не вдаряють на те. Хто смирніший, то ще як здалека його побачить — у чужий двір вскочить, чи назад поверне, або боковою улицею обійде, щоб тільки не стрітатися з ним; а хто смілий, то пройде повз нього боком або спиною повернувшись, щоб не дивитись... А як наша знахурка — баба Горпиниха, що й уроки виливає, бешиху шепче і пропасницю вичитує, — то ця, як тільки стражника побачить, зараз почне хреститись, неначе зачеу в церкві дзвона... хреститься та причитує: «Господи, відверни!» А як пожене, то повернеться аж тричі на слід плюне, та ще й ногою розітре, приказуючи: «Згинь, зникни, сатано!..» Чого в них ота незгода, та ненависть? Я так і не довідався. Чув якось раз, як суперечилася стражникова жінка з простими жінками — її сусідками. Стражничиха доводила їм, що то чоловіка задля того постановлено, щоб, поміж людьми вештаючись, їх думки вивідував та всякі лиходійні заміри дізнавав, і через це вони повинні його шанувати. А їй сусідки відповідали: у нас один тіль-

ки є такий, що знає думки кожного, — господь на небі! Отже і він, святий, дав волю чоловікові, що хоче, робити, а там уже — на тім світі — кожен буде за свої вчинки розплачуватись. А ти, — кажуть стражничисі, — свого чоловіка он до кого рівняєш? То ж таки бог, а твій чоловік — панський підглядач, та й більш нічого!.. Хорт, що ним пани хотять нас, наче зайців тих, полювати!.. Он хто такий твій чоловік! — вигукували сусідки. — Я як зачув оте змагання, то у мене аж мороз поза спиною посипав, і — дай боже ноги! — мерщій хильки та хильки від того місця, де дурні жінки отаке плескали, і таки непримітно зник. Та нікому про те, що отам довелось чути, і не хвалився навіть самому приятелеві моему — панові становому не сказав... «Хіба, може, оце він довідався, що я чув, та йому не похвалився, та оце і ремствує на мене? — думалося мені. — Відкіля ж він зміг довідатися про це? Відкіля довідався?!.. А відкіль він довідався про мій замір підпоїти та вивідати правди про отого кола, що він комусь заплішив? Я ж йому не казав про свою думку, а він зразу дізнався!.. Ні, що не кажи, а, мабуть, стражничиха правду казала, що всі станові, урядники, стражники на те й призначені, щоб людські думки вивідувати... І кепсько ж вони з оцим ділом справляються! Скільки-то люду через їх вивідування пішло на казенні хліби, а дехто попхався аж туди, де Макар телят пасе!»

Отакі думки цілий той день мою голову клопотали. Ніяк я їх не здихаюсь, та й годі! Уже я і по хазяйству ходив наглядати, чи злаштував Омелько як слід санк, щоб завтра на вибори їхати, чи насипав коневі вівса і наложив як слід сіна, щоб був нагодований і не пристав, бува, в дорозі, бо п'ятнадцять верстов треба до виборів чухрати. Допитувався і в Параски, чи здоїла корову та птицю нагодувала?.. П'рки ото клопочуся на дворі, то ще й нічого, — а як тільки вернуся в хату — знову мене думки обляжуть! Одна в голові колом стримить; друга — у душу холодом віє; третя, неначе гадина та, у саме серце упнеться, — ссе його, щипає... Нема мені спокою, не вдію з думками нічого! Розпустилися так, що не прибору способу, як їх докупи позбирати та над ними гору взяти. Гуляють собі поволі, неначе той вітер по степу.

І подумав я: от що воно значить — дати волю! Недаром приятель мій — пан становий — так ненавидить її. «Нема, — каже, — гіршого лиха над неї на всім світі.

Вона всю душу так вимотає, що чоловік робиться ні на що здатний. Вона, — доводить, — все одно, що дикий кінь... як не об'їздиш його та не загнуждаєш добре, то не поїдеш; та й то ще на короткій вожжині треба держати дужою рукою... Отоді уже й добре буде. А як тільки попустиш, то добра не жди!»

Насилу я діждався вечора, та мерщій звелів слати і ліг спати, щоб хоч сном свої думки перемогти. Отже все те була даремна праця! Як погасив я світло та облягла мене кругом темнота, то мої думки, неначе роздрочені бджоли, так роєм і загули кругом мене. Одна за одною летять, одна одну переганяє: то зіб'ються в купу, наче кім'ях, то розлетяться на всі боки та й грають передо мною такого веремія, що мене аж острах бере, — чи не збожеволів, бува, я? чи не напосіла на мене ота пропасниця, що голову приском пече, а по тілу морозом сипе, аж зуби цокотять?..

Знемігся я, зовсім занепав. Хочу лоба перехрестити, — думка: хоч хрест святий допоможе, — руки вгору не здійму; хочу молитву прочитати, а з уст зривається не святе слово, а прокльони та докори на всіх отих вивідувателів думок людських, що через їх немає спокою і уміркованій людині!.. Уже треті півні проспівали, за стіною в кухні почали мої вірні слуги рушати, як я таки якось зімкнув очі, забувся та й заснув.

Прокинувся, а сонце геть уже підбилося, заглядає через вікно до мене в хату, ясними плямами плазає по долівці. Лупнув я очима, аж Омелько заглядає до мене в хату.

— Що тобі? — питаю його.

— Та казали ж лагодитись їхати сьогодні, — одказав він.

— Їхати? Куди їхати? — здивувався я, не пригадуючи спросоння, куди ж це я загадував їхати.

— Та на вибори, чи що! — доводить Омелько.

Наче хто обухом ударив мене по тім'ю! «От тобі й раз! — думаю. — Мав був чуть світ виїхати, щоб якраз у пору добутись, а тепер уже он де сонце стоїть... Куди ж я поспіну?»

Досада мене така взяла! А, звісно, як досада найде на господаря, то на кому ж її зірвати, як тільки не на своїх близьких тобі людей? Якби в мене жінка була, то, певно, я їй би почав «отче-наш» вичитувати, що не

збудила; а як у мене жінки зроду не було, то, звісно, на кого ж більше ремствувати, як не на першого, хто піймався тобі на очі?

Я ото й почав Омелькові вичитувати: — І як тобі не гріх, і як тобі не соромно у свій час не ввійти та не розбудити мене? Мабуть, і сам качався на лігву, аж поки сонце не вигріло! Мій хліб їси, з мене плату береш, а діла не хочеш робити! — докоряю його.

Омелько мій з доброго дива аж очі вирячив.

— Та я ж, — каже, — скільки разів і сам довідувався, і Параску засилав. Разом гукали на вас: «Пане! пора вставати!» А ви хоч би тобі усом повели. Параска, насмілившись, тихенько підійшла до вас та ухо аж до рота наставила, довідатись — чи дишете. Бо так ви лежали, немов — хай бог боронить! — мертві. Очі закриті, обличчя біде-біде і руки на грудях схрестили. «Оце, — думаю, — так! Ну що, як справді смерть прийшла? А я ж за півроку плати не брав... Хто ж мені тепер заплатить?» Не повірите — від жалю аж серце зів'яло! Раз — цо добрий пан був, а друге — і свого жалко. Та вже Параска втішила. «Ні, — каже, — дише. Ледве чутно, а дише». — «То ти б, — кажу їй, — може б, за руку потримала, може б, ви прокинулись». — «Шкода, — відказує, — будити. Я, — каже, чула, як вони цілу ніченьку бухикали та одплювувались. Певно, не спалось, то хай хоч тепер посплять...» — От ви й розсудіть, чим же я винуватий? — додав Омелько.

Розжалобила мене ота річ його. Шкода мені стало, що я його своїми докорами так ні за що образив. А проте, щоб не давати йому цього помітити, думка: не буде слухатись, — мов спересердя буркнув:

— Клич сюди Параску, а сам іди лагодитись!

— Тобто запрягати? — спитав Омелько, становлячись до мене боком.

— Тоді будеш запрягати, як я скажу! А тепер мерщій клич сюди Параску, а в самого — щоб усе готове було, — відказав йому.

— Та в мене ще звечора все готово, а запрягти — не забарюся... тільки гукніть! — бубонів Омелько, виходячи з хати.

Пішов Омелько, а я почав зводитися з ліжка. Зразу наче і бадьоро скочив, та тільки що ноги опустив додолу, — аж мене в полперек — шпиг! Руки і ноги затрусились,

у голову шебенуло, туман наче знявся перед очима... «От тобі й раз! — думаю. — Як же оце в дорогу зриватися?»

Проте все-таки звівсь, ноги в повстяники всучив, надибав свого на хутрі з шльонками халата, нарядився в нього, підперезався й пішов умиватись. Думка: умюся холодною водою, розітруся, розімнуся, то воно, може, й пройде... може, таки й поїду.

Почав умиватись. Отже вода не тільки не бадьорить мене, як бувало раніше, а здається якоюсь неприємною. — руки від неї клякнуть, морозом по тілу дере. Не потураю я на те, та все зливаю її і на голову, і на шию, натираю груди. Не бере мене тепло, а все — морозом сипле! «Погано», — думаю. Кинув хлюпостатись, та ну мерщій витиратись. Як я не шарував себе дебелим утиральником — нічого не враю, — нема тепла, аж зубами почав цокотати; у спину і в боки коле, дух запирає! — Сяк-так витерся я — та мерщій знову у свій халат, та й почовгав у одпочивальню. А там Параска вже постелю перестилає.

— Залиши, — кажу їй, — коцем застилати. Мабуть, я знову ляжу, бо щось мені нездужається.

Параска, перебиваючи подушки, на мене через плече зиркнула та мерщій і почала їх складати: спідню — пряменько положила, верхню — навкосяк угору підвела, до бильця притулила, а саму невеличку, наче пампушку ту, одним махом руки якоюсь круглою зробила і на самий поверх кинула. Потім коц ухопила, сюди-туди труснула і покрила ним зразу всю постелю, ще й один бік загорнула, щоб зручно було за нього взятися та одвернути, як під коц залізи.

— Лягайте, — каже, — готово!

«І що за проворна оця Параска», — подумав я, сідаючи на ліжко. Скинув повстяники з ніг та так, не роздягаючись, з халатом і ліг. А вона — тільки хвіть! — уже й коцем прикрила. Метка, як та муха!.. Ліг я, а зуби цокотять.

— Слухай, — кажу, — Параско. Завари, будь ласка, чаю та подай сюди гаряченького. Може, я хоч чаєм нагріюся; щось-то погано відчувається.

— Ото було б за отим пикатим нічю роздітому і без шапки аж надвір вискакувати! — буркнула вона та мерщій і побігла до ідальні!

Чую — посудом цокотить, воду з самовара наточує, бовтає нею, хлюпається. Чай ото заварює. Проворна вдалася, що й казати. А куховарка з неї добра: борщу як наварить, то не їж, а прямо навхильці пий,— такий смачний та добрий... І коло корови уміє ходити, наче справжня ричка... І вишиває, і панчохи плете... Золоті руки, та й годі! До цього всього — чепурна, весела, балакуча. Глянеш на неї — щаслива, та й годі! А проте бог щасливою долею задля неї поскупився: одної осені заміж пішла за гарного парубка, що з москалів повернувся. Думка була увесь вік з ним прожити: а тут, на її лихо, війна з японцем розпочалася. Узяли її Федора та як погнали, то аж уже третій рік ні слуху, ні духу! З дороги ще таки писав, як було далеко та погано їхати. А як добувся до місця, то з того часу ні одна звістка до неї не доходила. Чи він занедужав та вмер; чи на війні свою голову положив; чи в полон піймався, — так вона й досі нічого не знає. Другі хоч каліками повертались, про декого звістка прийшла, що вбито, а її — наче у воду впав... Зосталась вона — ні жінка, ні дівка! Спершу плакала, журилася... Та що плачем та журбою поможеш? Пожила півроку у свекра та свекрухи, та й знову у найми пішла, де й вистала, бо батько та мати, ще як малою була, померли: рідна хата, як водиться, старшому братові зосталася, а їй довелося по чужих людях служити. З отих наймів і заміж ішла до чоловіка у прийма. Старі відбивали його, щоб не женився на наймиці, а взяв собі хазяйську дочку, щоб і за нею було що-небудь. Ну, а за Параскою нічого того не було, тільки брови чорні, руки моторні та вдача весела. Звісно, що старим усе оте не дуже було до вподоби. Свекруха світила очима на невістку ще й тоді, як чоловік був дома; а як його у військо взяли, то докорам і кінця-краю не було. І чого за чоловіком плачеш та діла не робиш? Або, чи вона з журби заспіває, то чого пісні заводиш, — отак по чоловікові журишся?.. Терпіла вона, терпіла та, щоб не змагатися, знову у найми пішла. Оце вже другий рік у мене слугує і — спасибі їй — і слухняна, і робоча, і порядку держиться.

Все оце якось мимоволі пробігло у моїх думках, як лежав я, заплющивши очі і дожидаючи, поки Параска чай зготує. Аж ось чую — шамотить босими ногами і стиха цокоче склянкою на блюдці...

— Оце вам і чай готовий. Пийте, поки гарячий, — мовила вона, становлячи склянку чаю на невеличкий столик, що завжди стояв біля моєї постелі.

Потяг я мерщій той чай до себе, та, поставивши на груди склянку з блюдцем, заходився біля його. Гарно мені, що він і в руки гріє, і тепло всередину вливає, і бадьорить мене, неначе сили надає. Сьорбаю я його з такою жадобою, що аж відляски по хаті розходяться, аж Параска, витираючи чистенькою ганчірочкою з стола та стільців, усміхається.

— Чого ти, — питаю, — регочеш? Дивуешся, що я так до чаю допався?

— Пийте, пийте на здоров'я! — заторохтіла вона. — Доп'єте цього, я ще наллю. А то — он, як пуп, посиніли, так змерзли.

— Та це ж і гріюся, бо дрижаки таки добре пробрали! — відказую їй.

— Ото нічого бігати за отим пикатим! — знову вона за своє.

— Про якого ти пикатого удруге мені плещеш? — питаю я.

— Та вже ж не про якого? Про того, що ви його звиваєте приятелем своїм... про станового! — відрубала Параска.

— Чудна ти! — відказую їй. — Чоловік з дороги перегрітись забіг, — як же його не привітати? Спасибі, що хати не мина.

— Ще б минав, як ви з ним отак носитеся та годите йому, неначе тій болячці!

— На те воно, — повчаю її, — начальство, щоб біля його впадати та панькатися з ним. Задобри його, то й воно тобі колись у пригоді стане.

Параска і головою замотала, і рукою махнула.

— Дожидайтеся від нього пригоди, як від Сірка ласки!

— Дурна ти, — вилаявся я, — то дурне і плещеш!

— Хай я і дурна, бо, може, така зроду вдалася. А проте серцем чую, що він на вас недобре замишляє... Через те і вчащає до вас! — відказала вона.

— Що ж він проти мене замишляє? — дивуючись, попитав я її.

— От бачите, що ви й не знаєте; а я — не бійсь, дурна, — та знаю! — з докором та згорда відказала вона.

— Що там ти такого знаєш?.. Ну, кажи, — повернувся я до неї.

Параска аж на середину хати вискочила, та, узявшись обома руками в боки і червоніючи на виду, наче та маківка, — запорошчала:

— А з якого добра-ума він отого стражника раз у раз до мене підсилає... та наказує, щоб помічала, хто у вас буває та про що ви з тим, хто буває, балакаєте... куди саме вчашаєте... які заміри маєте?.. — вичитує Параска, аж крешучи своїми карими очима та поводячи передо мною рукою.

То я почав був трохи нагріватись, а то відразу мене така трясучка вхопила, що склянка об блюдце тільки — цок-цок-цок! — так ходором у моїх руках і заходила.

— Та ти не брешеш, буває?.. — здивовано попитався я.

— От хай мене оцей хрест поб'є! — гукнула Параска і великим хрестом аж тричі перехрестилася, а потім знову взялася за свою роботу — мебель витирати.

— Що ж то тобі стражник хвалився, що все ото йде від станового? — нешвидко попитався я.

— Він не хвалився, та я й сама про це добре знаю, — відказала Параска.

— Почім же ти знаєш? — спитав я.

— Почім знаю? — перепитала Параска. — По всьому видно: стражник подарунки за те обіцяє... А де ж йому грошей узяти на ті подарунки? Звісно — у станового!.. Потім — ще обіцяє... Я б і сказала, що, та не вмію назвати... Дукач, значить, такий, що його на грудях носити.

— Медаль, може? — підказав я.

— Медаль, медаль, бодай він повісився на ній! — скрикнула Параска. — Як будеш, — каже, — як слід наглядати та про все мені доводити, то як запопадуть твого пана на злому вчинку... чи людей буде намовляти не слухатись, чи що інше замишлятиме, — то тобі, каже, начальство медаль дасть.

— Бреше, — кажу їй сердито, — твій стражник, як та руда собака, а ти за ним!.. Такого й закону немає, щоб медалі роздавали жінкам за такі вчинки... от що я тобі скажу! — додав з притиском я.

— Може, він, — відказує спокійно Параска, — і бреше, а я — за що купила, за те й продаю!.. На мою думку, я все-таки береглася б отаких приятелів, як

становий, — помовчавши, додала вона далі... — Що стражник, що становий — всі вони одного поля ягода, одним миром мазані!.. Всі вони одного добра зичать нам...

Як почув я оте, то з нестямки аж перелякався.

— Що ти, — питаю злякано, — сказала? Усі вони однакові? Усі одного добра зичать нам?!

— Атож! — мов ні в чім, одказує Параска.

— Та ти знаєш, нащо поліція заведена? — присіпався я.

— Знаю, — спокійно відказує Параска... — На те, щоб до всякого чіплятися, — додала.

Так я і підскачів на постелі! Підвівся ото та й кажу їй:

— Поліція, — кажу, — на те у кожному царстві заведена, щоб від лиходіїв людей захищати... Щоб спокій добрих людей не порушав!.. Щоб вони тихо жили та безпечно спали!..

— Про це самісіньке — перебила мене Параска, — і стражничиха раз у раз про свого чоловіка каже. А я вам на це відкажу: поки у нас отого стражника в селі не було, то все добре було: і люди спокійно спали, і ніхто до їх не чіплявся. А тепер — немає нікому спокою від нього. На вулицю дівчата вийдуть поспівати, — розганяє; на досвітки парубки зберуться, — а він попідвіконню ходить та підслухує, що вони балакають проміж себе... А на того, хто йому шапки не скидає, то він так узлиться, що й по дворах ходить та присікується, — нащо з'їдів понакладав та гною понавертав? Прибери зараз, — каже, — а то составлю протокола. Хазяїн так відказує: як весна прийде, то все прибере: що на кізяк піде, а що на підмет вивезу. Так хоч і не кажи йому цього!.. Протокола напише, а земський штрапа накладає... Отак до всякого й чіпляється!.. От ви тепер і скажіть мені: чи на добро людям ота поліція, чи ні? — попитала вона мене.

— Та що ти, — кажу їй, — отаке про поліцію плещеш? Що ж, по-твоему, — зовсім її не треба?

— А й не треба, — відказує Параска, — вона зовсім лишня! Є ж такі люди, що живуть без неї, та ще й як живуть?!

— Та тобі, — кажу їй з серцем, — за оці слова й Сибіру мало!

— А що ж, — одказує вона спокійно, — Сибір таке? Хіба й там люди не живуть?

Прямісінько тобі мов одуріла молодиця! Щоб як-небудь навести її на те, що то дурниця, про що ото вона плеше, я почав їй далі казати.

— Отже ти кажеш, що тобі й Сибіру не страшно, що й там люди живуть?

— Та вже ж і там не без людей! — одно товче вона.

— Люди то є, та тільки їх небагато, — кажу їй. — Та й то все чужі... не наші люди... іншої віри, іншої мови... А з наших — одні лиходії, що їх начальство від нас туди справляє, щоб нам отут покійніше жилося... А живуть вони як? Хіба вони живуть так, як ми отут живемо?... От хоч би, приміром, візьми себе... Чого тобі треба? чого недістає?.. І їсти тобі є, і пити тобі є... Ще й плата тобі йде до того... Хіба тобі, — питаю, — погано у мене жити?

— Чого, — відказує, — погано? На вас я нічим не жаліюся. Спасибі вам, ви, — каже, — добрий пан... Тільки й те сказати: якби я вам не робила, то чи ви держали б мене?

Я з диву аж закашлявся; а вона підождала, поки я відкашляюсь, та й знову за своє:

— Поки в мене руки дужі та сила служить, то я вам і потрібна. А якби, — не доведи господи! — я захворіла або сили позбулася, то тоді під чужий тин іди.

— А ти, — кажу, — заробітка не гайнуй та про чорний день відкладай.

— Що той заробіток, — відказує вона. — Хіба з нього наскладаєшся? Як візьмеш у руки, то він так поміж пальцями і розійдеться!.. От ви, — каже, — оце гаразд розберіть та й вирішіть, чи справді нам, наймитам, добре живеться? Чи справді наша доля така, що ми дурнісінько на неї нарікаємо?

Цими словами Параска ще більше мене здивувала. І хто їй про оце все наказав? хто їй отакі думки в голову набив?.. Недаром приятель мій — пан становий, — здіймаючи вгору свого здоровенного кулака, не раз мені казав, що тепер народ став — он який! І накриво йому нічого не кажи, бо ти йому слово, а він тобі — десятеро... Розумний дуже став! Тепер, — каже, — не те, що колись було.

Щоб як-небудь перепинити оту розмову, що Параска зняла, я їй наказав, щоб вона налила мені ще склянку

чаю та й геть собі йшла, бо ми з нею ні до чого доброго не договоримося.

— І то правда, — усміхаючись, каже Параска, подаючи мені чай, — пора мені вже і до печі ставати, обід вам готувати. Дома ж будете обідати? Нікуди не поїдете?

— Куди, — відказую їй, — мені їхати, як нездужається? Скажи Омелькові, що не поїду.

Параска пішла, а я, п'ючи потроху чай, почав думати про те, що Параска отут наказала.

Думки її про поліцію я відразу признав за нікчемні і не звернув на їх ніякої уваги; а то про долю наймитів — то це і мою голову заклопотало.

«І справді, — думав я, — що чоловік заробив — то його вистача тільки на те, щоб сяк-так прохарчитися та кінці докупи звести... Уділити ж з заробітку яку дешицю про чорний день — невістачить... Поки молодий та дужий, то воно якось і байдуже про це. А як старість прийде? неміч силу зопсує?.. що тоді?.. І скільки ж отакого люду є, та ще й прибуває щороку? Про це, справді, треба б комусь подумати та щось пригадати, бо щоб отак і надалі йшлося — не можна... Голодному, кажуть, і розбій не страшний. Недаром і Параска Сибіру не боїться і отаке чорти батька зна, що плеще! Це таке, що треба про нього добре пометикувати... Як доведеться з приятелем моїм — паном становим — побачитись, перше всього запитаю його, як на його думку оце розв'язати? Він чоловік з головою та ще й «служебний опит» має».

І ото, допивши чаю та поставивши склянку на стіл, я почав марити, як-то оцього крутого вузлика, що лихе життя його зав'язало, добродій становий буде розв'язувати?

І уявляється перед моїми зажмуреними очима пан становий з його завжди червоним обличчям та рішучим поглядом його жартівливо-лукавих очей.

— Ану, що скажете, добродію, про це? — усміхаючись, питаю його.

— А ви не знаєте, що це таке?.. і чим воно пахне?.. — спитав мене, похнюпившись, становий.

— Чим же воно, — перепитую його, — пахне?

Він на те нічого не відказав, тільки нехотя якось почав розстібувати мундира, пошарив під ним рукою і витяг із бокової кишені невеличку книжечку в червоній обгортці.

— Гляньте сюди! — додав, указуючи пальцем на обгортку, де вгорі великими літерами було друквано: «Соціалізм».

У мене аж мурав'ї забігали попід шкурою, як прочитав я оте слово.

Він прикро-прикро глянув на мене.

— Бачили? — сувороо спитався.

— Бачив, — ледве чутно одказав я.

— Задля тих мудраків, що отаке пишуть або про це базікають, є у мене, щоб ви знали, добра схованка... Отака! — додав він і, заховавши книжечку, в ту саму кишеню, звідки витяг, почав застьобувати мундира. — Раз заліз туди, зогниеш там, а не вискочиш!.. Не втручайся не в своє діло! Не клопочи начальства! — бубонів становий. Потім, усміхнувшись, повернувся до мене й каже:

— А про-приятельству до вас ось що я вам на ваше питання скажу: ви знаєте, що тепер панщини нема, що обов'язувала панів піклуватися про своїх людей? Не захотіли ж її... самі не захотіли... Волі, гукали, дай! А тепер знову кричать: свобода личности!.. Оце ж вам воля й свобода... Сам про себе дбай, сам про себе піклуйся! — знову забубонів становий, і від його гомону чогось мене почало гойдати — немов хвиля підхопила мене, колише і стиха несе кудись... Я так і незчувся, коли заснув.

Прокинувся, а сонце вже геть повернуло з півдня, котилося низом до спочинку. У хаті від його світла було якось червоно-червоно.

— Оце так заснулось! — промовив я, почувавши себе таким бадьорим та дужим, та й почав мерщій вставати. Коли тут і Параска нагодилася.

— Уставайте вже, — каже, — обід давно перестоявся. Я вже не то в печі, а й у вас у хатах груби давно витопила; а ви все спяте.

Поки я умивався та прибирався, сонце зовсім почало сідати. Зокола по вікнах бігали його червоні зайчики, та крізь намерзлі шибки пробивалися в хату якимсь жовтуватим світлом, окриваючи ним тільки середню частину, а по кутках стояла вечірня темнота і блимала своїми сіронепрозорими очима.

— Мабуть, таке, що світи світло та й давай обідати! — наказав я Парасці.

Тільки що я сів за стіл та почав борщу в тарілку всипати, як Параска, ускочивши до мене, замовила:

— А до нас гість прибув! — І шатнулась до шафи, щоб гостеві тарілок наготувати.

— Який гість? — попитався я.

— Отой самий, щоб вас добре виляяти, — чую я у прихожій гучний голос Пищимухи.

— За те, мабуть, що на вибори не прибув? — догадуючись, питаюся і встаю стрічати гостя.

— За те самісіньке, що ви людей тільки дурите!.. Злякалися свого приятеля-станового, чи що? — докоряє він мене, роздягаючись.

— Чого мені його лякаться? Я ще вчора звечора наказав Омелькові, щоб усе готово до від'їзду було. А на ранок захворів.

— Знаю я вас, як захворів! Удаєте тільки з себе хворого, — каже Пищимуха, ледве просовуючись у двері.

— Ви мені не вірите, то повірте стороннім людям. Он вам і Параска посвідчить, — одказую йому.

А Параска так і запорошала:

— От уже що правда, то правда!.. Цілу ніченьку тобі не спали: то стогнали, то бухикали...

— Здався циган на свої діти! — неласкаво вимовив Пищимуха. — А ти не пороши! — сердито перебив він Параску. — Твоє діло кухня — то туди і йди!

— Я ж задля вас посуд готовила, — усміхаючись, мовила Параска. — Певно, виголодалися, обідати будете.

— І обідати не хочу... Я лягаюсь приїхав. Зло мене таке розбирає, що аж гавкати хочеться! — гучно бубонить Пищимуха, розмахуючи своїми довготелезними руками.

Параска зареготалася... З усіх моїх знайомих найбільше всього уподобався їй Пищимуха. Чи, може, через те, що вона була куща, а він — саженого росту, з такими довгими усами, що кінці їх аж за уха закладай, і на його завжди суворім обличчі карі очі з-під настовбурчених брів грали якоюсь доброю усмішкою.

— Оце чоловік, так чоловік! — хвалилась вона. — З ним і побалакаєш як слід, і натішить він тебе своєю розмовсю!

— Воно ж, мабуть, хто перший у хату ввіходить, то й здоровкається, — жартуючи, кажу я йому і, подаючи руку, вітаю: — Здрастуйте!

— Та вже нічого з вами робити — здрастуйте! — відказує він, простягаючи і мені свою, завбільшки з доброго наkostenя, руку,

Поздоровкались ми.

— Ну, сідайте ж до столу. Будемо обідати та балакати, — кажу йому.

— І сяду. Уже коли забився до вас, то треба і сісти, — каже він, опускаючись на стілець по другий бік столу, якраз напроти мене. — Та вже і гнів свій до вас на милість поверну — попоїм трохи, — додав, беручись за ложку і насипаючи собі борщу в тарілку.

— О-о, бач! А казали, що обідати не хочуть! — усміхаючись, мовила до нього Параска.

— А ти, сороко, не скрегочи... Киш на своє гніздо! — скрикнув він на неї, скося блимнувши оком.

— Та оце ж і побіжу, щоб тому, хто не хоче їсти, ще й печеного з свого гнізда принести, — жартівливо відказала вона і вискочила з хати.

— Ну й де ви отаку пащекувату видрали? — повернувся він до мене, кутуляючи в роті чималий шматок хліба та запиваючи його борщем. — Якби в моїй хаті отака зозуля щодня кувала, то я, мабуть би, і не їв, і не спав та все її слухав! — жартує він, не перестаючи борщ сьорбати.

— Та годі вам, — кажу йому, — на чужих зозуль очі дерти; краще скажіть чи були на виборах?

— Люблю бісове коріння, хоч воно й до гріха доводить... Недаром і Адам согрішив, — бурмотав Пищимуха, а потім до мене повернувся:

— Чи на виборах, — питаєте? Аякже.

— Ну... що ж там? Чия гору взяла, чи праві, чи ліві?

— Краще не питайте, — сердито відказує. — Нагадали вибори — і їсти перехотілося, — веде він далі, кладучи ложку. — Ох-хо-хо-хо! — заховав він на всю хату. — Голівонько наша бідна, що в нас матінка нерідна!

— Значить, праві взяли гору? — догадався я.

— Які праві? Які праві? — з огидою в голосі скрикнув він. — Той правий, хто йде прямою стежкою, а не збоку, — загукав він щосили, витріщивши на мене свої гострі очі.

— Так вони взяли гору? — занепалим голосом спитався я.

— Ще б не взяли, як вони отаку машину підвели! Перше всього — козаків пристосували до селян, що мають право вибирати тільки при волості. Удруге — на один день призначили вибори і при волості, і від земельних власників... через це на наші вибори приїхало наших жменя, а їх — з усієї округи насунуло!.. А втретє?.. — Тут Пищимуха нетерпляче засовався на ступі і почав важко дихати. — Чули, що з Василенком вчинили? — спитався нешвидко.

— А що? Ні, не чув, — відказую.

— Та що ви — з неба скотились, чи що? — сердито поспитався він і, наче з рушниць, випалив: — Заарештували!.. Ваш же приятель, пан становий, це і зробив! — з докором додав він.

— За віщо Василенка заарештували? — здивовано спитався я.

— А я знаю, за що? Попитайте свого приятеля! — схопившись з місця й заходивши по хаті, мовив Пищимуха.

Я похнюпився.

— То-то він і хвалився, що доброго кола заплішив лівшакам у саме тім'я! —' якомсь незумисне зірвалось у мене з язика.

— А ви вже бачилися з ним? — знову сідаючи навпроти мене і неймовірно заглядаючи мені в очі, попитав Пищимуха.

— Учора прихватком забігав сюди... Допитувався, чи поїду на вибори?

— Ну? — гукнув Пищимуха, міряючи мене своїм сердитим поглядом.

— Казав, що безпремінно поїду... І злаштувався зовсім, та...

— Злякалися? — докірливо попитався Пищимуха. Досада мене за серце вщипнула.

— Слухайте, — кажу, — добродію! Я ніколи нічим не криюся. Кожному правду кажу... І ви мене давно, здається, за такого знаєте. Чого ж ви тепер віри не ймете! — образливо кажу йому.

— То ви оце й розсердилися на мене? — ласкавим голосом пита Пищимуха. — Вибачте, коли я вас чим образив. Досада, бачте, мене взяла... Аж кипить у мене всередині з досади, — засовавшись на стільці, вибачається Пищимуха.

— Треба ж обережніше поводитися з словом, — кажу йому. — Воно, оте слово, що птиця: випусти — полетить, а спіймати — не так-то легко.

— Язик мій — ворог мені, махнувши рукою, мовив Пищимуха. — Ну, вибачте ж, вибачте!.. Від нестями зірвалося з язика оте слово.

Тут саме увійшла Параска, несучи на блюді печену качку, кругом обложеною добре зарум'яненими кружалочками картоплі. Смаковитий запах від качки так і пішов по хаті. Пищимуха як глянув, то аж сплюнув.

— Та й драгуєш же ти мене оцією стравою! — повернувся він до Параски. — Аж слина покотилася, як побачив, що так по-мистецьки качку запекла.

— Хіба я її пекла? Огонь пік! — граючи очима, відказує Параска.

— Огонь то огонь, а й сама рук докладала! — каже Пищимуха.

— Та вже ж не без того, щоб не перевернути того, що печеш, — шпарко прибираючи тарілки та складуючи їх на посудину з борщем, мовила Параска.

— Якби мені отаку страву щодня їсти, то я б як кабан годований став! — жартує Пищимуха.

— Та ви і так — нівроку собі! — відказує, усміхаючись, Параска.

— То я зроду такий удався, — каже Пищимуха. — А якби ще їв отаку страву, якою ти свого пана годуєш, то і в двері не потовпився.

— То чого ж ви тільки дивитесь, а не накладаєте. Прощу покійно! — повернувся я до нього.

— Милуюся! — відказав Пищимуха. Потім узяв вилки, з розгону вгородив їх у стегно качки й підняв його вгору. — Ач, яке стегно: прямо — очима їж, — промовив, положив його на тарілку і почав ложкою картоплі набирати та зверху смачним припеченим жиром з-під качки заливати.

— Годуйтеся, годуйтеся! Я на третє ще смачнішого принесу, — знявши з столу посудину з борщем і зібравшись виходити, каже Параска.

— Чого ще принесеш? — кинув їй навздогінці Пищимуха.

— Вареників! — зачиняючи за собою двері, гукнула Параска.

— Бодай тобі язик у роті руба став! — скрикнув Пищимуха і зложив на животі в себе руки.

Трохи я зо сміху не покотився.

— Смійтеся, смійтеся! — каже Пищимуха. — Вас регіт розбирає, а мені не до смішки... Якби раніше казала, що вареники будуть, — і качки б не брав.

— А хіба так не можна, щоб і качки, і вареників? — питаю.

— Не поміститься все. Борщу обпився, та ще як качки поїм — вареникам ніде буде міститись, — скаржиться Пищимуха. — А вареники — це ж найкраща їда! — додав він.

— Не журіться, — кажу йому. — Качка — борщ прикриє, а вареники зверху придушать. От воно й добре буде.

— Хіба? — лукаво моргнувши оком, допитується Пищимуха.

— А самі вареники з борщем не помиряться, — доведу йому.

— Це правда, що не помиряться. То, значить, качку їсти? — пита Пищимуха.

— А що ж, на неї дивитись?

— Хай буде по-вашому! — відказав він і, прицмокуючи, узявся за качку, заїдаючи її присмаженою картоплею так, що вона в його аж на зубах хрущала.

Уживаючи і собі качку, я знову згадав про Василенка.

— І за віщо його арештували? — вголос вимовив я. — Шкода чоловіка! Гарний він чоловік, розумний і до діла щирий.

— Тож-то й є, що гарний та щирий! За те саме й арештували, — доводить Пищимуха. — Він усю виборчу справу на свої плечі взяв... По селах їздить та людей підбадьорює, щоб усі спільно за діло бралися... щоб безпремінно на вибори їхали. Ну, а наш маршал про це почув... — земський довів — та до справника, а справник — становому... От і злапали нашого голубчика! Та й то б ще нічого, якби його одного забрали; а то — по всій окрузі стражників розіслали наказувати, що хто на вибори поїде, то з виборів уже додому не вернеться, а буде з Василенком казенну страву сьорбати... Он у чім сила! Народ — звісно, як народ: темний — раз, заляканий — два... хай йому, — каже, — отим виборам; краще я той день дома пересиджу, бо хто ж без мене буде сім'ю годува-

ти?.. Отаким-то способом і вийшло таке, що нашого брата, козака, — пучкою взяти, а їх — і в жменю не вбереш! От і вибрали всіх своїх, — повідав Пищимуха.

— З лівих ніхто не вскочив? — спитався я.

— Куди там вскочити? Аж нікогісінько! Усі тобі, як є — чисте чоло, одвіювати не треба, — хвалиться Пищимуха.

— Це погано, — шкодую я.

— Та чого його й дивуватися, як козаків до селян прилучено?.. І скажіть же, пригадали таке! І хто воно його пригадав?

— Хіба ви не читали? — кажу. — Сенат так закон розтовкмачив. У козаків, каже, земля предківська, здавна наділена...

— Хто ж її їм наділяв, як вони своєю кров'ю та кістками її добували? — злюче увернув Пищимуха.

— Як вони її набували, то, — кажу, — інша річ. А закон такий справді є, щоб землі козаці тільки до козаків належали... Тобто так, як кріпацькі — кріпакам наділені.

— Так то ж які землі? — перебив мене Пищимуха. — Рангові, а не ті, що кожен своїм горбом добував! А де ті рангові тепер маються?.. Своя ж старшина, що потім у дворянство перелізла, і прибрала їх до своїх рук!.. Зосталися тільки ті, що кожним своїм потом нажиті.

— Може, воно й так, — відказую. — А закон за козаками признає одні предківські землі... І поки ти не докажеш, що то твоя власна земля, добута від дворянина, чи купця, чи міщанина, то й повинна вона лічитися предківською, тобто наділеною... А закон про вибори установлює, що всі ті, хто володіють наділеною землею, вибирають окремо від власників. От на такій підставі Сенат і вивів, що козаки повинні вибирати з надільниками.

— Сенат! Сенат! — хитаючи головою, замовив Пищимуха. — Що таке Сенат? Як ви думаєте: він старший над Думою?

Тут саме нашу цікаву розмову перепинила Параска, що вскочила до нас у хату, несучи в одній руці миску гречаних вареників, а в другій — чималий горщик сметани.

У Пищимухи аж очі заграли, як він побачив оте добро і, не питаючись дозволу, він мерщій наклав собі повну тарілку вареників, прилив зверху маслом, та ще й смета-

ною добре їх примастив, а потім, на увесь рот чавкаючи, почав їх уминати. Поки Параска прибирала печене та непотрібний посуд, Пищимуха встиг цілу тарілку вареників укутати.

— Немає на світі кращого наїдку, як вареники! — каже він, набираючи вдруге. — Та ще як їх гарна чепуруха зготує! — додав, скося поглядаючи на Параску.

Та вся так і зашарілася на виду, наче на неї полум'ям втнуло.

— А ти не дослухайся, що ми з паном-хазяїном гомонимо. Не про тебе, галочко, річ! — повернувся він до неї.

— Чого мені дослухатися? — з посміхом відказала Параска. — Хіба то я вареники тулила?

— А хто ж? — попитався Пищимуха.

— То наш кучер — Омелько! — випалила вона і, вхопивши непотрібний посуд та похитуючись з реготу, майнула з хати.

Пищимуху так прямцем і поставило, наче його хто шпигонув гострим ножем у серце.

— Отуди к бісу! А я їх повнісіньку тарілку укутав! — нешвидко промовив він. — Чи він же, отой бісів Омелько, хоч руки помив, як тулить вареники брався? — попитався далі в мене.

— Та не вірте, — заспокоюю його. — Хіба не бачите, що то молодиця жартує? Хоче, щоб ще дужче хвалили її.

— Ні, не буду їсти! — рішуче відказав Пищимуха.

— Чому?

— Поки не впевнюся, що їх не Омелько тулив.

— Як же ви впевнитесь? — питаю.

— Кликніть її сюди. Я вже знаю, як довідатися.

Нічого було робити — довелося кликати Параску.

— Показуй руки сюди! — повернувся до неї Пищимуха, як вона увійшла.

— Навіщо! Хіба я вкрала що? — наче образившись, каже Параска.

— Показуй! — гука Пищимуха.

— Ну, нате! — усміхаючись, відказала Параска і виставила перед ним обидві долоні.

— Переверни догори! — наказав Пищимуха.

Та перевернула. Пищимуха прикро глянув і промовив:

— Ну, іди собі!

Параска, дивуючись та здвигуючи плечима, вийшла з хати.

— Справді збрехала, бісова! — промовив Пищимуха і знову почав уминати вареники.

— По чому ж ви довідалися? — питаю його.

— А ви не знаєте? Під нігтями борошно залишилось!

— Та ви, — дивуюсь йому, — усяку всячину знаєте.

— Від мене ніщо не вкрийється! — відказує він. — Не тільки бабські таємниці мені відомі, а часом і про поліцейські заходи догадуємося... От хоч би, примірно, про вашого приятеля — пана станового. Казав Василенкові: «Ой, стережися, чоловіче! не викладай йому своєї душі». — А що він, — каже, — мені зробіть, коли все те, що я роблю, законом дозволено?.. От тепер і дознався, сердега!.. Оце маю і вам сказати: хоч він і приятель ваш, а стережіться його... Він проти вас щось замишляє, — каже він мені, доївши вареників і відкидаючись на бильце стільця.

— Ну, це, — відказую йому, — дурне ви кажете! Не поводився б він зо мною так, якби що лихе замишляв. Учора навіть, як прощався, — поцілував.

— Поцілував? — здивувався Пищимуха.

— Поцілував, — спокійно відказав я.

— Ну, начувайтесь ж! — каже Пищимуха.

— Нічого мені начуватися! — відказую йому. — А от ви скажіть мені... тільки без утайки... Який там, кому і на кого позов написали?

— Це він вам хвалився? — збентежився Пищимуха.

— А хоч би й він, — відказую.

— От бісів син! — І звідки він про це довідався? — пита Пищимуха.

— Значить, це правда, що написали позов? Можна дізнатися, — куди і на кого?

— Ми вже скінчили обід? — спитався Пищимуха.

— Вибачайте, — кажу йому. — Тепер хіба чайком оце все, що їли придушимо?

Пищимуха встав, до образів перехрестився і, повернувшись до мене, мовив:

— Спасибі за хліб, за сіль і за обід, що наївся дармоїд!

— На здоров'я, — кажу йому, сам устаючи. — Може, тепер, поки Параска буде прибирати та чай готувати, ми підемо до кабінету, покачаємось трохи та покуримо.

— Хоч і ходімо, — каже Пищимуха. — Хай там, у животі, улягається страва, що чимало-таки наклали її.

Незабаром ми пішли і, засмаливши цигарки, полягали, я — на своїй постелі, а Пищимуха — вивернувся на канапі.

— Бачите, — замовив він, випускаючи з рота цілий оберемок диму, що так і закрив його від мене, — я не настоящий позов написав... Хай ті облакати пишуть!.. А я на зразок позова зложив скаргу до другої Державної думи про нашу горемичну козачу долю. Ото я вам казав, що мене непутить отой вчинок з козаками... що хто там його вигадав, чи Сенат, чи пани-дворяни, — не знаю... От про це я й річ у своїм позові веду... І давно вже мені, по правді кажучи, хотілося дати вам прочитати та порадитись, чи вона, ота позова, на що-небудь здатна?.. От, примірно... у часописі якій надрукувати... щоб і другі прочитали... Може, таким способом хто-небудь і зверне на оцю справу увагу та й здійме питання в Думі... Алже ж Дума може цьому горю пособити? — попитав Пищимуха.

— Не знаючи, що то за позов, не можу вам нічого путнього про це відповісти, — кажу йому.

Пищимуха звівся з канапи, поліз у кишеню свого каптана, витяг звідти чималий шматок паперу і подав мені до рук.

— Натє та вголос читайте... Ви добре по-нашому читаете... А я, лежачи, послухаю, — каже він. — Може, воно навсправжки не таке жалібне буде, як мені здається, — додав він, лягаючи.

Я встав з постелі, присів до столу й почав читати. Ось що було там написано:

«До другої Державної думи:

Від ста шестидесяти тисяч нащадків колись славного Війська Запорозького, що з божої ласки мешкають по багнючих місцях та зачлюпаних селах славетної на все царство Полтавщини, де позвивала свої гнобительні кубла усяка пошесть людська: обкладки, бешихи, пропасниці й інші хвороби, що їм і щоту немає, і назви їх ніхто не знає.

Жалібний позов на злочасну долю Поклик

Державная думо, порадице наша! Зглянься на нас горопашних, не обійди нас своєю ласкою, одари нас своєю втіхою, не дай нам зовсім загинути-пропасти. Ми знаємо, що тобі ніколи, що з усіх боків тебе будуть смикати, як і твою першу сестру-покійницю смикали. Чого їй тільки не діставалося? Їздеки та есери зовсім її цуралися, трудовики — народними муками їй надокучали, порядники — з великого на неї гніву у вічі їй за вічі плювали, на увесь світ кляли-проклинали, одні тільки кадети її прославляли: у сурми грали, в бубни вибивали, та щосили і землі, і волі, і користі доволі. А як покійниця несподівано закрила очі, то такого гвалту нарobili, що й самі мушили від нього поглухнути, поніміти... Тепер либонь і вони побачили, що необережно при покійниці поводитись, що треба б було тихою ходою йти, а не скоком гнати... Та пошкоді, кажуть, і лях мудрий! Не будемо про те згадувати, що вже промайнуло-минуло. Нехай покійниці на тім світі легенько гикнеться та сніться їй веселі сні про волю, що за нею вона так побивалася-боліла, так старалася-клопоталася, що їй наглої смерті не побоялася.

Ми тепер, наша ненько новенька, ударяємося до тебе: вислухай наш жалібний позов, розсуди нас з нашою Злочасною Долею, що споконвіку пеклом на нас дише; гне нас, до самої землі нагинає; до живих печінок діймає; уїлася, як та іржа у залізо, як трухляву деревину точить, не дає нам ясного просвітку, не хоче нас за людей мати! Зглянься на нас та послухай. Ми тобі докладно про все наше горенько спишемо, не втаїмося ні в чім перед тобою, усе по правді виложимо та розкажемо, а ти розсуди та й виріши, як нам далі бути?

Пункта перша

— Ні, подождіть, — перепинив мене Пишимуха. — Раніше скажіть мені, як вам оцей поклик сподобався?

— Що ж, — кажу йому, — написано добре, зрозуміло... І не без жару.

— Жар, кажете, є? — спитався він, повертаючи обличчя до мене. — Тут ще мало жару! Дальше — більше буде, — похвалився він. — Ну, читайте далі.

Тільки що я намірився читати, як Параска внесла самовар у столову і почала цокотати посудом, готуючи на чай.

— Знаєте що? — звернувся до мене Пищимуха. — Після вашого ситого обіду та ще висмаливши цигарку, — у роті аж горить! Ходімо спершу згагу чайком придушимо, та тоді вже і за читання приймемося.

— А ще краще, — кажу йому, — і чай пити, і цікаву річ читати. Адже ж такі солодощі чаю не завадять?

— Щур, тільки чаєм не заливати! Бо це ж єдиний список на увесь світ zostався, — чернетки я знищив, — застерігає Пищимуха.

— Берегтиму, як ока, і краплі не дам упасти! — відказую йому. Ото ми й пішли з Пищимухою до столової і зшиток узяли з собою, та, посідавши один проти другого, і почали чаювати.

Духом вимчали по одній склянці, і почав уже по другій наливати, присуваючи зшиток до себе, щоб як наллю чаю, то зараз і читати... Коли це — як зашумить щось, як загудить — аж земля задвиготіла.

— Що воно? Буря почалася? — спитався Пищимуха.

Не встиг він оце вимовити, як у хату до нас вбігла перелякана Параска.

— Ох, лишенько, пане! — залунала вона. — До нас повен двір стражників набігло... І становий з ними!

У мене чайник застряв у руках, — а кришечка в ньому тільки — дзень-дзень!

— Стражники? Становий? Чого? — здивовано запитався я.

А Пищимуха, наче його що шпигонуло, мерщій зірвавсь з місця.

— Певно, трусити будуть, — промовив він, та мерщій за зшиток, ухопив його з стола, перегорнув удвоє та, нагнувшись до чобота, посунув його якнайглибше в халяву.

— Отут тобі буде безпечніше, — додав, розправляючись. — Може, і у вас є таке, що слід його приховати, то давайте мерщій, — повернувся він до мене.

— Та що це ви таке вигадуете? Щоб у мене та був трус? Хто ж його буде робити? Мій приятель — становий? Оце вигадали! — відказую я йому.

Тут у сінешні двері щось як застук, — аж одвірки затряслися!

— Відчиняй! — гука з-за дверей хтось щосили.

Побіг я до кабінету, ухопив світло та мерщій у прихожу.

— Хто там такий? — питаю.

— Відчиняй, тоді побачиш! — чую голос наче мого приятеля.

— Це ви, — питаю, — пане становий?

— Та я ж, я. Відчиняйте! — спокійніше відказує мені. — Діло до вас маю.

Відсунув я засув, розчинив двері. Коли це — так зразу два жандарі і вскочили в хату та й оточили мене: один — з одного боку, другий — з другого. За ними і сам пан становий суне.

— Здрастуйте! — вітаюсь до його. — То ви не самі, а й гостей навели з собою? Прошу ж до хати.

— На цей раз і без вашого прохання обійдемося, — понуро одказує становий, роздягаючись. — Діло до вас... получив наказ — вас обискати, — ще понурише доводить мені.

— Що ж, — кажу йому, — як такий наказ маєте, то треба його виконувати. Діло службове. Жалуйте і обискуйте. Може, я й справді лихий злочинець, та тільки втаююсь, — додаю йому образливим голосом.

— Там, — одказує він, — побачимо. Само діло покаже. — Потім повернувся до жандаря, що стояв з одного боку біля мене.

— Іванов! розпорядися, щоб стражники кругом двір і хату оточили і нікого звідси не випускали! — наказав пан становий жандареві.

— Слухаюсь! — одказав той і вмить вискочив надвір.

Я кинувся було за ним двері зачинити, та другий жандар так і виріс передо мною.

— Не турбуйтеся. На цей час ми у вас будемо за хазяїнів і розпорядчиків, а ви — робіть те, що вам буде наказано, — суворо звернувся до мене становий.

Дивлюся я на нього і — не пізнаю... Де й поділася ота завжди привітна до мене ухмилка, ласкавий голос,

приятельська поведенція? Стоїть він передо мною, немов би ми й не зналися ніколи: суворий та гордий.

— Ходімо перше всього до кабінету... Покажіть мені перше всього вашу бібліотеку... Папери всякі... прочитаємо й ми, що ви там такого пишете по газетах, — наказує він мені, вступаючи у світлицю.

Я — за ним, з світлом у руках, що так воно чогось і хитається на всі боки, а за мною, трохи не наступаючи мені на п'яти, жандар цокає своїми острогами.

— О-о-о, то ви не самі дома, і гість мається! Це добре: понятого не треба буде шукати, — каже становий, побачивши Пищимуху, що, як верства заввишки, стояв біля стола, обпираючись на нього рукою.

— Я, пане становий, за понятого не можу бути, — одказує Пищимуха своїм гучним голосом.

— Цікаво знати, чому? — пита його, усміхаючись, становий.

— Мені треба додому їхати, — доводить той.

— Пустяковина! — одказує байдуже становий.

— Пустяковина, як свиня не кована! — забубонів Пищимуха. — Мене дома ждуть.

— Підождуть та й спати ляжуть. А ви нам допоможете протокола написати, — якимось глузуючи, мовить становий. — Другим, бач, помагаєте позви всякі складати, а нам і не хочете у допомі стати.

Глянув я на Пищимуху, а він очі вирячив і дух у собі затаїв, а рука об стіл тільки —тіп-тіп-тіп! — аж склянки дзеленчать на столі.

— Я нікому ніяких позовів не складав, — ледве переводячи дух, вимовив Пищимуха.

— Таїтесь!.. А до мене певні чутки доходять, — усміхнувшись, мовив становий і повернувся до мене.

— Приступимо ж мершій до роботи, часу нічого гаяти. Он і вашому гостеві треба додому поспішати, то не будемо його задержувати.

Та, це кажучи, і направилися до кабінету. Жандар — за ним, я — за жандарем, оглянувся — коли й другий, попорядкувавши надворі, вернувся до нас і цокає острогами, йдучи слідом за мною.

— Бодай ти оглух, а в того, хто доводив тобі, — язик у роті кілком став! — бубонів Пищимуха, йдучи й собі за нами.

Увійшли ми до кабінету, жандарі поставали коло одвірків на сторожі, а ми в середину вступили. Пан становий почав мою шафу з книжками обдивлятися.

— І навіщо ви отаку силу отих книжок набгали? — звернувся до мене пан становий. — Скільки-то грошей на їх переведено!.. Може, у вас список книжок є?.. Бо кожному книжку виймати з шафи та розглядати — що воно та до чого, — дуже забарно. А як по списку, то я миттю його переберу і, яка зацікавить, оту й подивимося...

— Список, — одказую йому, — є. Тільки в тім списку одні назви книжок. Навряд по їх можна довідатися, чи то добра книжка, чи лиха.

— А ви думаєте, я їх мало на своїм віку перечитав? — спитав мене становий. — Я й такі читав, що вам, може, не доводилося і чути про їх! — похвалився далі. — Ось ке ваш список.

Я мерщій витяг цілу книжку з столу і подав становому.

— Бачили ви коли-небудь Бантиш-Каменського — «Історія Малоросії»? — беручи у мене з рук списка, і присідаючи на стул до столу, спитався становий. — От книжка, так книжка! Усе тобі там списано; про всіх гетьманів є.

— У мене, — одказую, — Бантиш-Каменського нема, а Костомарова є.

— Кого? — здивовано спитався становий.

— Костомарова, — кажу, та й почав йому перелічувати Костомарові писання: «Богдан Хмельницький»... «Виговщина»... «Руїна».

— Читав, — перебив мене становий. — Казна-що! Не вистаче він проти Бантиш-Каменського... Тут і патрети кожного гетьмана є... А в Костомарова ж нема патретів?

— Нема, — одказую.

— Ну, то що ж! — радісно промовив становий. — То чого ви стоїте передо мною? — повернувся він до нас. — Сідайте, бо стоячи і ноги заболять.

Ми посідали: я на стулі біля столу, а Пищимуха — на каналі.

— А є у вас така рідкісна книжка, як «Звичаї і обичаї малоросів»? — спитав, повертаючись до мене, становий.

— Ні, — одказую, — і такої нема.

— Еге!... У цій книжці трохи і мого гріха є, — додав далі.

— То й ви, пане становий, по писательській часті грішили? — спитав його жартівливо Пищимуха.

— А ви думаєте, що ви один тільки на це мастак? — одповів йому згорда становий. — Ви пишете, та нічого не печатаєте, а у мене от і печатане є!.. Звісно, не пустяковинка яка-небудь, а корисна штука... як, приміром, борщ зварить... пудрю... саламаху... квашу... Оце все списано у тій книжці... Був у нас, бачите, такий віце-губернатор... наш-таки — пирятинец... Потім і до губернатора дослужився... Так ото він і видав оту книжку, ще як віце-губернатором був... «Звичаї і обичаї малоросів»... Написав циркуляра, щоб ми, поліцейські служачі, збирали всякі відомості про те, як живуть малороси, які у їх звичаї й обичаї... що вони їдять і як та страва готується... А я тоді був становим у самій Опішні... Знаєте опішнянські сливи?.. Містечко таке... Велике містечко і давнє... Ще за козаччини воно славилось... І тепер опішнянці зовуть його городом, хоч воно всюди містечком пишеться... Так я ото, у цім містечку живучи, багато-багато всякої всячини про страву малоросів зібрав та гарненько усе те списав, та по начальству і послав... Довго не чутно було, що з моїми писаннями сталося... Коли так — через рік, чи що, — приходить лист від самого-таки віце-губернатора, у яким він дуже дякує мене за поміч і засилає на пам'ять свою книжку... Давай я її читати. Як дійшов до одділу «Кухня малоросів»... то, щоб ви думали?.. Усе те, що я посписував, — усе дочиста напечатано... Он воно що! — додав становий. — Е-е-е... корисна книжка!.. Ну, та годі нам балакати, час і до діла братися.

І, це кажучи, присунув ще ближче свого стула до стола і почав списка вичитувати.

— Бо-Бокль... Історія ціві-цівілізації в Англії... — прочитав він уголос. — А ке цю книжку! — повернувся до мене.

Я подав. Він підняв палітурку, перегорнув один листочок і глянув набік.

— Цензурою дозволена... Ну, нате, поставте її на місце, — сказав він мені, віддаючи книжку.

Я мовчки поставив.

— Дре-дре-дре... Дрепер! — аж скрикнув становий, читаючи далі, і сплюнув. — Ну й прізвище?! І язика зламаєш, поки вимовиш. А це що за книжка?

Я знайшов і цю книжку і, розгорнувши якраз на тім місці, де було надруковано, що дозволяється цензурою, — подав становому.

— Ага, і в цій дозвіл є? Ну й цю ставте на місце.

— Та в мене, — кажу, — безцензурних немає.

— Немає, кажете, — перепитав становий. — Це добре, що немає... Святе діло — ота цензура!.. Зразу видко, що книжка путяща... І скажіть мені: на якій лихій годни все добивались, щоб оту цензуру одмінити? Скільки тепер без отії цензури усякого сміття печатається? Щоб одвідатись, — як от тепер, приміром, мені доводиться, — чи путяща книжка, чи лиха, — треба всяку з їх прочитати... А коли ж його читати, як свого діла не обберешся?.. Трудне, скажу я вам по правді, наше служебне діло і, не доведи господи, яке трудне!.. Та ще й час такий лихий настав, що так і стережися... З одного боку — судом тебе стращають, а з другого — і начальство по головиці не погладить, якщо прогавив. Як мине день благополучно, — то й слава тобі господи!.. Ну, та що ж робити? Узвсяся, кажуть за гуж, то не кажи, що недуж. Служиш — треба й робити... Охо-хо-хо-о! — зітхнув становий і знову почав список перечитувати.

Він читав більше про себе, коли-не-коли стиха мугикаючи щось під ніс. Ми з Пищимухою сиділи й дивилися, як він виводив очима по писаному, як перегортав листок за листочком. У хаті було тихо та сумно. Мене почав сон розбирати, а Пищимуха, сидячи на канапі, собі чогось колихався.

Коли це зразу щось як писне! та так і розкотилося по хаті.

— «Да воскресне бог і розточа-а-ається вразі його!» — почувлося серед нас.

Ми так з становим і кинулися. Глянемо, — а Пищимуха сидить, закривши очі, та колишеться. Потім лупнув очима, глянув на нас.

— Не лякайтеся, — промовив. — Це в мене в животі... Таки не помирилися вареники з уткою, — і, це кажучи, взявся за живіт руками.

— Болить? — усміхаючись, спитався становий.

Пищимуха тільки замотав головою і, підвівшись, напрямився виходити.

— Нельзя! — заступаючи йому дорогу, вимовив жандар по-московському і вхопився за піхву шабляки.

— Пусти, пусти!.. Можна, — приказав становий, здержуючись, щоб не зареготати.

Жандар одскочив, а Пищимуха, дрібнесенько ступаючи, мерщій подибав на кухонні двері. Як вийшов Пищимуха, то становий так і залився реготом.

— Ну й штукар оцей Пищимуха! — промовив він, витираючи платком очі.

— Ми сьогодні таки справді добре пообідали, — кажу я становому, щоб вигородити товариша.

— Та тож-то й є! Досидівся, що далі вже й нікуди. А нема того, щоб раніше сказати? — промовив становий і знову почав список переглядати.

Я мовчки сидів та дослухався, чи швидко вернеться Пищимуха. З ним все-таки було якось охитніше, а без нього — так і здавалося мені, що от-от мій приятель, пан становий, повернеться до мене й почне прохати їхати з ним. А, правду кажучи, мені дуже не хотілося міняти свою теплу й обхідчасту хату на якусь невідому мені квартиру.

Коли чую, — щось тупає, тільки наче не одно, а двоє йде. Глянув я — огрядна постать Пищимухи з столової суне, а за ним — ще щось шкряботить. Пищимуха увійшов до нас, і я забачив у столовій Омелька, що з-за стола махав на мене рукою і викивував головою.

— Пане! пане! А йдїть лиш сюди! — гука на мене Омелько.

— Що тобі? — питаю його.

Становий собі повернувся.

— Тобі чого треба? — суворо обізвався становий.

— Це, — кажу йому, — мій кучер. Чого треба? — знову питаю Омелька.

— Та йдїть сюди!.. Маю щось сказати.

— Кажи при всіх, а не перешіптуватись будеш! — приказав йому становий.

— Та я, бачте, до пана з просьбою... Щоб віддали мені гроші, що я заслужив у їх.

— Нащо тобі зараз гроші? — спитався становий.

— Та, бачте, стражник каже, що пана вже не одпустять, а заарештують... Хто ж мені тоді гроші віддасть? А їх не мала сума набралася — за півроку зажито! — каже, чухаючись у потилиці, Омелько.

У мене мурав'ї й заходили поза спиною від отих Омелькових речей; аж дух у грудях сперло, в очах пожовтіло!.. «Пропало, — думаю собі, — все пропало!.. Прощай, мій тихий спокою! Уже як стражник казав оте Омелькові, то то вже певно».

— Дурний твого стражника піп хрестив, коли він отаке каже! — одказав Омелькові становий.

— Може, його й дурний піп хрестив, — не знаю, бо не був при тому; а тільки бачу, що воно не на добро йдеться, бо навіщо ж повнісінький двір стражників нагналі? — каже Омелько.

— Не базікай, дурню, та йди звідцїля, не перебивай нам діла робити! — скрикнув на нього становий.

— Ні, я звідси не піду, поки мені до копїечки не буде заплачено, — рішуче одказав Омелько... — Я не за чужим прийшов, а за своїм! — додав він з притиском у голосі.

Глянув я, а пан становий все червоніє та червоніє на виду, брови насупились, очі вирячилились, — трохи він ними вогню не креше. «Ох, буде ж тепер, — думаю, — Омелькові!» Та, щоб угамувати гнів пана станового, я повернувся до нього й почав стиха казати:

— Якщо ви дозволите мені взяти в столі гроші, то я йому зараз віддам, щоб його заспокоїти.

— Не треба! — сердито відказав становий і, повернувшись до Омелька, ще сердитіше замовив до нього:

— Поклич мені зараз того стражника, що оту нісенітницю плів тобі!

Омелько вертнувся і мерщій зник.

— Ох, діла-діла! — зітхнувши і одкидаючись на спинку стула, мовив становий.

— Якби мені такого клопоту, то я б і службу залишив! — промовив Пищимуха.

— А ще кажуть: що там становому робити? Яка в нього робота? Йому нема ніякої роботи! — почав скаржитись становий.

Коли це — і Омелько з стражником увіходять.

— Слухай, ти! Що ти там отому дурневі плещеш? — повернувся становий до стражника.

— Я — нічого, ваше високоблагородіє! — одказує той.

— Нічого? — перепитав становий. — А не казав ти, що його пана заарештують?

— Так тошно... говорив. Но це було в шутку... что би, значить, попугать хахла.

— Яке там в шутку? Навсправжки казав... От і Параска чула! — увернув Омелько.

Пан становий, сердито глянувши на стражника, промовчав і, ковтнувши слину, суворо до нього промовив:

— Тебе на сторожі поставлено?

— Так тошно! — випалив той.

— Ну, то й знай своє діло: сторожи, а не розпускай язика! — грізно наказав становий.

— Слухаюсь! — одказав стражник.

— Іди собі!

Стражник, як справжній москаль, на одній нозі крутнувся та й пішов із хати. Омелько зостався.

— А ти чого зостався? Іди й ти! — повернувся до нього становий.

— То пана, значить, не арештують? — спитався Омелько. — Якщо пан зостанеться дома, то нащо ж мені гроші? Їм у їх безпечніше буде!.. Ну, а, звісно, як пана заберете з собою, то краще буде, як гроші будуть при мені. Я їх сам як-небудь приховаю, — базікав Омелько.

— Іди, кажу, а не базікай тут! — гукнув на нього становий.

— От дивіться, — здивувався Омелько. — Хіба мені довго піти? Ступив раз-два та й вийшов з хати... Мені аби пана мого не зачіпали... Такого пана, як наш, і цілий світ сходи, то не знайдеш... Добрий пан... справедливий! — одно товче Омелько, аж мені ніяково стало від його похвальби.

— Ну, та йди вже! — наказує йому становий. — Як скінчимо діло, тоді виясниться, — додав наприкінці.

— То тоді мене кликнете? — нерішуче спитався Омелько. — Бо пан хоч і добрий... справедливий пан, а й своїх зажитих грошей жалко...

— От причепа! — скрикнув становий. — Йди, кажу, поки в три шия не дали! Покличемо, як треба буде.

— І защо його в три шия? Я й сам піду... Мене аби кликнули... щоб, значить, моє не пропало... От чого я до-

биваюся! — виходячи з хати, бубонів сам до себе Омелько.

Тільки що він вийшов і пан становий знову почав вичитувати мій список, як знову до нас донеслося чиєсь нестямне верещання.

— Пустяки, кажу! Бодай тебе чортяка отак цупив, як ти мене цупиш! — лементував надворі різучий жіночий голос.

— Нельзя! Сказано тебе: нельзя! Не велено нікого пускати, — чувся другий — чоловічий.

— Хто ж не велів? Хто не велів? — ще з більшим притиском желіпав жіночий.

— Хто б не звелів, а сказано тебе: нельзя, значить — нельзя! Не пушу! — рішуче гукав чоловічий.

Ми всі насторожились. Що воно за змагання і хто це такий добивався сюди?

— А піди дізнайся, що воно там таке? — наказав пан становий жандармові. Тільки що той порвався було іти і забрязкотів острогами, як двері в столову розчинилися і в їх трюхи не разом вскочили: наша шептуха — баба Горпиниха, а за нею стражник, що надержував її ззаду за край кожушанки. Горпиниха, держачи в одній руці щось кругле, зав'язане у хустину, другою рукою вхопилася за одвірки і, з усієї сили напружуючись, тягла стражника за собою.

— Стій, бабо, стій! — наставляючи проти неї руки, запинив їй дорогу жандар. Побачивши перепону спереду, стражник випустив з рук край кожушанки баби Горпинихи, а та, поточившись, так і вскочила в жандареві обійми. Пищимуха не видержав і на всю хату зареготався, і я ледве здержував себе, щоб не сміятися. Другий жандар, що стояв біля дверей, теж грав очима. Один тільки пан становий був спокійний і рішучий, хоч би довелось і смерть прийняти.

— Моя ти матінко! — скрикнула баба Горпиниха. — Одного ірода здихалася, другому у лабеті піймалася! Бий вас сила божа!.. Згинь, сатано! Щезни! Пропади... Тьфу! Тьфу! Тьфу! — спльовувала баба Горпиниха.

— А що тобі, бабо, тут треба? — виходячи на поріг кабінету, спитався її пан становий.

Як угляділа баба Горпиниха станового, то відразу її обличчя так і заграло радістю, немов вона рідного батька побачила.

— Здоровенькі були, наш начальник і благодітель! — замовила вона, низько уклоняючись становому. — Прикажіть ради самого Христа-спаса, щоб оці гнобителі, — бодай вони шибениці не минули! — не знущалися з баби Горпинихи. Що я їм такого зробила? З чим лихим удалася сюди, що вони мене не пускають? Я до свого пана, — дай йому, господи, віку довгого та життя доброго! — йшла. А він — отой прудиус, — і вона махнула рукою в той бік, де стояв стражник, — в одну шкуру не пуцу!.. Я — вперед, а він — за мною; та вховив мене, як той рябко, — звиніть, що скажу, — за край кожушанки, та й тягне назад, не пускає!

— Бабо, бабо! Так не можна на стражника казати, — почав її остерігати становий. — Який він рябко? Рябком тільки собаку звать, а він — стражник... закопом настановлений на те, щоб за порядком слідити... Він ваш начальник.

— Який він начальник, коли він тільки й зна, що чіплятися до всякого? — заперечила баба Горпиниха. — Ви у нас начальник! — Ви — і розпитаєте, ви — і розсудите, як слід... А він?.. Ох дайте хоч одсапнути! дайте хоч одпочити! А то ж так заморив, так заморив, що й духу нестася! — заскаржилася баба Горпиниха, позираючи кругом себе, де б його сісти і, набачивши першого стула та не питаючи нікого, — прямісінько так і повалилася на нього.

— Спочинь, спочинь, бабо, та й розкажеш, чого прийшла сюди, — каже їй становий. — А ти, — повернувся він до стражника, — іди справляти своє діло.

Стражник вийшов, і жандар знову став на своє місце біля одвірків, а пан становий походив, походив по кабінету і сів на свого стула. Баба Горпиниха сиділа у столовій і важко одсапувалась.

— Оце таке! — розмовляла сама з собою. — І не думалося такої напасті зажити! Хоч би приснилось що таке, що помітку дало б про напасть... І не сталося ж нічого, а от — дивись ти!

— Напасть, бабо, не по дереву ходить, а по людях! — промовив до неї Пищимуха.

— Що кажете таке? — не вчувши, запитала баба і, уставши з стула, направила до нас іти. Жандар порвався було їй дорогу заступити, та пан становий зупинив.

— Пусти, пусти бабу. Хай скоріше розкаже, чого їй треба, та мерщій і йде собі, — сказав він.

Баба Горпиниха, човгаючи по долівці ногами іправляючи очіпка на голові, увійшла до нас.

— Ну, кажи, чого тобі треба? — попитав її становий.

— Та чого ж мені треба? — перепитала баба Горпиниха. — До пана мені треба. Пріську-московку знаєте? приступаючи до станового, мовила вона.

— Яку Пріську-московку? — спитався становий.

— От тобі й забули! — здивувалася баба... — Товсту таку та дебелу: як іде, то під нею аж земля двигтять!.. Чорнобрива та кароока, а на обличчя — як на кір горить! Її чоловіка у москалі взято, а їй той рік бог сина дав.

— Від того, може, що журилася за чоловіком? — лукаво моргнувши оком, спитався становий. Баба ехидно усміхнулася і нащось витерла пальцями куточки свого рота.

— Та, може, й від того! Хіба воно не горенько молодій та при здоров'ю жінці зостатися самій без чоловіка?.. От мені дивно, що ви її не пам'ятаєте? — знову вона повернула на своє. — А вона вас добре знає. Якось ви одного разу запізнилися по службі та й зосталися переночувати у волості... Вона либонь тоді і приходила до вас...

— Ти казна-чого не плещи, а кажи діло! — замовив до неї становий, коли побачив, що баба Горпиниха чогось затнулася.

— Розпитатися у вас, чи не чутно що про її чоловіка, — похопилась баба. — «Увічливий, — каже, — такий отой пан становий, — пошли йому, боже, доброго здоров'я!.. Почала я, — каже, — скаржитися на своє гірке життя, що і запасу нема ніякого, і заробити ніде... І що б же ви, — каже, — думали?.. Карбованця дав!» — скрикнула баба.

— Та кажи вже діло! — перебив її сердито пан становий.

— Ну, так ота Пріська-московка та візьми і занедужай... бог його знає, що з нею сталося таке!.. Милісінька, здоровісінька була, а то зразу — і ноги ломить, і руки зводить, а в животі, — то вибачте, що скажу, —

як корова реве!... А я... та ви ж таки знаєте, що я цьому горенькові трохи допомагаю... Ото вона прислала старшу дівчинку по мене... «Будь ласка, — каже, — бабусю, прийдіть та допоможіть матері, — криком кричать на всю хату!» Ну, звісно, як же мені не піти? — Пішла я з дівчинкою. Увійшла в хату, а вона, нещасна, на полу в'ється та криком кричить! От я і почала її відчитувати... Вичитаю од перестрігу — не бере, зачала від уроків — не помагає... А вона, нещасна, трохи на стіну не випи-нається... І-і-і, лишенько! Що ж тобі, — думаю, — роби-ти! Скинула я горщик... запарку заварила. Почала учи-хати моя молодича... «Ну, слава тобі, господи! — думаю. — Значить, натрапила на слід...» Підождала я трохи, пи-таю: «А що тобі?» — «Ох, — каже, — спасибі вам, ба-бусю, від живота одійшло, та до серця доступило... Так пече, так пече!...» — «Потерпи ж, — кажу я їй, — тро-хи. Побіжу я до свого пана, у нього — дай йому господи здоров'я! — усякого лікарственного запасу багато: і мас-ті всякої, і крапельок... Попрошу я в нього крапельок від серця». Та це кажучи, узяла оце горшатко, — при цьому слові баба Горпиниха показала горшатко, зав'язане в хустку, — та — хаміль — і поспішаю сюди. Прихо-джу, значить, у двір і байдуже собі... Знаю, що у пана собак немає... Чимчикую двором до хати. Коли це — де не возьмись отой страждальник, чи як ви його там вели-чаєте, — що від його нікому просвітку немає! — та до мене. — «Ти, — пита, — куди?» — «А тобі, — одказую йому, — яке діло? Ти й сюди забрався? На підслухи хо-диш?.. Ось я, — хвалюся йому, — панові скажу. Мо-же, у три шия заробиш, щоб по чужих дворах нічної доби не тинявся!» — «Не тобі, — одказує мені, — стар-рий шкарбуне, розсуджати, чого я тут. Вертай назад!» — «То, — кажу йому, — дурне: не до тебе я прийшла, не тобі мене й завертати». — «Сюди, — каже, — нельзя. Нікого не велено пушати». — «Щур, дурню, — одказую йому, — і масла грудка! До нашого пана завжди віль-ний доступ, — хоч удень, хоч вночі». — «Був, — каже, — колись вільний, та не тепер... Ось ми, — каже, — твоему панові позбавимо волі, а то він носить з нею, як з пи-саною торбою!» Плеще мені таке дурне, що й на голову не злізе, що й слухати гидко. Ну, я, щоб не змагатися з дурнем, — від його мерщій та і йду собі швиденько. А він за мною, та — хіп! ззаду за кожушанку. Учелився,

наче р'ябко зубами. Я пнуся вперед, а він тягне назад... «Що його, — думаю, — з такою нахабою робити?» Та й замахнулася на нього оцим горщатком... А він як скрикнув: бонба! да аж до землі присів і випустив мене.

Тут Пищимуха на всю хату зареготався. Узяли і мене смішки. Дивлюся, — жандарі собі очима грають, а пан становий, здержуючись від реготу, тільки чмиха. Баба Горпиниха собі засміялася і всіх обвела очима.

— Та як, як, бабо, назвав стражник ваше горщатко? — запитав, регочучись, Пищимуха.

— А я почім знаю, як він його назвав? Він його ніяк не називав. Скрикнув тільки «бонба»! та й пустив мене. Я тоді — дай боже ноги. Та мерщій до дверей. А він знову підвівся та ще дужче — за мною! Ну, я вже тут ускочила в сіни. У сінях він мене знову піймав за кожушанку... Цупить назад. «Ні, тут уже, — думаю, — не покуриш!» Ухопилася я чимдуж за одвірки, мерщій розчинила в хату двері та й його потягла за собою... Ото ми і вскочили обоє... Так отака мені, бачите, притичина з отим бісовим страждальником, щоб йому добра не було!

— Бабо, бабо! Ти казна-чого не плещи... не лайся, — зупинив її пан становий.

— Як же його не лаяти, як він, наче та собака, причепився? Якби, — поздоров, боже! — не ви, наш начальник і захисник, то прийшлося бідній бабі хоч пропадати!.. Я ж, — як от ви самі бачите, — за ділом ішла, щоб людині допомогти, а він — учепився та й учепився, щоб за нього все лихо отак чіплялося! — невгавала баба Горпиниха.

— Ну, добре, добре!.. Чули вже це, чули, — знову перепинив її становий. — Справляй мерщій своє діло та йди собі, бо в нас теж діло. Ніколи.

— Та я ж оце до нашого пана з поклоном. Будь ласка, паночку, зарятуйте... Дайте крапельок, — повернулася баба Горпиниха до мене.

— Яких же вам крапельок треба? — питаю її.

— Від серця, паночку! Що колись ви Кульчиси давали... це, здається, було торік, у петрівку... Пахучі такі, м'ятою пахнуть, — доводила мені баба.

— Так то ж, бабо, не від серця, а від живота... як у кого живіт заболить... різачка нападе, — кажу я їй.

— Чи чуєте, паночку? Хіба ж воно не все рівно?.. Від живота ж і до серця доходить. Що живіт, що серце — то

все ж воно вкупі... Одному допомогла — і другому допоможе!

— Та давайте вже їй і м'ятних, і гофманських, — повернувся до мене пан становий... — Це самі і є крапельки жіночі! — додав він.

— Це отих біленьких... кріпких? — спиталася баба Горпиниха, радіючи, що їй нагадали, як зовуться крапельки. — І-і-і, що за добрі оті гофманські краплі... ці лющі! Якщо ваша ласка, то всипте і їх трохи, — повернулася вона знову до мене.

Якби ця розмова з бабою була сам-на-сам, то я б її добірніше розпитався; чим занедужала боляща, та тоді і дав би тих ліків, які признавав найцілющими; а як оце все лучилося випадково, та ще в такій скруті, — то я, не вагаючись, мерщій одсипав у невеличкі пляшечки і м'ятних, і гофманських крапель, як раєв і пан становий. — бо був певний, що вже не пореє чого лихого — та й віддав бабі, подавши: «Більше не давайте за раз як по п'ятнадцять крапель».

Баба аж у ноги поклонилася та дякує:

— Пошли вам боже та пречиста мати всього доброго, як ви отакі добрі до нас!

— Та годі вже тобі дякувати та поклони бити. Іди мерщій від нас! — каже їй становий.

— Надокучила? Вибачте дурній бабі, що забарила вас, наш начальнику і пораднику!.. Піду. Зараз піду... Дайте тільки пляшечки приховою, щоб не розгубити, бува, по темноті. — І, це кажучи, баба Горпиниха почала при нас розстьобуватися, та, висмикнувши пазуху з сорочки, почала закручувати в неї оті пляшечки.

— Та геть собі, бісова бабо! Ти ще отут при нас і роздягатися почнеш, — скрикнув на неї пан становий.

— Не зналася, паноченьку, ніколи з ними не при хаті їх згадуючи! — затанцювала баба, застібуючись, і підтюпцем вибігла з кабінету.

— Це ще гірше від отого вашого... причепи!.. Таку тільки пусти, то не знатимеш, як і здихатись від неї, — замовив до нас становий. — Недаром її і стражник не пускав... це, видно, та баба, що чорт їй на махових вилах чоботи подавав, як писав колись Олекса Стороженко... От хто писав, так писав!.. Не теперішніх писак! — похвалився він, якомсь лукаво дивлячись на Пищимуху.

— А ви і Стороженка читали? — спитався його той.

— О-го! У мене діла книжка його писань є, — почав був становий, та затнувся, бо тут саме баба Горпиниха знову до нас вернулася.

— Вибачте, добродію, що перебиваю вас... Накажіть кому-небудь провести мене від отого сибірника... чи то пак, — при цьому слові баба Горпиниха сплюнула і докінчила, — страждальника... Бо він за мене знову вчепиться, як учепився було тоді, як сюди йшла!

Пан становий спершу аж зубами заскреготав, а потім усміхнувся, рукою махнув і наказав жандареві провести бабу аж за ворота.

— Спасибі вам! Спасибі. Пошли вам, боже, всього, чого тільки жадаєте, — і грошей з кухву, і почоту з оберемок, і на ший медалью з хрестом! А тому сибірному — отаку болячку на саму пику! — показуючи кулака, заторхтіла баба Горпиниха, виходячи з хати.

— От загаяла, бісова баба! — мовив становий... — А ще кажуть, що в станового немає діла? З однією отакою бабою скільки мороки набралися?.. Ну й служба? І-і-і — й служба каторжна!.. Одні вибори чого стояли?.. Слава богові, що вони так скінчилися... А якби ліві вскочили? — сказав він і очі зажмурих.

— Може, і справді бабине жадання збудеться... медаль з хрестом заблещить на ший? — обізвався до нього Пищимуха, моргнувши до мене оком.

— Ой, не лукавничайте!.. Хіба ви думаєте, що я не бачу, як ви моргаєте? — повернувся до нього пан становий.

— Я? — злякано спитався Пищимуха... — То в мене звичка така, — поправився він далі: — і усом моргаю, і бровами поводжу...

— Ка-ажіть!.. А я добре знаю, що сьогоднішні вибори вам у печінках сидять, — усміхнувшись, каже становий.

— Аж нічогісінько! — одмовив Пищимуха, похнюпившись. — І чого б їм у ті печінки лізти?

— А от, бачте, і полізли, — граючи очима, мовив становий. — Та буде базікати. Ну, ще знову за діло, — додав він і, перегорнувши чимало листочків, почав знову мій список читати.

Довго він вичитував та перечитував; то перегортав декілька листочків, не перечитавши, то знову вертався назад і читав часом уже й читане. Ми з Пищимухою мовчки

сиділи, переглядаючись коли-не-коли один з другим. Жандари стояли, як верстви, коло дверей і сонними очима дивилися на нас... Тихо, сумно, сонно... Хіба жандар, цокнувши острогами, порушить оту сонну тишу або замутиють ті лопотання перегортуваних листочків.

Пищимуха уже декілька разів позіхнув на всю хату.

— Спати хочеться? — питав його становий.

— Та вже котить на сон. Мабуть, пізня доба? — спитався Пищимуха.

— І я, і становий разом полізли до своїх дзигарів.

— Ого-о! Он скільки часу згаяли, уже до півночі добирається, — мовив, одкидаючись на спинку стула, становий і, подумавши, додав: — Знаєте що? Тут, мабуть, скільки не читай оцей список, то все одно... Не буду я його тепереньки дочитувати, а візьму з собою додому та дома дочитаю. Ви згодні на це? — повернувся він до мене.

— Ваша воля — ваша й сила! — одказав покійно я.

— Та воля — то моя... А я вас питаю: чи згодні?

— Якщо не довго будете держати у себе, то згодний. — одказав я.

— Держатиму, скільки буде треба, — неласково мовив становий. — Не можу ж я зараз всю оцю книжку перечитати. У мене не одно ваше діло, а може — десятеро, та ще й важніших, ніж ваше!

Дивлюся — Пищимуха на мене і усом моргає, і очима доведе, — згоджуйся, мов.

— Згоден, — відказав я.

— Ну, добре! Ми так і зробимо, — каже становий.

— Список з собою візьмемо, а шафу з книжками обведемо вірвовочкою та й запечатаємо.

— А як мені якої книжки буде треба? — угинаючись, замовив я.

— Та ви ж їх усі перечитали, і так добре пам'ятаєте. Навіщо вони вам здалися? — спитав становий.

— Іноді справитись треба, — кажу я.

— Пусте! — рішуче одказав становий. — Із справою й пождати можна. Це діло не казенне, що його у строк зроби, а по змозі та охоті... Підожде! — рішив за мене становий і, вставши з стула, почав потягатися та розправляти спину.

— А тепер треба ще ваші папери у столі переглянути. Одсувайте шухлядки! — додав мені.

Я одімкнув одну, висунув.

— Тут, — доводжу йому, — розхожі гроші.

— Не треба! — мовив становий. — Не гроші лічити ми до вас прийшли.

— Звісно, — одказую. — Я покажу вам усе, щоб ви побачили, що у мене немає нічого такого, з чим треба критися.

— Це добре, що у вас нічого такого немає. І я, правду кажучи, певний у тому. А треба дивитися, бо начальство приказало.

— Твори волю пославшого мя! — увернув Пищимуха.

Становий не звернув на те ніякої уваги. Він повернувся до мене.

— Ну, другу одмикайте!

Одімкнув я і другу. Висунув. Там лежали важні папери, а зверху велика книжка в палітурках.

— А це що за книжка? — витягнув її, спитався становий.

— Це — щоденник, — одказав я: — Тут і прибутки усякі записані, і шот розходу ведеться... Іноді думка яка набіжить, — і її писнеш, щоб не забути, — доводжу йому.

— Це цікава книжка. Ми її візьмемо... Треба довідатись, які-то набігають думки у вільного чоловіка, що йому нема обов'язкової роботи, — мовив становий. — У мене теж отих думок находить сила... Найпаче тоді, як ідеш... Отже ніколи їх списувати.

— Та й безпечніше! — увернув Пищимуха.

— І то правда! — згодився становий. — А то що за бомаги під книжкою? — запитав мене.

— То, — кажу йому, — моє писання, що до газет колись засилалось.

— Печатились? — спитав становий.

— Були такі, що й печатались; а другі — з редакцій повертано, бо непідхожі здалися.

Становий, не витягуючи паперів з шухлядки, узяв їх за один край і, піднявши вгору, почав по листочку низ у шухлядку спускати.

— І це цікаво б прочитати та... буде й того, що взято! Засувайте і цю, — рішив він.

Висунув я третю.

— А це, — доводжу, — документи всякі: то про службу, то на землю.

— Засувайте! — не дивлячись, одказав становий. — І більше в столі немає нічого?

— Більше, — кажу йому, — нема нічого.

— То подивимось ще по других хатах. Треба, знаєте, щоб усе було переглянуто... Для порядку! — додав він.

Пішли ми по других хатах. Розглядали шафу з усяким збіжжям, шаруділи й поза шафою, обдивлялися всі куточки. Завернули у кухню, під подом печі переглянули дрова, і в піч заглянули на велике диво Парасці; навіть прикомірок біля кухні обдивились... Ніде нічого не знайшли такого, щоб звернуло на себе увагу пана станового.

— Здається, чисто все обдивилися? — спитав він, поглядаючи на жандарів. — Хіба ще в сараї та конюшні? — додав і, трохи подумавши та махнувши рукою, вимовив: — Та не варт холодитись! Хай уже цей гріх на мій душі буде... Певно в сараї та конюшні нічого немає, окрім скоту та хазяйського запасу?

— Не повинно б бути, — одказав я. — Проте, як я не знаю, чого ви шукаєте, то певно і не можу сказати, чи є те, чого вам треба.

— Чого нам треба? — перепитав становий і, почувавши зігнутою серединою свого пальця носа, додав: — Мало чого є на світі капосного? Оце капосне і шукаємо. Та у вас, певно, нічого капосного немає?

— Здається, немає, — одказав я.

— Та годі! — рішуче мовив становий. — Будемо протокола писати.

Вернулися ми знову до кабінету, де становий написав протокола, в якому зазначив, що «по самому тшательному обыску ничего подозрительного найдено не было», а в кінці додав: «Список книжек, опечатанных в шкафе должностною печатью и книжка под названием «Дневник», впрядь до полного ознакомления с этими бумагами присоединены к протоколу».

— Що, це вас задовольняє? — попитав він мене.

— Зовсім, — покірно одказав я йому.

— Ну, то будемо підписувати.

Він підписав перший, потім дав мені, як виноватому, підписати, а далі посунув Пищимусі.

— Отут, — показуючи пальцем на місце, нижче мого підпису, — пишiть так: понятий... своє званiє... iм'я... як по батьковi величають, а на кiнцi — хвaмiлiю...

— Доводилось уже в таких бувальцях бути! — одказав Пищимуха i, вимахуючи пером, швидко писав усе, що йому було паном становим наказано, а наприкинцi закрутив такого штучного крюка, неначе паук сiтку сплiв, та ще задля чогось посеред сiтки i точку чималу поставив.

— Та ви добренно пишете! — здивувався становий.

— Навчися, писарюючи колись у волостi, — одказав Пищимуха. — А цей крiюк, бачите, i саму хвaмiлiю пояснює: оце, значить, у павутину заплуталася муха та й пишiть... От вам i Пищимуха.

Становий зареготався, сховав протокола з моiми книжками у якiсь палiтурки, зав'язав усе те гарненько навхрест мiцною вiрвовочкою i, попрощавшись з нами як слiд, незабаром поiхав зо всiєю своєю юрбою.

Як вернувся я в хату, вирядивши нежданих гостей, то побачив, що Пищимуха, заклавши руки за спину, ходив по столовiй з одного кутка в другий.

— От вам i поцiлунок! — не то з жартом, не то з докором стрiв вiн мене. — Отакi завжди пана станового поцiлунок бувають. Добрi, нiчого сказати, поцiлунок! — додав, усмiхаючись.

— Чого ж ви регочете? — спитав я його.

— Приятель, значить... давнiй приятель, як ви його величаєте... От вам i приятель! От вам i поцiлунок! — насмiхається Пищимуха. — Вiд такого приятеля поли врiж та тiкай, а ви з його приятельством носитесь, як циган з писаною торбою!

— Ох ви, — кажу йому, — ненависник полiцейських! А треба ж i до них бути правдивим. Хiба це вони по своїй волi роблять? Велено!.. От i треба наказ сповняти...

— Велено?! — з презирством у голосi одказав Пищимуха. — Хто йому велiв!.. Медалi хочеться заслужити або вищої посади... Знаємо ми отаких приятелiв. Вони вам за медалю рiдного батька продадуть! — тикаючи пальцем, гукав Пищимуха.

— Та годi вам, — кажу, — отак гукати, щоб хто не чув.

— Ага-а, злякалися приятеля? — ущипнув вiн мене.

— Чого мені його лякатися? — одказую йому. — Не іла душа часнику, то не буде й воняти! У мене немає нічого такого, за що мене можна б обвинуватити. А як... по правді кажучи, я увесь час душею млів за вас... за ваш позов... Що, — думаю, — як він його у вас витрусе.

— Чортового батька покуре! — одказав гордо Пишимуха. — Він дума, що як він становий, то й хитрий; а я вам признаюся, що бувший волосний писар -- хитріший від його! От що воно! Ви думаете, що я свого позова не спровадив від себе?

— Як? коли? — здивувався я.

— Еге-е! А навіщо ж я на живіт скаржився? Ви думаете справді у мене живіт болів? То я тільки так удавав... таке вигадав, щоб знайти притичину вискочити з хати та переховати... Я знаю, що якби мій позов добувся до рук станового, то він би запровадив мене туди, де козам роги правлять!.. Не дурніший же я, справді, від його! — вихвалявся Пишимуха.

— Де ж ви, — питаю його, — заховали?

— Про те я знаю... А що?

— Та треба ж його дочитати... Цікаво дуже! — кажу йому. — Знаєте що? Повечеряємо, та якщо ви спати не хочете, то ми й дочитаємо. Добре?

— Згода! — одказує Пишимуха. — Піду ж його одшукувати.

— Ідіть, — кажу, — а я тут вечерєю розпоряджуся.

Пишимуха вийшов, а я кликнув Параску, щоб готувала вечерю. За Параскою увійшов і Омелько і, граючи очима, почав казати мені:

— Який я радий, що вас, пане, дома zostавили. А то бісів стражник плеще та й плеще одно: «Тепер, — каже, — твоєму панові рахт! Оце потрусимо та його візьмемо з собою». Я таки і не вірив стражникові, так і другі, що з ним приїхали, кажуть: звісно, нас не брали б такого багато, якби не треба було оберігати рештанта в дорозі. Ну, мене, значить, і взяв сумнів. Раз — вас жалко, а вдруге — і своїх зароблених грошей шкода. Хіба б же я сікався за ними до вас у такий час, якби стражник не натуркав, що вас заарештують? Ніколи в світі!.. А він брехав, сучий син, бодай на нього собаки з усього світу брехали.

— А ти, дурню, й повірив? — перебила його Параска. — Казала ж тобі: не вір і не йди... А таки поліз, Хома невірний! До печеного та ще огню підкладаєш!

— Простіть, пане! — почав перепрохувати Омелько. — Бог його знає, як отаке плешуть, то як його і вцитити? Будь ласка, пробачте!.. Я такий радий, такий радий, що вас залишили з нами... Хай ті гроші і пропадають, аби ви були дома!

— Спасибі тобі, Омельку, — почав я його дякувати, та ще мав був казати, що він таки досадив мені своїм недовір'ям, коли це трохи не прожогом вскочив у хату Пищимуха — засмучений та збаламучений.

— Немає там, — розводячи руками, злякано вимовля мені.

— Де ж ви заховали? — питаю його.

— Та встроїв у стріху в повітці, — одказав він. — А тепер обшарив усю стріху, — немає!

— Чого ви у стрісі шукали? — спитав його Омелько. — Може, книжечки якої?

— А що? — боязко попитався Пищимуха.

— Стражник витяг якусь книжечку з стріхи! — випалив Омелько. — «Отой, — каже, — гість чогось за повітку ходив. Треба, — каже, — піти довідатись, чи не переховував чого?»

— Ну? — ледве вимовив Пищимуха, вирячивши очі.

— Як звернувся стражник, — повідав далі Омелько, — то й каже: «Думав, — каже, — бомба або рушниця, а воно — книжечка якась. Треба, — каже, — подивитись, що воно таке». Ну, ото ми і увійшли до кухні. Почав він при світлі розглядати та читати. Читає, та не втне. «Писано, — каже, — як слід, а виходить — якісь теревені по-мужичому».

— Та й де він дів ту книжечку? — попитався уже я.

— Де ж він дів? Даваймо, — каже, — порвемо на цигарки!

— Що ж, і порвали? — злякано скрикнув Пищимуха.

— До канцуг рознесли! — покірно одказав Омелько. — Тому — листочок-два дав, другому ткнув... Спасибі, і мені якусь там частину перекинув. Ось трохи залишилось.

І, це кажучи, Омелько витяг із кишені декілька листочків.

Пищимуха не взяв їх, а вихопив з Омелькових рук та мерщій — до світла. Глянув і я. То справді було декілька листочків Пищимухиного позову... Пройняв мене нестямний жаль!

— Чи ти, — кажу Омелькові, — знаєш, що це таке? Хто це писав?

— А почім же я знаю? — одказує Омелько.

— Це, — кажу йому, вказуючи на Пищимуху, — он хто писав... Сам з своєї голови викладав... Може, не одну нічку не спав та пригадував, як би краще написати... А ви, йолопи, що оце наробили? — докірливо вичитую Омелькові.

— Вас би так пошматувати, як ви своїм вчинком моє серце пошматували! — скрикнув трохи не з плачем Пищимуха...

Омелько здвигнув плечима і промовив:

— Якби ж ми знали, що воно таке дороге, то, може, і не рвали на цигарки. А то сам стражник каже: «Я думав, — каже, — що в стрісі переховується бонба або рушниця, а воно — дурниця?..» Так і сказав. А стражник же не простий чоловік: всяку всячину знає! — додав нам Омелько.

Пищимуха, наче в нього зуби заболіли, ухопився за голову руками; а ми з Параскою жалісливо глянули на нього та й похнюпилися. Один тільки Омелько, дивуючись, поводив плечима та розводив руками.

З М І С Т

Казка про Правду та Кривду	3
Лови	26
Морозенко	34
Лихо давнє й сьогочаснє (повість) .	61
Серед степів	113
Сон .	136
Пригода з „Кобзарем“	147
Дуриця	167

Редактор *В. Ладичець*
Художник *О. Терновська*
Художн. редактор *М. Фернега*
Техредактор *М. Лучків*
Коректор *Є. Лозинська*

Панас Мирный — Избранное
(на украинском языке)

ББ 02906, Зам. № 549, Здамо до набору 7. V.
1952. р. Підписано до друку 21. VII. 1952 р.
Формат 54x84/16. Папер. арк. 6.75. Друк. арк.
11.07. Вигавн. арк. 12.15. Тираж 50000 прим.
Ціна без оправи 3 крб. 65 коп. Оправа 1 крб.
50 коп.

Обласна книжкова друкарня. м. Ужгород.

